

4 КИЇВ-1983

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Ленінське піклування про людину — найвища мета КПРС (Соціальний розвиток Української РСР в XI п'ятиріччі)
- Ленінізм — марксизм сучасної епохи
- В. І. Ленін про соціалістичну дисципліну і боротьба партії за її здійснення
- Створення і розвиток багатонаціональної Радянської держави — торжество ленінізму

- В. І. Ленін про тактику більшовиків щодо міських середніх верств у буржуазно-демократичній і соціалістичній революціях
- На ленінських принципах (До завершення видання Нарисів історії обласних партійних організацій України)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), Ю. В. Бабко, П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), П. М. Калениченко, А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморган

Відповідальний секретар редакції **М. Б. Озерова**

Адреса редакції

252001 Київ-1, вул. Кірова, 4

Телефон 29-62-34

Технічні редактори *Г. М. Крайченко, О. В. Динцля*

Коректор *П. Г. Гираскіна*

Здано до набору 04.03.83. Підп. до друку 12.03.83. БФ 51534. Формат 70 × 108 × 16. Вис. друк. 14,0. Ум. фарбо видб. 14,5. Обл.-вид. арк. 15,53. Тираж 2190 пр. Дам. 0,168.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига» 252030 Київ-30, Ленін, 19

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ», № 4 (265), апрель, 1983. Орган Інститута історії Академії наук Української ССР, Інститута історії партії при ЦК Компартії України - філіала Інститута марксизма-ленінізму при ЦК КПСС. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно (на украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001, Киев-1, Кирова, 4. Журнальное производство РПО «Поліграфкнига», 252030, Киев-30, Ленін, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 4 (265)

КВІТЕНЬ

1983

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

ЖНІВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

До 113-річчя з дня народження В. І. Леніна

Погребняк Я. П. Ленінське піклування про людину — найвища мета КПРС (Соціальний розвиток Української РСР в XI п'ятиріччі)	5
Євдокименко В. Ю. Ленінізм — марксизм сучасної епохи	19
Хвиль М. М. (Полтава). В. І. Ленін про соціалістичну дисципліну і боротьба партії за її здійснення	29
Панібудьласка В. Ф. Створення і розвиток багатонаціональної Радянської держави — торжество ленінізму	39
Солдатенко В. Ф., Полохало В. І. В. І. Ленін про тактику більшовиків щодо міських середніх верств у буржуазно-демократичній і соціалістичній революціях	50
Варгатюк П. Л., Калакура Я. С., Кожукало І. П. На ленінських принципах (До завершення видання Парисів історії обласних партійних організацій України)	63

Методологія та методика історичних досліджень

Курносів Ю. О. Деякі проблеми вивчення процесу становлення безкласової структури радянського суспільства	78
--	----

ПОВІДОМЛЕННЯ

Некоз М. Д. (Запоріжжя). Діяльність В. І. Леніна і закордонних більшовицьких груп по направлення партійних кадрів у Росію (1908—1912 рр.)	90
Терещенко О. Г. (Ростов-на-Дону). Твори В. І. Леніна в бібліотеках півдня України і Криму (1897—1907 рр.)	99

Питання історичного краєзнавства

Заремба С. З., Коваленко О. Б. (Чернівці). Становлення радянського історичного краєзнавства на Чернігівщині	104
---	-----

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Луцький О. І. (Львів). Підвищення професійно-технічних знань робітників машинобудування Української РСР у 1971—1975 рр.	113
Балух В. О. (Чернівці). Деякі питання радянського будівництва в західних областях Української РСР у 1944—1945 рр.	118

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Щербань П. М. Ленінські уроки — ефективна форма комуністичного виховання учнів	128
--	-----

НАШ КАЛЕНДАР

Польовий Л. П. 60-річчя XII з'їзду РКП(б)	131
Горбул О. Д. 60-річчя VII конференції КП(б)У	134
Хміль І. В. Відомий радянський військовий і державний діяч (До 100-річчя з дня народження С. М. Будьонного)	137

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДжЕРЕЛОЗНАВСТВО

Денисовець П. М. (Полтава), Тригуб П. М. (Полтава). Висвітлення об'єднавчого руху за утворення СРСР в Нарисах історії обласних партійних організацій	140
--	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Рецензуємо Нариси історії обласних партійних організацій України

Шморгун П. М., Шелест Д. С. (Одеса). Очерки истории Одесской областной партийной организации	144
--	-----

* * *

Кульчицький С. В. П. З. Городенський. Економіка братерського єднання	147
Шевченко В. Ф., Омельчук В. Ю. В. П. Бакуменко, Е. А. Новицкий. Чтобы слово становилось делом	148
Скрипник А. І. (Одеса), Терещенко І. Г. (Одеса). Воспитывать патриотов, интернационалистов	149
Тимченко Ж. П. А. М. Мельниченко, В. И. Ленин и становление народного образования на Украине	151
Замковий П. В. И. М. Пушкарёва. Февральская буржуазно-демократическая революция 1917 г. в России	152
Зав'ялов А. С. (Дніпропетровськ). И. М. Кулинич. Рабочий класс Германской Демократической Республики — ведущая сила в строительстве социалистического общества	154

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Сарбей В. Г. Всесоюзна історіографічна конференція	156
Овчаренко П. Д. Загальні збори Відділення історії, філософії та права АН УРСР	157
Зубалій О. Д. Вшанування доктора історичних наук, професора М. М. Моторнюка з нагоди його 60-річчя	158

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

К 113-летию со дня рождения В. И. Ленина

Погребняк Я. П. Ленинская забота о человеке — высшая цель КПСС (Социальное развитие Украинской ССР в XI пятилетке)	5
Евдокименко В. Е. Ленинизм — марксизм современной эпохи	19
Хвыль М. Н. (Полтава). В. И. Ленин о социалистической дисциплине и борьба партии за ее осуществление	29
Панибудьласка В. Ф. Создание и развитие многонационального Советского государства — торжество ленинизма	39
Солдатенко В. Ф., Полохало В. И. В. И. Ленин о тактике большевиков относительно городских средних слоев в буржуазно-демократической и социалистической революциях	50
Варгатюк П. Л., Калакура Я. С., Кожукало И. П. На ленинских принципах (К завершению издания Очерков истории областных партийных организаций Украины)	63

Методология и методика исторических исследований

Курносоев Ю. А. Некоторые проблемы изучения процесса становления бесклассовой структуры советского общества	78
---	----

СООБЩЕНИЯ

Некоз Н. Д. (Запорожье). Деятельность В. И. Ленина и заграничных большевистских групп по направлению партийных кадров в Россию (1908—1912 гг.)	90
Терещенко А. Г. (Ростов-на-Дону). Произведения В. И. Ленина в библиотеках юга Украины и Крыма (1897—1907 гг.)	99

Вопросы исторического краеведения

Заремба С. З., Коваленко А. Б. (Чернигов). Становление советского исторического краеведения на Черниговщине	104
---	-----

Трибуна молодого автора

Луцкий А. И. (Львов). Повышение профессионально-технических знаний рабочих машиностроения Украинской ССР в 1971—1975 гг.	113
Балух В. А. (Черновцы). Некоторые вопросы советского строительства в западных областях Украинской ССР в 1944—1945 гг.	118

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Щербань П. Н. Ленинские уроки — эффективная форма коммунистического воспитания учеников	128
---	-----

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Полевой Л. П. 60-летие XII съезда РКП(б)	131
Горбул А. Д. 60-летие VII конференции КП(б)У	134
Хмил И. В. Известный советский военный и государственный деятель (К 100-летию со дня рождения С. М. Буденного)	137

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Денисовец П. М. (Полтава), Тригуб П. Н. (Полтава). Освещение объединительного движения за образование СССР в Очерках истории областных партийных организаций	140
--	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Рецензируем Очерки истории областных партийных организаций Украины

Шморгул П. М., Шелест Д. С. (Одесса). Очерки истории Одесской областной партийной организации	144
---	-----

* * *

Кульчицкий С. В. П. З. Городенский. Економіка братерського єднання	147
Шевченко В. Ф., Омельчук В. Е., В. П. Бакуменко, Е. А. Повицкий. Чтобы слово становилось делом	148

Скрипник А. И. (Одесса), Терещенко И. Г. (Одесса). Воспитывать патриотов, интернационалистов	149
Тимченко Ж. П. А. М. Мельниченко. В. И. Ленин и становление народного образования на Украине	151
Замковой П. В. И. И. Пушкарева. Февральская буржуазно-демократическая революция 1917 г. в России	152
Завьялов А. С. (Днепропетровск). И. М. Кулинич. Рабочий класс Германской Демократической Республики — ведущая сила в строительстве социалистического общества	154

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Сарбей В. Г. Всесоюзная историографическая конференция	156
Овчаренко П. Д. Общее собрание Отделения истории, философии и права АН УССР	157
Зубалый А. Д. Чествование доктора исторических наук, профессора Н. М. Моторнюка в связи с его 60-летием	158

До 113-річчя з дня народження В. І. Леніна

Я. П. ПОГРЕБНЯК,
кандидат у члени Політбюро, секретар ЦК Компартії України

ЛЕНІНСЬКЕ ПІКЛУВАННЯ ПРО ЛЮДИНУ — НАЙВИЩА МЕТА КПРС (Соціальний розвиток Української РСР в XI п'ятиріччі)

Комуністична партія Радянського Союзу в своїй практичній діяльності завжди виходила і виходить з того, що в основі соціального прогресу лежить розвиток суспільного виробництва. Від досягнень у галузі народного господарства залежить розв'язання соціальних завдань. У свою чергу, результати економічного будівництва великою мірою визначаються тим, наскільки успішно реалізуються соціальні плани, зокрема зростання добробуту радянського народу.

Класики марксизму-ленінізму глибоко обґрунтували закономірний зв'язок соціалізму з підвищенням добробуту трудящих. «Тільки соціалізм,— указував В. І. Ленін,— дасть можливість широко розповсюдити і по-справжньому підпорядкувати суспільне виробництво і розподіл продуктів за науковими міркуваннями, відносно того, як зробити життя всіх трудящих найлегшим, таким, яке давало б їм можливість добробуту»¹.

В. І. Ленін зробив класичне визначення мети соціалістичного виробництва. Він показав, що пролетарська революція замінює приватну власність на засоби виробництва суспільною і встановлює планову організацію суспільного виробництва «...для забезпечення *повного* добробуту і вільного *всєбічного* розвитку *всіх* членів суспільства»².

Керуючись настановами В. І. Леніна, наша партія на всіх етапах соціалістичного будівництва приділяла вищій увагу підвищенню матеріального рівня життя трудящих Країни Рад. Все в ім'я людини, для блага людини — така програмна вимога Комуністичної партії, що виражає вищий принцип її діяльності і впливає з самої суті нашого ладу, основного економічного закону соціалізму. Лише за соціалізму існує органічна єдність між підвищенням матеріальних можливостей суспільства і задоволенням зростаючих потреб його членів.

Кожний наступний період соціалістичного будівництва характеризувався дедалі вищим рівнем розвитку продуктивних сил, все масштабнішим розв'язанням соціальних проблем. Побудова розвинутого соціалістичного суспільства знаменує собою якісно новий етап у цій важливій справі, в реалізації найвищої мети соціалістичного виробництва — забезпечити якнайповніше задоволення матеріальних і духовних потреб радянських людей. На даному етапі партія здійснює більш глибокий поворот народного господарства до завдань дальшого підвищення добробуту трудящих. Дійсно, відзначав Генеральний секретар

¹ Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді Рад народного господарства 26 трав. 1918 р.— Повне збір. творів, т. 36, с. 359.

² Ленін В. І. Зауваження на другий проєкт програми Плеханова.— Повне збір. творів, т. 6, с. 218.

ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов, незважаючи на багатогранність завдань, що стоять перед радянською економікою, всі вони зрештою зливаються в одне — забезпечити зростання добробуту трудящих, створити матеріальні умови для дальшого розквіту їх духовного, культурного життя, суспільної активності³. Саме цим визначається і основний напрям економічної політики КПРС, накресленої в документах XXVI з'їзду КПРС, партійних рішеннях з конкретних народногосподарських питань. У цьому виявляється ленінське піклування про людину.

Висунута на XXVI з'їзді партії широка програма дальшого піднесення добробуту народу на одинадцять п'ятирічку і 80-ті роки охоплює, як наголошувалося у Звітній доповіді ЦК КПРС з'їздові, поліпшення всіх сторін життя радянських людей — споживання і житло, культуру і відпочинок, умови праці і побуту⁴.

Отже, нині розв'язується завдання, суть якого полягає не в простому підвищенні рівня задоволення матеріальних і духовних потреб, а в створенні всього комплексу умов, що сприяють гармонійному розвитку людини, вдосконаленню соціалістичного способу життя.

Завдання, поставлені з'їздом, були розвинуті й конкретизовані в рішеннях травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС, схвалений ним Продовольчій програмі СРСР. Велике значення в їх виконанні належить листопадовому (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС. Це зумовлюється не тільки тим, що на ньому було намічено шляхи розвитку народного господарства країни на 1983 р., висунуто важливі завдання, пов'язані з величезними масштабами соціалістичного будівництва, всього нашого виробництва. Рішення листопадового (1982 р.) Пленуму Центрального Комітету партії «важливі ще й тому, — відзначав товариш Ю. В. Андропов на зустрічі з московськими верстатобудівниками, — що вони враховують ряд труднощів, з якими ми зустрічаємося і ще можемо зустрітись при здійсненні плану цього року»⁵.

Успішне виконання намічених планів економічного і соціального розвитку нашої країни, у тому числі підвищення добробуту трудящих, передбачає прискорення науково-технічного прогресу, інтенсифікації суспільного виробництва, економне використання національних багатств, підвищення відповідальності й діловитості, зміцнення трудової та виробничої дисципліни, поліпшення господарювання і управління в усіх ланках економіки, розгортання соціалістичного змагання, поширення творчих починів трудящих у справі підвищення продуктивності праці і якості роботи.

Період, що минув після XXVI з'їзду КПРС, рішення травневого і листопадового пленумів Центрального Комітету партії (1982 р.) переконливо свідчать про послідовне втілення в життя виробленої партією соціальної політики, про незмінність її курсу на підвищення добробуту трудящих. «...Піклування про радянську людину, про умови її праці й побуту, про її духовний розвиток лишається, — наголошував товариш Ю. В. Андропов, — найважливішою програмною настановою партії»⁶.

Основною передумовою забезпечення та стійкого зростання добробуту всіх трудящих є повна зайнятість працездатного населення СРСР і реалізація конституційного права на працю. Наша країна першою в світі покінчила з безробіттям, що є справжнім бичем трудящих у країнах капіталу. Велич цього соціального завоювання соціалізму особливо зримо виступає на фоні економічної кризи, масового безробіття та

³ Див.: Коммунист, 1983, № 3, с. 14.

⁴ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. — К., 1981, с. 53.

⁵ Зустріч Ю. В. Андропова з московськими верстатобудівниками. — Рад. Україна, 1983, 1 лют.

⁶ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 22 листопада 1982 року. — К., 1982, с. 6.

інфляції, якими охоплені сьогодні весь капіталістичний світ. Так, армія безробітних у США досягла 12,5 млн. чол. і продовжує зростати. Не можуть знайти роботи 10% дорослого населення ФРН (2,5 млн. чол.). Криза охопила всі сфери економічного життя Італії. За минулий рік промислове виробництво в цій країні скоротилося на 2,3%, а в окремих галузях — від 7,6% до 14,1%, нестримно зростають дорожнеча та інфляція, вартість життя протягом року підвищилася на 15,6%. Хронічна інфляція робить все гострішою проблему бідності. За даними Міжнародної організації праці, число людей, які мають доходи нижчі прожиткового мінімуму, на рубежі 80-х років становило в індустріально розвинутих капіталістичних країнах близько 60 млн. чол.⁷

Соціалізм характеризується не лише повною зайнятістю, а й рівністю в оплаті однієї й тієї самої праці незалежно від статі, віку, національної приналежності. Конституція СРСР 1977 р. розширила і доповнила право на працю правом на вибір професії, роду занять і роботи відповідно до покликання, здібностей, професійної підготовки, освіти та з урахуванням суспільних потреб⁸. Право на працю в Радянській країні гарантується неухильним розвитком продуктивних сил, планомірним збільшенням кількості робочих місць, безплатним професійним навчанням, підвищенням кваліфікації, вдосконаленням професійної орієнтації і працевлаштування. Ці права становлять надійну соціальну основу добробуту радянських людей, їх впевненості в завтрашньому дні.

Надійною базою для дальшого руху нашої країни вперед, в тому числі для успішного розв'язання економічних і соціальних завдань, є трудові здобутки перших двох років одинадцятої п'ятирічки. Продовжувала розвиватися в цей час економіка Української РСР. Національний дохід республіки збільшився на 6,3%, обсяг промислового виробництва — на 5,6%. Понад план минулого року реалізовано продукції на 361 млн. крб. Підвищилася ефективність виробництва. За рахунок зростання продуктивності суспільної праці в 1981—1982 рр. зекономлено працю 1,2 млн. чол., знижено матеріаломісткість продукції, зекономлено сировини, палива, енергії на суму 1,1 млрд. крб.

Помітно підвищилася в республіці ефективність капітального будівництва. За два роки введено основні фонди вартістю понад 38 млрд. крб., що на 24% більше, ніж за такий же період минулої п'ятирічки. У 1982 р. із 154 виробничих об'єктів і потужностей особливої і першорядної державної ваги стало до ладу 150, у тому числі ряд великих і навіть унікальних об'єктів. Це найвищий показник за останні роки.

Було зроблено перші кроки по виконанню Продовольчої програми. Завдяки самовідданій праці колгоспників і працівників радгоспів, а також в результаті зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства республіка, незважаючи на досить складні погодні умови, забезпечила в 1982 р. зростання виробництва багатьох видів продукції. Збільшився порівняно з 1981 р. валовий збір зернових. Виконані завдання по державних закупках зерна.

Головним джерелом, основою піднесення життєвого рівня радянських людей є неухильний розвиток економіки, зростання національного доходу, основна частина якого використовується на споживання. Підвищення народного добробуту дістає свій безпосередній вираз насамперед у зростанні доходів населення. Середньомісячна зарплата робітників і службовців у минулому році становила 162 крб., або на 4,7% більше, ніж на початку п'ятирічки. Реальні доходи на душу населення в республіці збільшилися на 5,2%. Швидкими темпами зростала серед-

⁷ Правда, 1983, 17, 26 февр.; Рад. Україна, 1983, 8 лют.

⁸ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік.— К., 1979, с. 18.

ньомісячна оплата праці колгоспників. Торік вона підвищилася проти 1980 р. на 8,3%. В результаті відбулося дальше зближення рівня доходів колгоспників, з одного боку, та робітників і службовців — з другого. Якщо в 1980 р. доходи колгоспників у розрахунку на члена сім'ї становили 96% від доходів робітників і службовців, то в 1981 р. вони майже зрівнялися.

Досить важливим джерелом задоволення матеріальних і культурних потреб радянських людей є суспільні фонди споживання, тобто частина національного доходу, яка розподіляється серед членів суспільства безплатно або на пільгових умовах. Це — принципово новий спосіб розподілу матеріальних благ при соціалізмі. «Основними напрямками економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року» передбачено збільшити суспільні фонди споживання на 20%, посилюючи роль виплат і пільг, що надаються населенню з цих фондів, у розв'язанні виробничих і соціально-демографічних проблем⁹. Ще швидшими темпами зростатимуть суспільні фонди споживання в нашій республіці. У 1981—1985 рр. вони збільшаться на 24% і в останньому році п'ятирічки перевищать 25 млрд. крб.¹⁰

Накреслення XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України втілюються в життя. За два роки населення УРСР одержало із суспільних фондів споживання у вигляді різних виплат і пільг, як і намічалось п'ятирічним планом, майже 44 млрд. крб. — більше ніж по 880 крб. у середньому на одного жителя. Про розмір цих витрат держави можна судити хоча б з того, що обсяг капітальних вкладень на будівництво нових підприємств, виробничих потужностей і об'єктів соціально-культурного призначення за ці ж два роки становить 38 млрд. крб.

Відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС у республіці здійснено й ряд інших заходів, спрямованих на поліпшення добробуту трудящих. Завершено запровадження виплат винагород за вислугу років залізничникам та працівникам хлібопекарської промисловості. Продовжується запровадження таких виплат у розмірах від 0,6 до 1,5 місячної тарифної ставки працівникам основної діяльності підрядних будівельних організацій.

У першому кварталі минулого року підвищені тарифні ставки та посадові оклади робітникам і службовцям вугільної промисловості Донбасу, а також зайнятим на гірничих роботах, пов'язаних з будівництвом вугільних шахт. Робітники на підземних роботах одержали надбавку в середньому в розмірі 27% заробітної плати, на відкритих гірничих роботах — 23—24%, на інших роботах — 18—20%.

Запроваджено щомісячні надбавки до заробітної плати лікарям відділкових лікарень і амбулаторій, які знаходяться в сільській місцевості та відділковим терапевтам і педіатрам міських поліклінік за безперервну роботу більше трьох років у названих установах і територіальних відділках.

Комуністична партія виявляла і виявляє постійне піклування про дітей, материнство, про молоде покоління. Ще одним переконливим свідченням цього стали рішення XXVI з'їзду КПРС. За два роки, що минули після з'їзду, здійснені великі заходи по охороні материнства і дитинства. Починаючи з 1981 р., жінкам, що мають двоє і більше дітей віком до 12 років, надається додаткова триденна оплачувана відпустка. Всім матерям надано право на додаткову відпустку по догляду за дітьми (без збереження зарплати) тривалістю до двох тижнів. З листопада 1982 р. запроваджено виплати державної допомоги матерям, які працюють або навчаються, при народженні першої дитини в розмірі 50 крб., а другої і третьої — по 100 крб. З грудня минулого року під-

⁹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 211.

¹⁰ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. — К., 1981, с. 115.

вищені до 20 крб. розміри державної допомоги самотнім матерям на дитину до досягнення нею 16-річного віку. Працюючим матерям, а також жінкам, що навчаються, надається частково оплачувана відпустка (в розмірі 35 крб. на місяць) для догляду за дитиною до досягнення нею річного віку. Тривалість же неоплачуваних додаткових відпусток, що надаються за цією метою, збільшена до півторарічного віку дитини.

Велика увага в нашій країні приділяється інвалідам війни і праці, людям пенсійного віку. В одинадцятій п'ятирічці передбачено вдосконалювати систему соціального забезпечення. Зокрема, намічено підвищити мінімальні розміри пенсій за віком та інвалідністю робітникам, службовцям і колгоспникам, а також пенсій у зв'язку з втратою годувальника. У відповідності з накресленнями XXVI з'їзду КПРС в 1981 р. були підвищені до 50 крб. на місяць мінімальні розміри пенсій за віком робітникам і службовцям. Збільшені мінімальні розміри пенсій по інвалідності та на випадок втрати годувальника.

Про масштаби заходів, спрямованих на підвищення заробітної плати, пенсій та допомоги, які були здійснені протягом перших двох років нинішньої п'ятирічки, дає уявлення те, що матеріальну вигоду від них отримали в республіці 6,5 млн. чол. Підвищення оплати праці, виплат і пільг із суспільних фондів споживання забезпечило не лише значне зростання доходів, а й зближення їх у різних соціальних груп, помітне зменшення частки населення з відносно низькими доходами. На початку п'ятирічки більше половини трудящих республіки мали доходи на одного члена сім'ї не менш як 100 крб. на місяць.

Поряд з турботою про зростання грошових доходів трудящих партія і Радянський уряд постійно дбають про збільшення обсягу і розширення асортименту товарів і послуг. На XXVI з'їзді КПРС підкреслювалося, що «першорядного значення в зусиллях партії по піднесенню добробуту народу набуває **розширення виробництва і поліпшення якості товарів народного споживання, розвиток сфери послуг**»¹¹.

Серйозна увага цим питанням була приділена на XXVI з'їзді Компартії України. Поставлено завдання «...розвивати виробництво споживчих товарів на основі довготривалої програми, яка, — відзначив у Звітній доповіді член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, — об'єднує зусилля всіх галузей, в тому числі важкої і оборонної промисловості»¹².

Працюючи над створенням необхідних умов для цього, ЦК Компартії України і Рада Міністрів УРСР, партійні організації та радянські органи на місцях спрямовують увагу на розвиток промисловості, що випускає товари народного споживання. Лише в минулій п'ятирічці були введені в дію такі великі підприємства, як Луцький шовковий комбінат, Макіївська і Долинська бавовнопрядильні фабрики, Вознесенський шкіряний завод, багато підприємств хлібопекарської, молочної і м'ясної промисловості. До виробництва товарів народного споживання залучені практично всі підприємства важкої індустрії. Нині вони випускають дві третини виробів культурно-побутового призначення і господарчого вжитку.

Вирішальне значення у здійсненні поставленого XXVI з'їздом партії завдання — створити справді сучасне виробництво споживчих товарів і послуг для населення, яке б відповідало потребам народу, має передбачене Основним напрямками економічного й соціального розвитку країни певне прискорення темпів розвитку групи «Б» — у 1981 — 1985 рр. вони дещо переважатимуть темпи зростання групи «А»¹³. Випуск предметів споживання в одинадцятій п'ятирічці збільшиться в

¹¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 57.

¹² Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України, с. 33.

¹³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 58.

республіці на 23,2%, тимчасом як зростання виробництва засобів виробництва дорівнюватиме 22,9%. Ці завдання втілюються в життя. У 1982 р. порівняно з 1980 р. темпи зростання групи «Б» становили 106,4%, а групи «А» 105,2%. За два роки виготовлено предметів споживання на 71 млрд. крб.

Питання, пов'язані із збільшенням випуску та поліпшенням якості товарів народного споживання, періодично розглядаються на пленумах ЦК Компартії України; на засіданнях його Політбюро й Секретаріату заслуховуються звіти керівників областей, міністерств і відомств про їх діяльність у цьому напрямі. Проводиться цілеспрямована робота по виявленню додаткових резервів для збільшення виробництва необхідних населенню товарів. Підвищується відповідальність партійних, радянських і господарських органів за виробництво товарів повсякденного попиту на місцях з метою зменшення їх завезення з інших республік і областей. Створена спеціальна комісія Президії Ради Міністрів республіки по контролю за виготовленням і постачанням на ринок товарів народного споживання. Аналогічні комісії, очолювані секретарями обкомів партії або заступниками голів облвиконкомів, діють в усіх областях України.

Водночас велика увага приділяється поширенню передового досвіду, нагромадженого на підприємствах, що виробляють товари народного споживання. Широку підтримку на багатьох підприємствах республіки дістала схвалена Центральним Комітетом Компартії України ініціатива колективів київських виробничих об'єднань «Завод «Арсенал», «Точелектроприлад» та «Електронмаш», які вирішили збільшити виробництво товарів для населення в одинадцятій п'ятирічці у 1,5—2 рази, розширити асортимент виробів, усі нові зразки виготовляти лише із Знаком якості.

Нещодавно ЦК Компартії України схвалив ініціативу колективів підприємств Ворошиловградського і Тернопільського обласних управлінь харчової промисловості, які зобов'язалися перевищити передбачені на одинадцяті п'ятирічку темпи зростання випуску продукції у півтора — два рази і додатково виробити різноманітних продуктів харчування на 15 млн. крб. Ця ініціатива підтримана в усіх областях республіки.

Однак у справі більш повного задоволення попиту населення на товари народного споживання зроблено ще далеко не все. Низькою залишається якість частини товарів, зокрема пальт, костюмів, взуття та деяких інших. ЦК Компартії України, Рада Міністрів УРСР, відповідні міністерства вживають заходів до усунення цих та інших недоліків.

У полі зору ЦК Компартії України і уряду республіки постійно перебуває робота галузей, що займаються обслуговуванням населення. Тільки за останні два роки ЦК Компартії України і Рада Міністрів УРСР розглянули питання й прийняли постанови «Про заходи по дальшому розвитку торгівлі і поліпшенню торговельного обслуговування населення в одинадцятій п'ятирічці», «Про дальший розвиток і поліпшення діяльності споживчої кооперації», «Про хід виконання Міністерством побутового обслуговування населення УРСР поставлених XXVI з'їздом КПРС і XXVI з'їздом Компартії України завдань по розвитку і поліпшенню роботи сфери послуг».

Ці важливі документи спрямовані на те, щоб відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України забезпечити ефективний розвиток сфери обслуговування, раціональне й економне використання матеріальних, фінансових і трудових ресурсів. В них визначено шляхи, форми і методи діяльності місцевих партійних, радянських і господарських органів по дальшому вдосконаленню та всемірному поліпшенню торговельного й побутового обслуговування населення.

Про позитивні результати проведеної роботи свідчить те, що в 1982 р. загальний обсяг роздрібного товарообігу державної та кооперативної торгівлі по організаціях, товарообіг яких планується Радою Міністрів УРСР, зріс порівняно з 1980 р. (у порівнянних цінах) на 3,3%. За останні два роки збільшився продаж населенню продовольчих товарів, зокрема картоплі — на 39%, плодів, фруктів, ягід — 21%, яєць — 11%, овочів і оселедців — 9%, олії — 8%, риби — на 7% та ін. З непродовольчих товарів зріс продаж хутра і хутряних виробів на 31%, килимів і килимових виробів — 18%, велосипедів і мотоциклів — 13%, одягу, трикотажних виробів і скляного посуду — 7%, шкіряного взуття — на 5% та інших товарів.

Одним з найважливіших завдань, якому приділяється підвищена увага, є постачання населенню продовольчих товарів. В результаті організаційних і господарських заходів навіть у складних умовах минулого року в цілому в республіці вдалося добитися стабільного становища з забезпеченням населення основними продуктами харчування. Значно більше, ніж у 1981 р., заготовлено картоплі і овочів. Однак ще не повністю задовольняються потреби населення в продуктах тваринництва. Саме тому партія особливу увагу звертає на розвиток цієї галузі сільського господарства, яку XXVI з'їзд КПРС оголосив ударним фронтом на селі¹⁴.

Поліпшення умов життя радянських людей великою мірою залежить від налагодженої роботи сфери побутового обслуговування. Не випадково її називають службою доброго настрою. За останні два роки обсяг реалізації побутових послуг у республіці зріс проти 1980 р. на 8,5%, у тому числі в сільській місцевості — на 5,6%. Немало підприємств цієї сфери працюють на рівні вимог сьогодення. Завдання полягає в тому, щоб їх кількість зростала якомога швидшими темпами. Серйозної уваги потребує побутове обслуговування села, яке за рівнем послуг на одного жителя поки що в 1,6 раза відстає від міста.

Надзвичайно важливу роль у житті людини відіграє житло. Те, як задовольняється потреба в ньому, зауважував Ф. Енгельс, «... може бути мірлом того, як задовольняються всі інші потреби...»¹⁵. Загальновідомим є зусилля КПРС, спрямовані на розв'язання житлової проблеми. В цьому напрямі досягнуто величезних результатів. Партія і в нинішній п'ятирічці накреслила велику програму житлового будівництва, яка успішно здійснюється. Завдяки спільним зусиллям партійних, радянських і господарських органів, будівельних організацій виконано план 1982 р. по здачі в експлуатацію новоспоруджених будинків, шкіл, лікарень та поліклінік. За рахунок державних капіталовкладень і коштів житлово-будівельних кооперативів загалом по республіці введено в дію на 337 тис. кв. м житла більше, ніж у 1981 р. А за два останні роки за рахунок усіх джерел фінансування його збудовано в цілому 35,8 млн. кв. м. Свої житлові умови поліпшили 3 млн. чол.

Значно підвищується якість масової забудови міст. Створено сучасні впорядковані масиви, які здобули високу оцінку усієї громадськості. Серед них, зокрема, великі комплекси Виноградар і Оболонь — у Києві, Перемога і Сонячний — у Дніпропетровську, Сріблястий — у Львові, Салтовський — в Харкові, Північний і Таврійський — у Херсоні, Хортицький — в Запоріжжі. В цій п'ятирічці в 32 містах республіки буде завершено будівництво показових мікрорайонів, які стануть своєрідними еталонами масової житлової забудови.

Вдосконалюються проекти житлових будинків. Уже в 1982 р. понад 4/5 їх споруджено за новими типовими проектами з поліпшенням плануванням. До кінця п'ятиріччя, як це й передбачається рішенням XXVI

¹⁴ Там же, с. 196.

¹⁵ Енгельс Ф. Становище робітничого класу в Англії: З власних спостережень і достовірних джерел. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 2, с. 290.

з'їзду КПРС, домобудівні підприємства будуть переведені на спорудження будинків за вдосконаленими проектами.

Травневий (1982 р.) Пленум ЦК КПРС схвалив розгорнуту програму соціального розвитку села. Одне з найважливіших місць у ній належить житловому будівництву. На Україні передбачено спорудити 42 млн. кв. м житла. Фронт цих робіт набирає дедалі більших темпів. У 1981—1982 рр. здано в експлуатацію житлових будинків загальною площею 7,16 млн. кв. м, шкіл — на 122,6 тис. місць, дитячих дошкільних закладів — на 41,7 тис., клубів і будинків культури — близько 60 тис. місць, лікарень — на 1,8 тис. ліжок, а також понад 5 тис. км внутрігосподарських доріг.

Характерною особливістю сучасної перебудови сіл є не тільки її небачені досі масштаби і темпи. Вона здійснюється комплексно: одночасно з будівництвом виробничих об'єктів зводяться житлові й культурно-побутові об'єкти. У втіленні в життя такого підходу до соціального розвитку села велике значення має використання досвіду створення експериментально-показових сіл. В них органічно поєднуються прогресивні принципи містобудування, враховуються природно-економічні умови і народні традиції, забезпечуються необхідні житлові й культурно-побутові умови, які сприяють в цілому поліпшенню демографічної структури сільського населення, підвищенню професійно-технічного і культурного рівня працівників колгоспів і радгоспів, становленню стабільних трудових колективів, а тим самим й ефективному використанню виробничого потенціалу. Уже збудовано 19 таких сіл і 22 перебувають у стадії завершення.

Як у місті, так і на селі зростає рівень забезпеченості населення комунальними вигодами. Нині понад 80% міських і 60% сільських жителів користуються газовим опаленням.

Комплексний підхід до розвитку села дає вагомий соціально-економічний ефект. Він виявляється насамперед у тому, що відбувається скорочення відходу працездатного населення із сіл, в яких успішно розв'язуються соціально-побутові питання, значно поліпшується фінансово-господарська діяльність колгоспів і радгоспів, підвищується ефективність сільськогосподарського виробництва.

Розв'язання великомасштабних соціальних завдань, що їх поставили травневий (1982 р.) Пленум ЦК КПРС, червневий і жовтневий (1982 р.) Пленуми ЦК Компартії України, сприятиме становленню соціальної однорідності радянського суспільства, подоланню істотних відмінностей між містом і селом.

Визначальний мотив суспільного прогресу марксизм вбачає у формуванні людини «...як найбільш цілісного й універсального продукту...»¹⁶. В умовах зрілого соціалізму існують і весь час нарощуються великі матеріальні й духовні можливості для дедалі повнішого розвитку особи. Проте, як відзначалося на XXVI з'їзді КПРС, «...важливо разом з тим, щоб кожна людина вміла ними розумно користуватись. А це, в кінцевому підсумку, залежить від того, якими є інтереси, потреби особи. Ось чому в їх активному, цілеспрямованому формуванні наша партія бачить одне з важливих завдань соціальної політики»¹⁷.

Комуністична партія неухильно здійснює курс на досягнення відповідності між економічним розвитком держави і рівнем духовної культури населення. Найголовнішим показником культурного розвитку країни є значні досягнення в галузі народної освіти. В СРСР уперше в історії людства створено справді демократичну її систему: рівні права всіх громадян на освіту, державний і суспільний характер навчально-виховних закладів, безплатність усіх видів освіти, утримання

¹⁶ Маркс К., Енгельс Ф. Розділ про капітал. — Твори, т. 46, ч. 1, с. 354.

¹⁷ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 76.

частини школярів і всіх учнів системи профтехучилищ на повному державному забезпеченні, надання стипендій та іншої матеріальної допомоги учням і студентам, свобода вибору мови навчання тощо. Система освіти в нашій країні забезпечує необхідні умови для розв'язання таких важливих соціальних завдань, як зближення рівнів освіченості жінок і чоловіків, жителів міста і села. Нині в Українській РСР майже у 25 тис. шкіл, професійно-технічних училищ і технікумів, у 146 вищих навчальних закладах, на різних курсах підвищення кваліфікації вчиться близько 19 млн. чол., або більше третини всього населення.

Особливо вражаючими є досягнення в розвитку загальноосвітньої школи. В республіці, як і в усій країні, практично розв'язано одну з найбільших соціальних проблем — завершено перехід до загальної обов'язкової середньої освіти молоді. Щороку денні середні школи закінчують понад 400 тис. юнаків і дівчат. Більше ніж 88% працюючого міського і 68% сільського населення мають вищу і середню (повну і неповну) освіту. Всього в загальноосвітніх школах в 1982/83 навчальному році навчається 7,4 млн. учнів. У школах ведеться їх підготовка до суспільно корисної праці. Тепер 99,2% денних середніх загальноосвітніх шкіл УРСР здійснюють поглиблене трудове навчання учнів. Діти розвивають свої творчі здібності не тільки в школах, а й у багатьох позашкільних закладах.

Вагомий вклад у здійснення загальної середньої освіти вносять училища системи професійно-технічної освіти. Вони відіграють дедалі більшу роль у реалізації життєвих планів молоді, в її духовному збагаченні. Нині майже всі ці заклади готують кваліфіковані кадри з середньою і на базі середньої освіти. В поточній п'ятирічці на підприємства, в колгоспи й радгоспи прийдуть понад 2 млн. випускників училищ. За два минулі роки народне господарство поповнилося 778,2 тис. молодих кваліфікованих робітників.

Велика робота проводиться по розвитку і вдосконаленню вищої й середньої спеціальної освіти. Діяльність вузів неухильно спрямовується на подальше підвищення якості професійної підготовки та ідейно-політичного виховання студентів, зміцнення зв'язку навчання з виробництвом, практикою комуністичного будівництва. В технікумах і училищах зростає вага денних відділень, що також сприяє кращій якості підготовки спеціалістів. Тепер у вузах і технікумах навчається майже 1,7 млн. чол. Їх щорічний випуск порівняно з 1965 роком зріс вдвоє. В народному господарстві республіки працює понад 5,8 млн. дипломованих спеціалістів, що в 31 раз більше, ніж було їх у всій царській Росії.

Соціалізм створює найкращі можливості для прилучення трудящих до надбань культури, для формування нової людини, яка втілює в собі духовне багатство, моральну чистоту і фізичну досконалість. Важлива роль у цій справі належить культурно-освітнім закладам. В УРСР працює понад 26 тис. палаців культури та клубів, 60 тис. бібліотек усіх видів, 168 державних музеїв і близько 6 тис. на громадських засадах. До послуг трудящих—понад 875 млн. примірників книг і журналів з бібліотечних фондів, 7,6 млн. експонатів, що зберігаються в музейних колекціях. Близько 28 тис. кіноустановок обслуговують щороку понад 800 млн. глядачів. У повсякденне життя широких народних мас могутнім засобом підвищення їх культурного рівня та ідейного виховання ввійшли телебачення і радіомовлення. 87 професійних театрів щороку демонструють близько 50 тис. вистав, які переглядають майже 20 млн. чоловік.

Соціалістичний лад не тільки відкрив трудящим доступ до духовних цінностей, а й зробив їх безпосередніми творцями культури. Масова самодіяльна художня творчість відіграє дедалі більшу роль у формуванні моральних та естетичних ідеалів радянських людей, соціаліс-

тичного способу життя. Тепер на Україні працює понад 280 тис. творчих колективів, в роботі яких беруть участь близько 5 млн. чол. І цілком природно, що багато відомих сьогодні діячів мистецтва починали свій шлях в гуртках художньої самодіяльності. Оглядом досягнень соціалістичної культури українського народу, його самобутніх талантів стали творчі звіти митців і самодіяльних колективів усіх областей республіки, присвячені 60-річчю утворення СРСР.

У виховному процесі, піднесенні культурного рівня трудящих важливе місце займає творча діяльність більш як сорокатисячного загону письменників, композиторів, художників, музикантів і артистів Радянської України, які високо несуть прапор соціалістичного реалізму, партійності й народності. Діячі літератури і мистецтва віддають всі свої сили, знання й талант, щоб духовне життя наших людей ставало дедалі різноманітнішим і багатшим.

У світі справедливо вважають радянський народ найбільш читачим. І це справді так. Одним із свідчень цього є книговидавнича справа. В Українській РСР, наприклад, щороку випускається 8—9 тис. назв книг тиражем 145—160 млн. примірників. Видається понад 1700 газет разовим тиражем 23 млн. примірників і більш як 200 журналів та інших періодичних видань. У республіці активно поширюються кращі здобутки братніх літератур, а також твори зарубіжних авторів. За післявоєнний період видано в цілому 160 млн. книг, перекладених з 49 мов народів СРСР. Водночас твори українських письменників вийшли 44 мовами народів пащої країни.

В єдиному процесі розквіту і зближення націй та народностей СРСР збагачується культура Радянської України — соціалістична змістом, національна формою та інтернаціоналістська своїм характером. Традиційними стали, зокрема, такі форми творчого співробітництва, як декади і дні культури братніх республік, всесоюзні й республіканські кінофестивалі, взаємні літературні переклади кращих творів національних літератур і гастролі національних театрів, хорових та хореографічних колективів тощо. Партійні організації республіки постійно дбають про те, щоб великі творчі можливості культурно-освітніх і мистецьких закладів успішно використовувалися для виховання трудящих в дусі взаємної поваги та дружби всіх націй і народностей країни, любові до Радянської Батьківщини, в дусі пролетарського і соціалістичного інтернаціоналізму. Однак ми далеко ще не використовуємо всі можливості для духовного збагачення радянських людей. «Треба наполегливо, — підкреслював товариш Ю. В. Андропов у доповіді «Шістдесят років СРСР», — шукати нові методи і форми роботи, які відповідають сьогоднішнім вимогам і дають змогу зробити ще плідотворнішим взаємне збагачення культур, відкрити всім людям ще ширший доступ до всього найкращого, що дає культура кожного з наших народів»¹⁸.

Неухильне піднесення загальноосвітнього і культурного рівня нашого народу — яскравий приклад невичерпності творчих сил радянського суспільства, його високого духовного багатства і зрілості, одне з переконливих свідчень переваг соціалістичного способу життя.

Будівництво соціалізму і комунізму — процес, яким планомірно управляє партія на основі пізнання й використання об'єктивних законів суспільного розвитку. В сучасних умовах планування охоплює не лише економічні, а й соціальні процеси. Одним з напрямів соціальної політики, розробленої на одинадцяті п'ятирічку і схваленої XXVI з'їздом КПРС, є розвиток соціалістичного способу життя. Він, як відомо, характеризується насамперед такими рисами, як колективізм, гума-

¹⁸ Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР, с. 13.

нізм, демократизм, інтернаціоналізм та соціальний оптимізм. Ці риси проймають працю, побут, культуру, суспільно-політичне життя, всі сторони діяльності людей в соціалістичному суспільстві. Утвердження соціалістичного способу життя в період розвинутого соціалізму, охоплюючи і матеріальну, і духовну сфери, відбувається на внутрішньо властивих новому ладові колективістських началах.

Радянське суспільство — це суспільство людей праці. Наша партія і держава докладали й докладають багато зусиль, щоб зробити її не тільки більш продуктивною, а й більш змістовною, творчою та привабливою. Велику роль у даній справі покликана відіграти ліквідація ручної, малокваліфікованої і важкої фізичної праці. Розв'язати цю соціальну проблему — «...значить, — вказувалося на XXVI з'їзді партії, — усунути істотні перешкоди на шляху перетворення праці в найпершу життєву потребу кожної людини»¹⁹.

У нас є міцна основа для розв'язання цієї важливої соціальної проблеми. Її становлять високий рівень розвитку соціалістичного народного господарства, професійний досвід, кваліфікація радянського робітничого класу, могутній науковий, інтелектуальний потенціал, який неухильно зростає. Ці наші можливості враховано в розробленій і затвердженій на одинадцяті п'ятирічку республіканській цільовій комплексній програмі «Праця», якою передбачено перевести з ручної на механізовану працю більш як 1 млн. робітників. Завдання це успішно реалізується. З початку п'ятирічки комплексно механізовано й автоматизовано близько 4,1 тис. цехів, дільниць і виробництв, введено в дію понад 4,5 тис. механізованих потокових і автоматичних ліній. Однак рівень організації виконання планових завдань розвитку науки і техніки в деяких міністерствах й наукових установах ще не відповідає вимогам, поставленим рішеннями листопадового (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС. В республіці вживаються заходи, щоб підвищити відповідальність міністерств і відомств, партійних комітетів і радянських органів за прискорення темпів науково-технічного прогресу, більш активне використання його досягнень, насамперед на тих ділянках, де трудові затрати особливо значні.

Одним з напрямів удосконалення соціалістичного способу життя є дальший розвиток творчої активності мас, підвищення вимогливості кожного члена суспільства до себе, до своєї діяльності. Досягнення цього, підкреслював на листопадному (1982 р.) Пленумі ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов, є одним «...з найважливіших завдань партійних комітетів, радянських, профспілкових і комсомольських органів»²⁰. Тепер особливо важливо й потрібно, щоб кожний трудівник розумів, що виконання народногосподарського плану країни залежить і від його особистого трудового вкладу, ентузіазму та дисципліни, щоб усі в своїй діяльності керувалися простою істиною: чим краще ми працюватимемо, тим краще будемо жити.

Вдосконалення соціалістичного способу життя тісно пов'язане з проблемою розподілу і споживання. Головна особливість споживання в умовах соціалізму полягає в тому, що воно базується на трудових доходах громадян. Це положення закріплено в Основному Законі СРСР. Відповідно до принципу соціалізму: «Від кожного — за здібностями, кожному — за працею» радянська держава здійснює контроль за мірою праці і споживання²¹.

Марксизм-ленінізм завжди рішуче виступав проти зрівнялівки, категорично відкидав всілякі демагогічні або наївні міркування про

¹⁹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 69.

²⁰ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 22 листопада 1982 року, с. 21.

²¹ Див.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 10

соціалізм як про «загальну рівність» у розподілі та споживанні. На прикладі досвіду СРСР, інших соціалістичних країн сьогодні особливо зримо видно соціально-економічне і політичне значення такого підходу до проблеми, що зачіпає інтереси всіх і кожного.

Розв'язання проблеми розподілу при соціалізмі передбачає натуральне забезпечення наявних у населення грошей різноманітними предметами споживання та послугами. Визначальну роль у цьому відіграє розвиток продуктивних сил. Неможливо задовольнити ті потреби, які перевищують наші можливості. Доти, поки в радянському суспільстві не будуть створені певні об'єктивні й суб'єктивні умови, найсуворіший контроль за мірою праці та мірою споживання перебуватиме в центрі уваги нашої партії. І КПРС, як підкреслює товариш Ю. В. Андропов, постійно турбується про те, щоб відкритий Марксом принцип соціалістичного розподілу проводився в житті скрізь і беззастережно, краще, повніше застосовувався на практиці²².

На жаль, є окремі громадяни, які намагаються обійти контроль за мірою праці та мірою споживання, прагнуть жити на нетрудові доходи і навіть збагачуватися за рахунок держави, суспільства. Наша партія і уряд рішуче боролися й борються з тими, хто зазіхає на соціалістичну власність, хто хотів би паразитувати на здоровому тілі соціалізму. В цій справі важлива роль належить громадськості.

Актуальним завданням залишається виховання у наших людей розумних потреб і здорових смаків. Розумні потреби в матеріальних благах не мають нічого спільного як з скнарністю, так і з марнотратством. Утвердження соціалістичної культури споживання пов'язано з викриттям міщанської психології з її культом речей, споживачьким підходом до життя. В умовах соціалізму підвищення добробуту людей передбачає водночас їх духовне, моральне і фізичне вдосконалення.

Важливим напрямом діяльності партії по вдосконаленню соціалістичного способу життя, формуванню нової людини, всебічному розвитку особи стало впровадження радянських традицій, свят і обрядів. Завдяки постійній увазі партійних і радянських органів соціалістична обрядовість дістала чітке організаційне оформлення. Як система вона діє на всіх рівнях — від трудового колективу чи населеного пункту до республіки в цілому. Велику роль в успішному функціонуванні цієї системи відіграють комісії по радянських традиціях, святах та обрядах, які створені при Раді Міністрів УРСР, виконкомах обласних, міських, районних, селищних і сільських Рад народних депутатів. Нині налічується більш як 10,3 тис. таких комісій.

Велике значення в поширенні радянської обрядовості в республіці має добір і підготовка кадрів. У проведенні нових обрядів тепер беруть участь понад 41 тис. державних наставників, виконавців і організаторів обрядових церемоній, з них 32 тис. чол. — на громадських засадах. Близько половини учасників здійснення цих церемоній — депутати місцевих Рад.

Підготовка кадрів організаторів та виконавців обрядів і ритуалів має планомірний характер. В УРСР їх готують три інститути культури, 26 культосвітніх училищ, факультети громадських професій, які функціонують при 100 вищих навчальних закладах, республіканські курси та єдині обласні міжвідомчі центри, де проводиться також перепідготовка цих кадрів. Партійні комітети і первинні парторганізації вживають необхідних заходів, щоб забезпечити високий ідейно-виховний та художній рівень нових свят і обрядів, посилити їх роль у політичному, трудовому, інтернаціональному, патріотичному, атеїстичному й естетичному вихованні різних категорій населення, в тому числі й молоді.

Значного поширення в республіці набула трудова обрядовість — вшанування трудових династій, ударників і передовиків соціалістичного змагання, посвячення в робітники й хлібороби, свята урожаю, трудової слави та професійні свята. Багатий досвід виховання людини-трудівника нагромадили виробничі колективи Кнева, Донецька, Харкова, Дніпропетровська, Миколаєва, а також Волинської, Кіровоградської, Львівської та інших областей. Переконливою демонстрацією непорушної єдності робітничого класу і колгоспного селянства стали традиційні свята «Серпа і Молота». Вони активно використовуються для зміцнення ділового співробітництва трудових колективів промисловості і сільськогосподарського виробництва, міста і села.

Нова обрядовість дедалі ширше входить у побут населення республіки. Якщо в 1975 р. урочиста реєстрація шлюбу становила 64,0% від загальної кількості шлюбів, то в 1981 р. — уже 81,5%, а новонароджених — відповідно 47,0 і 60,3% (в Житомирській, Кіровоградській, Хмельницькій, Ровенській областях — 70,2 і 88,8%). Впровадження нових сімейно-побутових обрядів сприяє атеїстичному вихованню населення. В республіці є чимало міст і сіл, де нові традиції, свята й обряди повністю витіснили релігійні.

На розвиток сучасної обрядовості в УРСР спрямована діяльність 120 палаців і будинків, майже 12 тис. залів та кімнат урочистих подій. Поряд з цим відповідні запити трудящих задовольняють 11 спеціалізованих фірм обрядових послуг «Свято», 652 спеціалізовані салони, 660 музичних колективів супроводять сімейно-побутові обряди. До послуг населення — близько 900 консультаційних пунктів з питань допомоги сім'ї, 800 лекторіїв для молодожонів і молодих батьків.

У справі дальшого впровадження соціалістичної обрядовості є й певні труднощі. Потребує, зокрема, значного зміцнення її матеріально-технічна база. Поліпшення вимагає також організація і пропаганда соціалістичної обрядовості. Вирішення цих та інших питань дасть можливість підняти рівень й ефективність боротьби з пережитками минулого.

Соціальні процеси, що відбуваються в радянському суспільстві, характеризуються високим динамізмом. Це вимагає від учених-суспільствознавців постійної уваги до їх всебічного осмислення й узагальнення. Підеться, насамперед, про такі проблеми, як діяльність Комуністичної партії по здійсненню соціальної політики в умовах розвинутого соціалізму, становлення класової однорідності радянського суспільства, зближення побутових умов життя населення міста і села. Глибокого вивчення потребують питання про соціальні наслідки науково-технічної революції, суспільно-політичну активність трудящих й утвердження соціалістичного способу життя. Активізація дослідницької роботи в цих напрямках матиме важливе теоретичне і практичне значення. Бачити реальну динаміку нашого суспільства з усіма його резервами і потребами — ось що сьогодні необхідно.

Соціальна політика Комуністичної партії Радянського Союзу є глибоко науковою. Керуючись марксистсько-ленінською теорією, наша партія при виробленні та здійсненні цієї політики уважно й всебічно враховує інтереси як всього народу, так і окремих класів, соціальних груп, інтереси всіх націй і народностей країни. Тому соціальна політика є такою близькою і зрозумілою кожній радянській людині, і трудящі самовіддано працюють над її втіленням у життя, створенням матеріальних і духовних передумов комуністичного суспільства.

Під керівництвом Комуністичної партії активно трудяться над розв'язанням соціальних завдань, поставлених XXVI з'їздом КПРС і XXVI з'їздом Компартії України, комуністи, всі трудящі нашої республіки. Вже в перші два роки одинадцятої п'ятирічки вони добилися чималих успіхів. Наполеглива праця робітників, колгоспників, трудо-

вої інтелігенції Радянської України вливається в трудові звершення Країни Рад. Сьогодні думки і діла комуністів, усіх трудівників Української РСР, всього Радянського Союзу спрямовані на те, щоб повністю виконати економічні й соціальні плани третього, серцевинного, року поточної п'ятирічки і всіх її завдань у цілому.

Я. П. Погребняк

ЛЕНИНСКАЯ ЗАБОТА О ЧЕЛОВЕКЕ — ВЫСШАЯ ЦЕЛЬ КПСС

(Социальное развитие Украинской ССР в XI пятилетке)

Резюме

В статье кандидата в члены Политбюро, секретаря ЦК Компартии Украины Я. П. Погребняка рассматривается деятельность Компартии Украины по выполнению социальной программы, намеченной XXVI съездом КПСС и XXVI съездом Компартии Украины. Автор особое внимание уделяет осуществлению главной задачи КПСС — повышению материального и культурного уровня советского народа.

ЛЕНІНІЗМ — МАРКСИЗМ СУЧАСНОЇ ЕПОХИ

Марксизм-ленінізм відкрив об'єктивні закони суспільного розвитку, показав властиві капіталізму суперечності, неминучість їх революційного знищення й переходу суспільства до комунізму. Творцями цього великого революційного вчення були Карл Маркс і Фрідріх Енгельс та їх вірний, стійкий послідовник Володимир Ілліч Ленін, який у нових історичних умовах всебічно його розвинув. Між Марксом і Леніним існує такий глибокий, органічний зв'язок, що комуністи всього світу називають себе марксистами-ленінцями, а свій світогляд — марксистсько-ленінським.

Ленінізм — це марксизм епохи імперіалізму й пролетарських революцій, епохи краху колоніалізму й перемоги національно-визвольних рухів, епохи переходу людства від капіталізму до соціалізму та будівництва комуністичного суспільства. Ленінізм — це марксизм сучасної епохи, єдине, цілісне вчення міжнародного робітничого класу, яке безперервно розвивається.

Великий мислитель і революціонер К. Маркс разом з Ф. Енгельсом створив вчення пролетаріату, яке стало програмою боротьби за оновлення світу для сотень мільйонів трудящих усієї земної кулі. Важко переоцінити значення марксизму для епохи підготовки пролетарських революцій. Однак «...ще більший тріумф, — писав В. І. Ленін, — принесе марксизмові, як ученню пролетаріату, грядуща історична епоха»¹. І ці пророчі слова Володимира Ілліча повністю підтвердилися.

Виникнення марксизму було революційним переворотом в історії соціальної думки. К. Маркс критично переробив і розвинув усе прогресивне, що було створено людством у галузі філософії, політичної економії, соціалізму. Всі складові частини марксизму органічно зв'язані і доповнюють одна одну. «Тільки філософський матеріалізм Маркса, — писав В. І. Ленін, — вказав пролетаріатові вихід з духовного рабства, в якому ниділи дотепер всі пригноблені класи. Тільки економічна теорія Маркса роз'яснила справжнє становище пролетаріату в загальному ладі капіталізму»². Підійшовши до матеріалістичного розуміння історії й відкривши закони капіталістичного виробництва, К. Маркс перетворив соціалізм з утопії в науку.

Основним твором К. Маркса є «Капітал», над яким він працював усе своє свідоме життя. На основі аналізу природи капіталізму Маркс відкрив загальні закономірності розвитку історії як процесу зміни способів виробництва, з науковою достовірністю показавши, що капіталістичне суспільство з тією ж невблаганною закономірністю, з якою воно саме прийшло на зміну феодалізму, має поступитися місцем суспільству без експлуатації — комуністичному суспільству.

Глибокі, непримиренні суперечності капіталізму, його незагойні виразки, антигуманна суть буржуазних відносин, моральна деградація суспільства — все це показано К. Марксом з послідовною науковою об'єктивністю і переконливістю. Критика К. Марксом капіталістичного

¹ Ленін В. І. Історична доля вчення Карла Маркса. — Повне збір. творів, т. 23, с. 4.

² Ленін В. І. Три джерела і три складові частини марксизму. — Повне збір. творів, т. 23, с. 46.

суспільства не втратила своєї актуальності й у сучасних умовах. Гасла свободи, рівності й братерства, з якими буржуазія виступила в боротьбі з феодализмом, давно перетворилися в демагогічне прикриття найжорстокішої експлуатації трудящих і поневолення цілих народів, придушення будь-якого соціального прогресу.

Великим відкриттям марксизму було обґрунтування всесвітньо-історичної ролі пролетаріату як могильника капіталізму і творця соціалістичного суспільства. Вся наступна історична практика людства підтвердила непохибність цього висновку. Робітничий клас став визначальною силою всього сучасного революційного процесу.

За своєю суттю марксизм-ленінізм є єдиним інтернаціональним вченням, теоретичним надбанням і керівництвом до дії для всіх комуністів, для всіх революціонерів. К. Маркс і Ф. Енгельс обґрунтували неминучість революційної заміни капіталізму соціалізмом у всесвітньому масштабі, проголосили бойовий лозунг пролетарської революційної солідарності «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». Особливо великого інтернаціонального значення набуло їх вчення у повний історичний період — період імперіалізму. Створюючи партію більшовиків, В. І. Ленін завжди розглядав її як один із загонів всесвітньої армії пролетаріату. Він з усією рішучістю підкреслював, що національна відокремленість пролетарської партії є поступкою буржуазному націоналізмові і може згубити справу пролетарської революції, завоювання диктатури пролетаріату й будівництва соціалізму. Спроби розв'язувати національні завдання у відриві від інтернаціональних цілей пролетаріату являють собою відхід від заповіданого К. Марксом і Ф. Енгельсом великого принципу пролетарського інтернаціоналізму. Весь славний шлях, пройдений нашою партією, свідчить про послідовне втілення нею в життя цього заповіту великих учителів пролетаріату.

Вирішуючи воістину всесвітньо-історичні завдання, КПРС ніколи на крок не відступала від принципу пролетарського інтернаціоналізму, від тих великих цілей, які стоять перед світовим революційним комуністичним рухом. Наша партія — це партія справжніх інтернаціоналістів. Вона розглядає себе як невід'ємну частину міжнародного комуністичного руху і вбачає свій найперший інтернаціональний обов'язок у тому, щоб сприяти дальшому згуртуванню комуністичних і робітничих партій та керованих ними трудящих на принципах марксизму-ленінізму і пролетарського інтернаціоналізму.

Сто років минуло від дня смерті Карла Маркса. Щодо загальної людської історії це період досить незначний. Однак величезні соціально-економічні, політичні й науково-технічні зрушення, які відбулися протягом цього століття, ставлять його з точки зору розвитку людської цивілізації незрівнянно вище будь-якого попереднього. Всесвітньо-історичне значення мають, зокрема, такі події, як перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції, соціалістична індустріалізація в СРСР, колективізація сільського господарства, культурна революція, перемога радянського народу у Великій Вітчизняній війні, побудова розвинутого соціалістичного суспільства в нашій країні, утворення світової системи соціалізму, крах колоніалізму.

В. І. Ленін, ставши з самого початку революційної діяльності на позиції марксизму, ніколи не розглядав учення К. Маркса як якусь закостенілу, мертву догму. «Ми зовсім не дивимось на теорію Маркса як на щось закінчене і недоторканне, — писав він, — ми, навпаки, переконані, що вона поклала лише наріжні камені тієї науки, яку соціалісти повинні рухати далі в усіх напрямках, коли вони не хочуть відстати від життя»³.

³ Ленін В. І. Наша програма. — Повне збір. творів, т. 4, с. 175—176.

Всебічний творчий розвиток марксизму належить саме В. І. Леніну. Він узагальнив новий досвід всесвітньої історії, досягнення світової наукової думки, розвинув далі корінні положення марксистської економічної теорії, філософії та наукового комунізму. Величезне значення має, зокрема, ленінський аналіз закономірностей розвитку капіталізму на його імперіалістичній стадії. У книзі «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму», яка є прямим продовженням і розвитком ідей «Капіталу» К. Маркса, Володимир Ілліч довів, що монополістична стадія капіталізму є останньою, являє собою переддень соціалістичної революції. Ленін відкрив закон нерівномірності політичного й економічного розвитку капіталізму на імперіалістичній стадії і створив нову теорію соціалістичної революції, основою якої є вчення про можливість перемоги соціалізму спочатку в кількох або навіть в одній країні. У післяжовтневий період усю свою увагу Володимир Ілліч приділив теоретичним і практичним питанням будівництва нового суспільства, обґрунтуванню необхідності соціалістичної індустріалізації країни, колективізації сільського господарства, культурної революції, розв'язанню національного питання, розвитку демократії.

Величезного значення надавав Ленін філософському узагальненню найновіших даних природознавства й соціальної практики, викриттю антинаукових ідеалістичних та метафізичних теорій. У своїх класичних працях «Матеріалізм і емпіріокритицизм», «Філософські зошити», «Про значення воєнничого матеріалізму» тощо він розвинув та збагатив марксистську філософію, намалював програму досліджень з усіх її корінних проблем. Немає таких питань суспільно-економічного, політичного й духовного розвитку людства, які б залишилися поза увагою Леніна. «Неоціненою ідейно-теоретичною і методологічною зброєю революціонерів усіх країн, — зазначається в постанові ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна», — стало ленінське вчення про імперіалізм, про соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату, про партію, про класових союзників пролетаріату в боротьбі за демократію і соціалізм, про нерозривний зв'язок соціального і національного визволення, а також про принципи мирного співіснування держав з різним суспільним ладом. Важливе значення мають ленінські ідеї про захист соціалістичної Вітчизни. Вершиною теоретичної творчості Леніна стала створена ним наука про шляхи будівництва соціалізму і комунізму»⁴.

Ленін був засновником Комуністичної партії Радянського Союзу, яка стала розумом, честю і совістю нашої епохи. Ленін виступив як теоретик і вождь Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка відкрила епоху переходу людства від капіталізму до соціалізму. З ім'ям Леніна пов'язані виникнення і розвиток першої в світі країни соціалізму — Союзу Радянських Соціалістичних Республік, яка стала центром тяжіння усіх прогресивних сил людства, а також поява світової системи соціалізму, розвиток і зміцнення світового робітничого й комуністичного руху, перемоги пригноблених народів у національно-визвольній боротьбі, широкий рух за мир і відвернення агресивних воєн.

Буржуазні ідеологи як у минулому, так і в сучасних умовах виявляли і виявляють дуже пильну увагу до марксизму-ленінізму, до комуністичного вчення. Ще в «Маніфесті Комуністичної партії» К. Маркс і Ф. Енгельс писали, що всі реакційні сили старої Європи об'єдналися для «священного цюкування» привида комунізму. Однак нездолання сила ідей комунізму пробивала собі шлях у дедалі глибші верстви трудящих, захоплюючи все більше країн світу. Тому апологети капіталізму почали вдаватися до іншої тактики — замовчування марксистського вчення. Проте і це не дало бажаних наслідків. Марксизм продовжу-

⁴ Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна: Постанова ЦК КПРС від 13 грудня 1979 року. — К., 1979, с. 3.

вав оволодівати умами трудящих мас. Тоді буржуазні ідеологи відкрили широкий фронт лобової атаки проти марксизму. Не гребуючи ніякими засобами, грубо фальсифікуючи марксистські ідеї і підтасовуючи факти, вони намагалися будь-що підірвати вплив марксизму на трудящих, підмінити його десятками «новітніх» доктрин і концепцій реформістського й ревізіоністського гатунку.

У сучасних умовах про ставлення до марксизму, ідей комунізму з боку буржуазної ідеології і пропаганди свідчать хоча б такі дані. В США існує більше 200 антимарксистських, антикомуністичних організацій — різного роду дослідних інститутів, диверсійних установ і спецслужб. В цілому ж у країнах капіталістичного світу працює понад 400 різних «радянологічних» центрів. Це безперечний доказ визнання марксизму. Без висловлення свого ставлення до нього нині не обходиться жоден об'єктивний буржуазний ідеолог. Показовими щодо цього є слова колишнього президента ФРН В. Шеєля з промови на відкритті XVI Всесвітнього філософського конгресу: «Думки Маркса визначають життя мільярдів людей, і не тільки в соціалістичних країнах»⁵.

Досить «авторитетні» в капіталістичному світі ідеологи — А. Мейєр, В. Арон, Л. Шпіро, І. Фетчер, В. Вольф, Р. Данієльс відкрито виступають проти марксистсько-ленінської теорії і практики. Однак більшість наших ідейних ворогів обирає інший метод. Враховуючи всезростаючий вплив марксистської ідеології у всіх куточках земної кулі, вони не відмовляють їй у проповіді «вселюдської справедливості», побудови «ідеального суспільства в майбутньому». Але це видається лише за добрі побажання, на зразок християнських заповідей. Звідси робиться висновок, що марксизм уже перестав відповідати соціальним потребам сьогодення, відмінний від тих, які його породили, що марксизм з «раціональним для свого часу зерном» в сучасних умовах уже застарів.

Інші буржуазні «теоретики» так препарують марксистське вчення і насичують його модерними буржуазними ідейками, поняттями й термінами, що від справжнього марксизму нічого не лишається. Треба сказати, що цей прийом застарілий. Його піддав нищівній критиці В. І. Ленін у своїй класичній праці «Критичні замітки з національного питання». Показуючи цілковиту несумісність буржуазно-націоналістичних поглядів Д. Донцова, Л. Юркевича та їх спільників з марксизмом, Володимир Ілліч з уїдливым сарказмом зауважив: «Пан Лев Юркевич... називає себе теж «марксистом» (бідний Маркс!)»⁶.

Не бракує такого роду «марксистів» і серед сучасних буржуазних ідеологів, особливо з табору різного роду опортуністів. Один з їх найпоширеніших прийомів дискредитації марксизму-ленізму зводиться до того, що нібито між Марксом і Леніном стоїть «китайська стіна» (Е. Фішер, Р. Гароді, А. Лефевр). Ленінізм розглядається як відступ від «справжнього Маркса», один з можливих варіантів комуністичного вчення й т. д. Головною ідейно-політичною зброєю імперіалізму залишається антикомунізм, антирадянщина, фальсифікація вчення марксизму-ленізму, практики соціалістичного й комуністичного будівництва. Але марні намагання наших ідейних противників.

Ідучи шляхом, вказаним В. І. Леніном, втілюючи в життя його ідеї, радянський народ під керівництвом Комуністичної партії досяг великих успіхів в усіх галузях соціально-економічного, політичного й культурного життя. Ці звершення стали можливими саме тому, що колективна теоретична думка партії, її Центрального Комітету у визначенні стратегії й тактики боротьби за побудову комуністичного суспільства завжди ґрунтувалася на глибокий аналіз практики і реальних соці-

⁵ Kongresszeitung (Düsseldorf), 1978, 27 Aug.

⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 24, с. 124.

альних процесів сучасності, принципи ленінської методології. Взірцем такого аналізу подій і процесів, що відбуваються в нашій країні і в сучасному світі в цілому, накреслень перспектив соціального розвитку на майбутнє є рішення XXIV—XXVI з'їздів КПРС, постанови пленумів її Центрального Комітету.

Вся діяльність КПРС є переконливим свідченням глибоко творчого характеру марксизму-ленінізму, його нерозривного зв'язку з практикою. Марксистсько-ленінське вчення становить наукову основу політики Комуністичної партії. Праці Маркса, Енгельса, Леніна є тією невичерпною теоретичною скарбницею, до якої постійно звертаються комуністи, розв'язуючи найскладніші проблеми сьогодення. Досвід показує, підкреслює товариш Ю. В. Андропов, що успіхи в соціалістичному будівництві приходять тоді, коли політика правлячої комуністичної партії спирається на міцну наукову основу. Будь-яка недооцінка ролі марксистсько-ленінської науки, її творчого розвитку, вузькопрагматичне тлумачення її завдань, нехтування фундаментальними проблемами теорії, засилля кон'юктурщини або схоластичне теоретизування здатні викликати серйозні політичні й ідеологічні наслідки⁷.

Найважливішим підсумком великих революційних перетворень у нашій країні є побудова розвинутого соціалістичного суспільства. Після перемоги Великого Жовтня було ліквідовано експлуатацію людини людиною, знищено соціальні антагонізми. Пригноблюваний у минулому пролетаріат перетворився в керівну силу соціалістичного суспільства. Селянство, коопероване в колгоспи, стало соціалістичним. Утвердилися союз і дружнє співробітництво робітників та селян з народною інтелігенцією. З побудовою розвинутого соціалістичного суспільства соціальна однорідність радянського суспільства значно посилилася. Диктатура пролетаріату переросла в загальнонародну державу, що привело до ще більшого зміцнення союзу всіх класів і соціальних груп.

За роки Радянської влади в результаті революційно-перетворюючої діяльності Комуністичної партії в нашій країні сформувалася й загартувалася монолітна єдність усіх класів та соціальних груп, націй і народностей, виникла нова спільність людей — радянський народ. Це нове, стає соціальне й інтернаціональне утворення можливе лише при соціалізмі. В ході комуністичного будівництва воно всемірно розвиватиметься як свідчення об'єктивної тенденції до максимального зближення всіх соціальних груп і соціалістичних націй.

Непорушним фундаментом цієї спільності служить єдність матеріальних, суспільно-політичних й ідеологічних цілей та інтересів усіх трудящих нашої соціалістичної Батьківщини. Вона дістає свій яскравий вияв і втілюється в життя в нашій країні через принципи глибокої взаємодовіри, братерської взаємодопомоги і духовного взаємозбагачення всіх радянських народів.

Вичерпну характеристику суспільства зрілого соціалізму дано в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік»: «У країні встановилися зрілі соціалістичні суспільні відносини, розв'язано в основному завдання вирівнювання рівнів економічного розвитку радянських республік. Забезпечено юридичну і фактичну рівність усіх націй і народностей. Сформувалася нова історична спільність людей — радянський народ. Ця спільність ґрунтується на нероздільності історичної долі радянських людей, на глибоких об'єктивних змінах як матеріального, так і духовного порядку, на непорушному союзі робітничого класу, селянства й інтелігенції. Вона — результат зростаючої інтернаціоналізації господарського і всього суспільного життя, розвитку в нашій країні соціалістичних націй, між

⁷ Див.: Коммунист, 1983, № 3, с. 21.

якими склались відносини справжньої рівноправності, братерської взаємодопомоги і співробітництва, поваги і взаємного довір'я»⁸.

Важко собі уявити, як склалася б доля багатьох народів колишньої царської Росії, якби не почате Великим Жовтнем оновлення всіх сфер їх соціального і духовного життя, якби не перемогла в нашій країні ленінська ідея про об'єднання зусиль усіх республік для розв'язання завдань соціалістичного будівництва, захисту Батьківщини від посягань імперіалізму.

Утворення Радянського Союзу було результатом втілення в життя ленінських принципів національної політики. Вперше в світовій історії в одній Радянській соціалістичній державі добровільно об'єдналися десятки рівноправних націй та народностей. І це стало запорукою їх справжнього відродження, їх небаченого розквіту на нових, соціалістичних засадах. Монолітна згуртованість братніх народів СРСР стала оплотом могутності держави, велетенського злету економіки, культури, добробуту трудящих, свідками якого є народи всього світу.

Однак це зовсім не означає, що вже зникають національні відмінності або сталося злиття націй. Всі нації й народності Радянського Союзу зберігають свої особливості, риси національного характеру, мову, свої кращі традиції. Водночас радянський народ — не просто сума націй, які живуть в одній державі. У радянських людей, незалежно від їх національної приналежності, є багато спільних рис, які об'єднують їх в одне монолітне ціле.

У братній сім'ї радянських народів небувалих успіхів досягли всі республіки Радянського Союзу. Прекрасною ілюстрацією цього може бути Радянська Україна. Її небачений розквіт став можливим завдяки заповіданій Леніним «єдності дій пролетарів великоруських і українських», завдяки героїзму, самовідданості й видатним трудовим успіхам усього радянського народу.

Українська РСР, як і всі братні республіки Радянського Союзу, пройшла славний шлях величних перемог і звершень. Боротьба проти царського самодержавства, поміщиків і капіталістів, проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції у період громадянської війни та іноземної інтервенції, індустріалізація, колективізація сільського господарства, культурна революція, перемога у Великій Вітчизняній війні, самовіддана праця на відбудові народного господарства, величні здобутки наших днів — ось основні віхи історії УРСР. В єдиному строю з усіма народами нашої країни йшли трудящі Української РСР. І саме завдяки цьому вона стала такою, якою ми бачимо її сьогодні.

Радянська Україна — це республіка з високорозвинутими промисловістю й сільським господарством, високим рівнем матеріального добробуту й культури, що є спільним досягненням братніх народів Радянського Союзу, результатом героїчних зусиль трудящих усіх радянських республік. **«В єдиній сім'ї радянських народів всебічного розвитку набула українська соціалістична нація.** Ставши повновладним господарем своєї долі, український народ возз'єднав свої споконвічні землі в єдиній Радянській соціалістичній державі, — підкреслив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України тов. В. В. Щербицький у доповіді на урочистому засіданні ЦК Компартії України і Верховної Ради УРСР, присвяченому 60-річчю утворення Союзу РСР. — Перед республікою відкрився широкий простір для неухильного прогресу в усіх сферах суспільного життя»⁹.

Розквіт і зближення соціалістичних націй і народностей — це єдиний діалектичний процес, у ході якого не просто долається їх колишнє

⁸ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року. — К., 1982, с. 6—7.

⁹ Рад. Україна, 1982, 18 груд.

відставання в економічному й культурному розвитку, зумовлене класово-антагоністичним ладом минулого, а й всемірно, всебічно стимулюється прогрес кожної нації та народності, забезпечуючи водночас соціальний і духовний прогрес усього радянського народу.

Робітничий клас нашої країни, керований КПРС, відігравав і відіграє не тільки авангардну роль у всіх величних справах радянського народу, а й став тією основою, навколо якої об'єдналися різні соціальні верстви суспільства.

На основі розвитку та зближення націй і народностей СРСР сформувалося нове духовне обличчя радянського народу як нової історичної спільності людей. Одна з його характерних рис — інтернаціональна свідомість, невід'ємною частиною якої є глибокий патріотизм, безмежна любов до своєї Батьківщини, відданість справі комунізму.

Нині почуття національної гордості набуло нового, небаченого досі змісту. Є всі підстави говорити про велике патріотичне почуття всього нашого народу — загальнонаціональну гордість радянської людини. Воно виникло й розвинулося в результаті величезних революційних перетворень в усіх сферах соціально-економічного, політичного і духовного життя трудящих країни. Це почуття сформувалося завдяки ліквідації експлуататорських класів і утвердженню в нашій країні морально-політичної єдності радянського народу, в результаті утворення нових, соціалістичних націй, вільних від класових і національних антагонізмів, на основі утвердження нової історичної спільності людей — радянського народу.

Разом з тим динамічний розвиток нашого суспільства породжує нові проблеми, що вимагають до себе неослабної уваги. Це стосується і проблем національних відносин в суспільстві зрілого соціалізму. Цілком очевидний факт, що національне питання в тому вигляді, в якому воно дісталось нам від дореволюційного минулого, вирішено повністю і остаточно. Це знайшло своє відображення в ряді партійних документів останніх років. Хотілося б звернути увагу на інший бік цього положення. Національне питання вирішене у значенні знищення національного гніту і визволення пригноблених націй, вирішене і в розумінні виконання в основному завдання вирівнювання рівнів економічного розвитку радянських республік, що привело до їх фактичної рівності. Однак, як зазначив товариш Ю. В. Андропов, «успіхи в розв'язанні національного питання аж ніяк не означають, що зникли всі проблеми, які породжує сам факт життя і праці в рамках єдиної держави великої кількості націй і народностей. Таке навряд чи можливе, поки існують нації, поки є національні відмінності. А вони існуватимуть довго, набагато довше, ніж відмінності класові. Ось чому вдосконалення розвинутого соціалізму — а саме так ми можемо визначити головний зміст діяльності партії і народу на сучасному етапі — повинно включати і продуману, науково обгрунтовану національну політику»¹⁰.

Накреслюючи далекосяжні перспективи розвитку багатонаціонального соціалістичного суспільства, КПРС надає великого значення науково обгрунтованому плануванню соціально-економічних завдань, переконливим прикладом чого є план на одинадцяті п'ятирічку. У цьому яскраво виявляється піклування партії про радянську людину.

Згідно з ним на нинішній, серцевинний, рік п'ятирічки листопадовим (1982 р.) Пленумом ЦК КПРС передбачено прискорення темпів розвитку економіки, збільшення абсолютних розмірів приросту національного доходу, продукції промисловості та сільського господарства, обсягу роздрібного товарообороту. Важливими є й завдання щодо про-

¹⁰ Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР: Доповідь на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Палаці з'їздів 21 грудня 1982 року. — К., 1982, с. 10—11.

довження робіт по підвищенню ефективності народного господарства. Разом з тим витримується лінія партії на підвищення добробуту трудящих. Центральне місце в наших довгострокових планах займає Продовольча програма, виконання якої вже дає свої позитивні наслідки. Все це, підкреслив на Пленумі товариш Ю. В. Андропов, «...підтверджує, що піклування про радянську людину, про умови її праці й побуту, про її духовний розвиток лишається найважливішою програмною настановою партії»¹¹.

Відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС багато робиться для підвищення рівня життя радянського народу. Державним планом на 1983 р. передбачено далі зростання добробуту трудящих. «Неухильне піднесення економіки, поліпшення добробуту народу,— зазначив товариш Ю. В. Андропов,— це і наш обов'язок перед радянськими людьми, і наш інтернаціональний обов'язок. Ставлячи питання так, партія керується прозорливою лєнінською вказівкою про те, що головний свій вплив на світовий революційний процес ми справляємо своєю господарською політикою»¹².

В. І. Ленін, розвиваючи вчення К. Маркса, безустанно підкреслював вирішальне значення для перемоги соціалізму підвищення продуктивності праці. В міру того, як вирішується завдання усунування основних засобів виробництва, писав він, «...висувається неодмінно на перший план корінне завдання створення вищого, ніж капіталізм, суспільного укладу, а саме: підвищення продуктивності праці, а в зв'язку з цим (і для цього) її вища організація»¹³.

На з'їздах партії, Пленумах ЦК КПРС вироблено науково обгрунтовану економічну політику, взято курс на підвищення ефективності суспільного виробництва, його інтенсифікацію. А головним показником ефективності економіки, як відомо, є продуктивність праці. Питання про її даліше піднесення особливо гостро було поставлене на листопадовому (1982 р.) Пленумі ЦК КПРС. Виступаючи на ньому з промовою, товариш Ю. В. Андропов відзначив, що продуктивність праці росте у нас темпами, які не можуть нас задовольнити, що є ще немало господарських керівників, над якими тяжіє сила інерції, звички до старого. Він поставив завдання прискорити роботу по вдосконаленню всієї сфери керівництва економікою — управління, планування, господарського механізму. З лєнінською прямою на Пленумі було вказано на ряд інших недоліків у розвитку нашого народного господарства — невиконання планових завдань за два попередні роки рядом галузей промисловості, нераціональне використання матеріальних і трудових ресурсів, висока собівартість виробництва продукції тощо.

Послідовно спираючись у своїй практиці на марксистсько-лєнінське вчення, партія спрямовує енергію трудящих на подолання цих та деяких інших недоліків. Виступаючи на зустрічі з московськими верстатобудівниками, товариш Ю. В. Андропов сказав: «Де ж, говорячи лєнінськими словами, та сама ланка, за яку треба ухопитися, щоб витягнути весь ланцюг? Ланцюг-то великий, важкий. І хоча не можна все зводити до дисципліни, починати треба... саме з неї»¹⁴. Питання про дисципліну постало так гостро тому, що це вимога самого життя, тому, що без суворой трудової, планової, державної дисципліни неможливо забезпечити швидкого просування вперед у будь-якій сфері нашої економіки. Так по-лєнінськи, творчо використовуючи марксистсько-лєнінську теорію, ставить і вирішує кардинальні питання

¹¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 22 листопада 1982 року.— К., 1982, с. 6.

¹² Там же, с. 15.

¹³ Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади.— Повне зібр. творів, т. 36, с. 176.

¹⁴ Рад. Україна, 1983, 1 лют.

сучасного соціально-економічного розвитку нашої країни Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу. Важливо відзначити, що партія ніколи не приховує існуючих недоліків. Вона звертається до всіх трудящих, як господарів своєї країни, закликаючи їх до активізації спільних зусиль по подоланню труднощів, що виникають. У цьому глибокий демократизм радянського суспільного устрою, нашого соціалістичного способу життя. «Ідеї, плани, заклики партії стають, як відомо, матеріальною силою,— зазначив товариш Ю. В. Андропов,— коли оволодівають масами. Тепер особливо важливо і потрібно, щоб кожен трудящий розумів, що виконання плану залежить і від його трудового вкладу, щоб усі добре розуміли ту просту істину, що чим краще ми працюватимемо, тим краще будемо жити. Як підкреслював Ленін, чим ширший масштаб наших планів, наших виробничих завдань, тим «більше повинно бути людей, мільйони яких треба залучити до самостійної участі в розв'язанні цих завдань»¹⁵.

У нинішніх умовах загострення міжнародної напруженості партія продовжує ленінську миролюбну зовнішню політику, яка визначена рішеннями XXIV, XXV і XXVI з'їздів КПРС. У зв'язку з цим товариш Ю. В. Андропов відзначив, що «забезпечення міцного миру, захист прав народів на незалежність і соціальний прогрес — незмінні цілі нашої зовнішньої політики. В боротьбі за ці цілі керівництво партії і держави діятиме принципово, послідовно і зважено»¹⁶. Партія й далі буде дбати про одне з найголовніших завдань — зміцнення соціалістичної співдружності. Одним з фундаментальних зовнішньополітичних принципів у діяльності Союзу РСР на міжнародній арені залишається солідарність з державами, які визволилися від колоніального гніту, з народами, що відстоюють свою незалежність. За ленінськими заповідями Радянська держава завжди незмінно виявляла і виявляє готовність до відкритого, чесного співробітництва з країнами з іншим суспільним устроєм, якщо воно будуватиметься на взаємоприйнятних основах.

В сучасних умовах дедалі більшої гостроти і розмаху набуває й ідеологічна боротьба між двома суспільними системами. З часу виникнення марксизму історія доводить неухильно зростаючий вплив комуністичної ідеології на трудящих усіх континентів. Реакційна, антинародна за своєю сутністю ідеологія буржуазії дедалі більше втрачає свої позиції навіть серед тих верств населення (переважно дрібнобуржуазних) і в тих країнах (здебільшого індустріально розвинутих), де вона ще недавно користувалася, принаймні, пасивною підтримкою. Однак буржуазні ідеологи намагаються пристосовуватися до нових умов, посилюючи протидію поширенню марксистсько-ленінських ідей. Тут доречно нагадати слова В. І. Леніна: «На нашій революції більше, ніж на всякій іншій, підтвердився закон, що сила революції, сила натиску, енергія, рішучість і торжество її перемогли посилюють разом з тим силу опору з боку буржуазії»¹⁷.

Щоб переконати народи світу, що капіталізм спроможний розв'язати всі соціальні і національні проблеми сучасного суспільства, буржуазні ідеологи вдаються до безсоромної брехні та фальсифікацій. Вони намагаються показати буржуазне суспільство як суспільство «дійсної свободи», «справжньої демократії», «загального добробуту» тощо. Разом з тим вони спотворюють теоретичні основи внутрішньої і зовнішньої політики КПРС, а соціалістичному способу життя протиставляють «західні взірці», насамперед «американський спосіб життя». Але марні

¹⁵ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 22 листопада 1982 року, с. 21.

¹⁶ Там же, с. 16.

¹⁷ Ленін В. І. Доповідь Центрального Комітету 29 березня: IX з'їзд РКП(б). 29 березня — 5 квітня 1920 р. — Повне зібр. творів, т. 40, с. 233—234.

силкування наших ідейних ворогів. Правда марксизму-ленінізму — непереможна.

Історичний досвід світового соціалізму, міжнародного комуністичного та робітничого руху, національно-визвольної боротьби народів багатьох країн підтверджує велике міжнародне значення марксистсько-ленінського вчення, його життєву силу. Перемога соціалістичної революції в СРСР та ряді інших країн, виникнення світової системи соціалізму, завоювання робітничого руху в країнах капіталу, вихід на арену самостійної політичної діяльності народів колишніх колоній і напівколоній, небувале піднесення антиімперіалістичної боротьби — все це доводить історичну перспективність ленінізму, що виражає корінні потреби сучасної епохи.

В. Е. Евдокименко

ЛЕНИНИЗМ — МАРКСИЗМ СОВРЕМЕННОЙ ЭПОХИ

Резюме

В статье раскрывается огромная преобразующая роль марксистско-ленинского учения в ходе исторического процесса. Автор подчеркивает органическую взаимосвязь между марксизмом и ленинизмом, являющихся единой теоретической базой в деятельности КПСС на всех этапах истории страны Великого Октября, освещает вопросы, связанные с развитием партий учения Маркса, Энгельса, Ленина в ходе строительства коммунистического общества в СССР.

В. І. ЛЕНІН ПРО СОЦІАЛІСТИЧНУ ДИСЦИПЛІНУ І БОРІТЬБА ПАРТІЇ ЗА ЇЇ ЗДІЙСНЕННЯ

Комуністична партія на всіх етапах розвитку радянського суспільства надавала винятково великого значення становленню і зміцненню нової, соціалістичної дисципліни як могутнього фактора соціалістичного й комуністичного будівництва.

Особливо зростають роль і значення дисципліни в умовах розвинутого соціалізму. В матеріалах XXVI з'їзду КПРС, наступних пленумів її Центрального Комітету це зростання розглядається як історична закономірність і важлива складова частина економічної стратегії партії на сучасному етапі. Тому цілком зрозуміла та активна боротьба, що розгорнулася нині в країні за рішуче зміцнення порядку і всіх видів дисципліни в усіх ланках народногосподарського механізму, на кожному робочому місці. Це є свідченням наступності політики нашої партії в даному питанні з урахуванням зростаючих вимог сучасного етапу суспільного розвитку.

Організуючи і спрямовуючи маси у боротьбі за зразковий порядок і високу дисципліну, партія виходила і виходить з відомих вказівок В. І. Леніна про те, що в наш час «...бере гору той, у кого найвища техніка, організованість, дисципліна і кращі машини..., що без машини, без дисципліни жити в сучасному суспільстві не можна...»¹.

Ще К. Маркс і Ф. Енгельс довели, що всяка дисципліна є виявом об'єднаних зусиль і волі людей, покликаних створювати і підтримувати суспільне виробництво. Дисципліна, вказували вони, потрібна там і тоді, де не окремий працівник, а все більш і більш комбінована здатність до праці стає дійсним виконавцем сукупного процесу праці². Матеріальна основа дисципліни закладена саме в кооперації праці, що означає об'єднання сил і безпосередню взаємодію великої кількості працівників заради одержання спільного результату.

Розвиваючи марксистське розуміння дисципліни стосовно до соціалізму, В. І. Ленін писав: «...Всяка велика машинна індустрія — тобто саме матеріальне, виробниче джерело і фундамент соціалізму — вимагає безумовної і найсуворішої *єдності волі*, яка спрямовує спільну роботу сотень, тисяч і десятків тисяч людей. І технічно, і економічно, і історично необхідність ця очевидна, всіма, хто думав про соціалізм, завжди визнавалась як його умова»³.

У суспільній дисципліні взагалі В. І. Ленін вбачав історично зумовлену форму суспільного зв'язку, об'єктивну потребу трудової кооперації та умову піднесення продуктивності праці, необхідну єдність волі і дій, здатність до управління і підкорення, важливий чинник координації спільних зусиль і додержання належного суспільного порядку.

Це — єдино правильна наукова, матеріалістична концепція дисципліни, що виходить з об'єктивної необхідності даної суспільної якості і водночас враховує певну ступінь активної свідомої діяльності людей,

¹ Ленін В. І. Заключне слово по доповіді про ратифікацію мирного договору 15 берез.: IV Надзвичайний Всеросійський з'їзд Рад. 14—16 берез. 1918 р.— Повне збір. творів, т. 36, с. 111.

² Архив Маркса и Энгельса. М., 1933, т. 11/VII, с. 129.

³ Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади.— Повне збір. творів, т. 36, с. 187.

без якої жодна суспільна потреба не може бути реалізована на практиці. Ленінська концепція начисто спростовувала різного роду однобокі, механістичні, об'єктивістські та суб'єктивістські поняття дисципліни, які пропагуються буржуазними ідеологами і зводять її або до раз і назавжди встановленого, фатально вирішеного наперед суворого порядку сліпої покори працюючих щодо своїх хазяїв, або ж до зовсім довільних, а часом і свавільних норм та правил в інтересах того самого панування одних і пригноблення інших.

Що ж до соціалістичної дисципліни, то вся багата теоретична спадщина і гігантська практична діяльність В. І. Леніна свідчать, що він розглядав її як народжену соціалізмом нову об'єктивну форму суспільного зв'язку і організації суспільного виробництва. Вона закріплена в законах та інших правово-адміністративних актах і виявляється в єдності волі і дій абсолютної більшості членів суспільства, у їх свідомому й добровільному ставленні до своїх громадянських прав і обов'язків, насамперед до суспільно корисної праці, в неухильному й точному виконанні наказів і розпоряджень державних органів та повноважних осіб, в умінні правильно орієнтуватися в будь-якій обстановці, в суворому додержанні загальнонародних інтересів і суспільного порядку в ім'я досягнення високих цілей соціалізму і комунізму.

Глибоко науковим було й пояснення В. І. Леніним генезису нової, соціалістичної дисципліни, яка, за його словами, «...не з неба падає і не з добреньких побажань народжується, вона виростає з матеріальних умов..., тільки з них. Без них вона неможлива. А носієм цих матеріальних умов або провідником їх є певний історичний клас... Цей клас — пролетаріат»⁴.

Принципово важливими були вказівки Володимира Ілліча про необхідність уже з самого початку вести «...будівництво соціалістичного господарства на принципах твердої трудової дисципліни, в рамках строгої організації, при умові правильного контролю і обліку...»⁵ та «...закріпити те, що ми самі відвоювали, що ми самі декретували, узаконили, обговорили, намітили, — закріпити в міцні форми *повсякденної трудової дисципліни*»⁶. В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що це — найважливіше завдання, бо тільки його розв'язання дасть можливість запровадити справді соціалістичні порядки. Таким же важливим і принциповим було його зауваження про те, що утвердження нової дисципліни є найбільш важким з усіх завдань соціалістичного будівництва і що декласована буржуазна інтелігенція якраз і «...не розуміє того, що для соціалізму головна трудність полягає в забезпеченні дисципліни праці»⁷.

Виділяючи дисципліну праці як головний, вирішальний вид соціалістичної дисципліни (оскільки вона безпосередньо пов'язана з матеріальним виробництвом), Володимир Ілліч вказував і на важливість інших її видів і форм, зокрема дисципліни державної і громадської діяльності, морально-етичної поведінки та ін. Особливого значення він надавав партійній дисципліні, причому не лише з точки зору її необхідності для успішного проведення внутрішньопартійної роботи. У свідомій і залізній дисципліні Комуністичної партії В. І. Ленін бачив зразок і прообраз загальнонародної соціалістичної дисципліни, утвердження якої в нашій країні тоді тільки починалося.

Винятково велика заслуга В. І. Леніна полягає в тому, що він обґрунтував соціалістичну дисципліну як новий, вищий тип суспільної

⁴ Ленін В. І. Великий почин: (Про героїзм робітників у тилу. З приводу «комуністичних суботників»).— Там же, т. 39, с. 13—14.

⁵ Ленін В. І. Доповідь про чергові завдання Радянської влади: Засідання ВЦВК, 29 квіт. 1918 р.— Там же, т. 36, с. 240.

⁶ Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади.— Там же, с. 190.

⁷ Ленін В. І. Доповідь про чергові завдання Радянської влади: Засідання ВЦВК, 29 квіт. 1918 р.— Там же, с. 245.

дисципліни, показав її докорінну відмінність від буржуазної та всіх попередніх типів, справді народну, демократичну основу, величезну революційну творчу силу. «Ми, — підкреслював Володимир Ілліч, — почали ту історичну епоху, коли в країні буржуазній ще ми розбиваємо дисципліну капіталістичного суспільства, розбиваємо і пишаємося тим, що всі свідомі робітники, абсолютно все трудове селянство всіляко допомагають її руйнуванню, і коли в масах добровільно, з їх власного почину, зростає усвідомлення того, що вони цю основу на експлуатації і рабстві трудящих дисципліну повинні замінити не за вказівкою згори, а за вказівкою свого життєвого досвіду, замінити новою дисципліною об'єднаної праці, дисципліною об'єднаних організованих робітників і трудових селян всієї Росії, країни з десятками й сотнями мільйонів населення»⁸.

Даючи глибокий соціальний аналіз нової дисципліни, В. І. Ленін протиставляв її всім досоціалістичним типам суспільної дисципліни. Як відомо, у феодальному суспільстві це була дисципліна палки, у буржуазному — голоду. Основні риси соціалістичної дисципліни Володимир Ілліч пов'язував з більш високою кооперацією суспільного виробництва, з потребами раціональної організації та високої продуктивності визволеної праці. «Комуністична організація суспільної праці, до якої першим кроком є соціалізм, — наголошував він, — тримається і чим далі, тим більше триматиметься на вільній і свідомій дисципліні самих трудящих, що скинули ярмо як поміщиків, так і капіталістів»⁹.

Величезна історична заслуга В. І. Леніна полягає також у тому, що він теоретично обґрунтував і тісно пов'язав з практикою нові соціальні засади, на яких будується, та основні соціальні й ідейні джерела, з яких виходить і на яких розвивається соціалістична дисципліна. «...Тепер, з часу радянського перевороту, з часу початку соціалістичної революції, — говорив він на V Всеросійському з'їзді Рад у липні 1918 р., — дисципліна повинна створюватися на зовсім нових началах, дисципліна довір'я до організованості робітників і бідніших селян, дисципліна товариська, дисципліна всілякої поваги, дисципліна самостійності та ініціативи в боротьбі»¹⁰. Ці засади відображають найбільш справедливі й гуманні принципи радянського ладу, прогресивний характер нових суспільних відносин, високі політичні й моральні якості будівників соціалізму. Торкаючись соціальних та ідейних джерел соціалістичної дисципліни, Володимир Ілліч особливо наголошував на тому, що «старе джерело дисципліни, капітал, ослаблене, старе джерело об'єднання — зникло. Ми повинні створити дисципліну іншу, інше джерело дисципліни і об'єднання»¹¹. Розкриваючи в загальних рисах суть цього джерела, він говорив: «Основною умовою застосування і збереження нашої найсуворішої дисципліни є відданість: усі старі засоби і джерела застосування дисципліни зруйновані, в основу своєї діяльності ми клали тільки високий ступінь продуманості і свідомості»¹². Це, як підкреслював В. І. Ленін, маючи на увазі нові засади і джерела, животворна сила яких безмежна, «...давало нам змогу здійснити таку дисципліну, яка стоїть вище від дисципліни іншої держави і яка ґрунтується на базисі, не схожому на ту дисципліну, що продовжує держатися сяк-так, коли ще може держатися, в капіталістичному суспільстві»¹³.

⁸ Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді рад народного господарства 26 трав. 1918 р. — Там же, с. 362—363.

⁹ Ленін В. І. Великий почин. — Там же, т. 39, с. 13.

¹⁰ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 36, с. 471.

¹¹ Ленін В. І. Доповідь Центрального Комітету 29 берез.: IX з'їзд РКП(б), 29 берез. — 5 квіт. 1920 р. — Там же, т. 40, с. 237.

¹² Ленін В. І. Промова при закритті з'їзду 5 квіт.: IX з'їзд РКП(б), 29 берез. — 5 квіт. 1920 р. — Там же, с. 267.

¹³ Там же.

Розробляючи план побудови соціалізму, Володимир Ілліч вказував на велику перетворюючу силу і творчі можливості дисципліни не тільки в галузі суспільного виробництва, а й в усіх сферах державного і суспільно-політичного життя. Він довів, що дисципліна, виникаючи на матеріальній основі, в дальшому своєму розвитку залежить також від політики, права, моралі та інших факторів як базисного, так і надбудовного характеру, і тому вимагав комплексного підходу до неї, надавав їй великого не тільки економічного, а й політичного, морального значення, розглядав її як важливий фактор об'єднання всіх сил народу на успішне будівництво соціалізму. Так, у виступі на надзвичайному Всеросійському залізничному з'їзді на початку 1918 р. В. І. Ленін говорив: «Соціалістична революція почалася, тепер *усе* (курсив наш.— М. Х.) залежить від утворення товариської дисципліни, а не казарменної, не від дисципліни капіталістів, а від дисципліни самих трудящих мас»¹⁴. У цих словах насамперед звертає на себе увагу рішуче і категоричне «усе», яке повторюється і в багатьох інших лєнінських виступах. Володимир Ілліч переконливо доводив, що з перемогою революції справа будівництва нового суспільства величезною мірою залежить від пролетарської дисципліни, яка поступово перетворювалася в дисципліну всього народу. Лєнінська постановка питання дістає своє логічне продовження і в наші дні¹⁵.

Відзначаючи, що в результаті перемоги Великого Жовтня у психології та поведінці трудового народу намітився явний перелом, В. І. Ленін з усією чіткістю і ясністю підкреслював: «...Все наше завдання, завдання партії комуністів (більшовиків), яка є свідомим виразником прагнення експлуатованих до визволення, — усвідомити цей перелом, зрозуміти його необхідність, стати на чолі маси, яка змучена і стомлена шукає виходу, повести її по правильному шляху, по шляху трудової дисципліни, по шляху узгодження завдань мітингування *п р о* умови роботи і завдань безсуперечного підкорення волі радянського керівника, диктатора, *п і д ч а с* роботи»¹⁶.

Створення нової, соціалістичної дисципліни, наголошував В. І. Ленін, є завданням надзвичайної історичної ваги. Він, однак, визнавав, що «на швидкі успіхи в цьому ми не претендуємо, не розраховуємо. Ми знаємо, що ця справа займе цілу історичну епоху»¹⁷. Володимир Ілліч впевнено дивився в майбутнє. Запорукою цього була всезростаюча політична і трудова активність мільйонів народних мас, викликана пафосом соціалістичної революції.

Соціалізм як найбільш прогресивний суспільний лад сприяв утвердженню і найбільш високого типу суспільної дисципліни. У свою чергу, нова дисципліна, утверджуючись і набираючи дедалі більшої сили впливу, сприяла перемозі соціалізму, його зміцненню. У питаннях становлення й розвитку нової дисципліни партії довелося боротися з різного роду антилєнінськими угрупованнями і течіями — анархістами, троцькістами, «лівими комуністами», представниками так званої «робітничої опозиції», групою «демократичного централізму», які, з одного боку, заперечували необхідність її запровадження, оскільки це, мовляв, було б «кроком назад», а з другого, — намагалися вести будівництво нової дисципліни старими методами, вдаючись до жорстокостей і «загвинчування гайок». Усі ці угруповання й течії були розгромлені. В. І. Ленін, партія пояснювали, що соціалізм в принципі проти будь-

¹⁴ Ленін В. І. Відповіді на записки: Надзвичайний Всеросійський залізничний з'їзд 5—30 січ. (18 січ.—12 лют.) 1918 р. Там же, т. 35, с. 296.

¹⁵ Для прикладу пошлемося на добірку матеріалів «Все починається з дисципліни» (Правда, 1982, 17 дек.).

¹⁶ Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади.— Повне збір. творів, т. 36, с. 189.

¹⁷ Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді рад народного господарства 16 трав. 1918 р.—Там же, с. 362.

якої анархії, оскільки це — найбільш організоване й дисципліноване суспільство. Однак він так само не терпить надмірної заорганізованості, а тим більше — казармених порядків.

Великого значення в утвердженні і зміцненні всіх різновидів дисципліни партія надавала професійним спілкам. У рішеннях X з'їзду РКП(б) з цього приводу було записано: «Профспілки, будучи органом самовиховання трудящих у самому виробничому процесі, є водночас, як показав досвід трьох років пролетарської диктатури, *школою дисципліни* (курсив наш.— М. Х.), де робітник, робітниця і службовець вчаться повсякденно ...підпорядковувати свої інтереси загальним інтересам...»¹⁸. Профспілковим організаціям у їх роботі по вихованню мас в дусі соціалістичної дисципліни рекомендувалося поєднувати методи організаторської діяльності, переконування з розвитком творчого почину трудящих, із залученням їх до управління виробництвом, з уважним ставленням до потреб і запитів кожного трудівника. Саме на цьому ґрунтувалися так звані «Брянські правила», які стали одним з перших своєрідних кодексів нової дисципліни. Такий підхід залишається актуальним і в наш час. Він, зокрема, дістав свій дальший розвиток у рішеннях XVII з'їзду Професійних спілок СРСР.

Особливості кожного наступного періоду в історії нашої країни позначалися на конкретних формах дисципліни в межах одного й того ж її соціалістичного типу. Так, під час громадянської та Великої Вітчизняної воєн з усією гостротою поставало питання про необхідність залізної військової дисципліни. І така дисципліна створювалася. Вона й була одним з важливих джерел нашої перемоги. З переходом до мирного життя, до відбудови й розвитку народного господарства вирішального значення набирала нова трудова дисципліна, творцем і носієм якої виступав насамперед героїчний робітничий клас.

В роки перших п'ятирічок трудова дисципліна впевнено утверджувалася на всіх ділянках соціалістичного будівництва, в першу чергу на промислових підприємствах, транспорті та будовах. Дещо повільнішим був цей процес на селі, де протягом певного часу ще давалася взнаки дрібновласницька стихія — антипод пролетарської організованості та дисципліни. Однак з перемогою колгоспного ладу селянство слідом за робітничим класом також ставало на шлях соціалізму, поступово сприймало і засвоювало нову дисципліну.

В перехідний період від капіталізму до соціалізму, який охоплює перше двадцятиріччя історії радянського суспільства, відбувалося утвердження нової, соціалістичної дисципліни. Цьому сприяли величезні соціалістичні перетворення, що відбулися в нашій країні — індустріалізація, колективізація сільського господарства, культурна революція, утвердження дружби народів та морально-політичної єдності суспільства. Вирішальну роль у становленні нової дисципліни відігравала держава диктатури пролетаріату, існування якої, в свою чергу, значною мірою залежало від наявності такої дисципліни. Виховання у мас нової дисципліни було однією з важливих форм класової боротьби цього періоду, в ході якої вирішувалося питання: «Хто — кого?» Справджувалось геніальне ленінське передбачення про те, що поряд з іншими економічними та політичними заходами «...тільки найсуворіша організація і трудова дисципліна приведуть нас до соціалізму. А без цього соціалізму нема»¹⁹. Нова дисципліна, яка вперше утвердилася в СРСР, мала великий позитивний вплив на суспільні процеси в інших країнах, що ставали на шлях будівництва соціалізму.

¹⁸ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1979, т. 2, с. 229.

¹⁹ Ленін В. І. Доповідь про чергові завдання Радянської влади: Засідання ВЦВК 29 квіт. 1918 р.— Повне збір. творів, т. 36, с. 242.

Особливості нової дисципліни в умовах розвинутого соціалістичного суспільства полягають у тому, що вона розвивається на власній основі і дедалі повніше розкриває свої творчі сили й можливості, історичні переваги над усіма іншими досоціалістичними типами. Все ефективніше використовується нагромаджений у цій справі позитивний досвід, складаються добрі традиції, усталюються і стають звичинними норми і правила. Соціально-економічні, політичні та духовні основи нової дисципліни, які закладалися на попередніх етапах будівництва соціалізму, тепер служать вихідними позиціями для її дальшого прогресу.

Нині нова дисципліна поширюється не тільки на передову частину суспільства, як це було в перші роки Радянської влади, а на всі верстви народу, на всі класи і соціальні групи. В руках Комуністичної партії і загальнонародної держави така дисципліна є могутнім знаряддям у здійсненні грандіозних завдань комуністичного будівництва. Всі активні і свідомі члени суспільства виступають не тільки її носіями, а й творцями, пристрасними захисниками. З переростанням держави диктатури пролетаріату у загальнонародну державу зміцнюються зв'язки між державною дисципліною, на охороні якої стоїть система радянського законодавства, та суспільною дисципліною в найширшому розумінні цього поняття, яка тримається насамперед на силі переконань і звичок. Все, що в питаннях дисципліни йде від держави, схвалюється і приймається широкими народними масами, а що виходить від народу, — підтримується і розвивається всією системою державних і громадських організацій.

На етапі розвинутого соціалізму посилюється взаємозв'язок між дисципліною і демократією. На це неодноразово вказувалося в матеріалах з'їздів партії та пленумів її Центрального Комітету. Так, на XXIII з'їзді КПРС відзначалося: «Соціалістична організованість всього суспільства — в ім'я кожної людини і соціалістична дисципліна кожного — в ім'я всього суспільства — ось суть соціалістичної демократії»²⁰. В матеріалах XXV з'їзду партії вказувалося, що, «...дбаючи про всемірний розвиток особи, прав громадян, ми разом з тим приділяємо належну увагу проблемам зміцнення громадської дисципліни, додержання всіма громадянами їх обов'язків перед суспільством. Бо без дисципліни і міцного громадського порядку демократія нездійсненна»²¹. Дисципліна і демократія — це дві сторони основоположного принципу соціалістичного будівництва — демократичного централізму.

Виражаючи природу й характер розвинутого соціалізму, дисципліна набуває притаманних йому нових рис і якостей. Завершується її перебудова на внутрішньо властивих новому ладові колективістських началах. Дисципліна є формою активної життєдіяльності кожного колективу. Вона цементує його, забезпечує успіх у роботі, перетворює на могутній інструмент організації та виховання людей. Тому партія і держава добиваються, щоб усі наші колективи були дисциплінованими, а дисципліна в них — справді товариською, колективною.

На етапі розвинутого соціалізму неухильно зростає благотворний вплив дисципліни як могутнього фактора прискореного розвитку суспільства на всі сторони його життя. Особливо тісно взаємозв'язана вона з суспільною корисною працею. Остання стає у нас дедалі дисциплінованішою, а дисципліна у найширшому розумінні — трудовою. Все це веде до розширення суспільних функцій дисципліни, які активно виявляються в господарсько-економічній, соціально-політичній і морально-етичній сферах.

Відповідно до цього можна виділити й основні структурно-функціональні підрозділи дисципліни, а саме: 1. Дисципліна праці, що має безпосереднє відношення до всіх видів діяльності, пов'язаних з виробниц-

²⁰ Матеріали XXIII з'їзду КПРС. — К., 1966, с. 81.

²¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. — К., 1976, с. 95.

твом матеріальних і духовних благ. Загальновизнаними її видами (формами) є власне трудова, виробнича й технологічна дисципліна; 2. Дисципліна державної і громадсько-політичної діяльності, яка пов'язана з роботою всіх державних та громадських установ і організацій, а також з участю в ній найширших мас трудящих. Серед окремих видів (форм) цього підрозділу слід назвати державну, партійну, профспілкову, комсомольську дисципліну. Власне ж державна дисципліна підрозділяється на планову, фінансову, договірну, військову, навчальну та ін.; 3. Дисципліна морально-етичної поведінки, або, як її інакше називають, моральна дисципліна, яка виявляється в діях та поведінці людей у сім'ї, побуті, на вулиці, в громадських місцях, у різноманітних відносинах з іншими людьми, групами людей, колективами. Всі ці підрозділи, види і форми тісно переплітаються. Будучи автономними, вони залежать одні від одних і взаємно доповнюють одні одних. Серед багатьох видів і форм дисципліни необхідно виділити виконавську, яка, зберігаючи відносну самостійність, пронизує всі інші види і форми дисципліни, входить важливою складовою частиною в усі її структурні підрозділи.

Дисципліна зрілого соціалізму виступає як вищий, завершальний етап у розвитку соціалістичної дисципліни. На цьому етапі остаточно складаються й утверджуються не тільки її суспільні функції та структурні підрозділи, а й характер, зміст і сутність. Нова дисципліна має послідовно соціалістичний характер. Її зміст також цілком визначений. У ньому органічно поєднуються, з одного боку, активна і творча, вільна й свідомо діяльність радянських людей, а з другого — тверде, непорушне додержання ними існуючих норм і правил соціалістичного співжиття, неухильне й ретельне виконання колективно прийнятих рішень, законів і постанов державних органів, одноособових наказів та розпоряджень повноважних представників Радянської влади. Діалектична взаємодія цих двох сторін сприяє постійному зміцненню і вдосконаленню дисципліни. Що ж до її сутності, тобто основного, корінного в характеристиці нового типу суспільної дисципліни, то вона виявляється саме в переважанні її активно-творчої сторони над послухно-виконавською. Звичайно, від кожної радянської людини вимагається точне і швидке виконання своїх обов'язків. І все ж у нашому суспільстві це ще не є повною ознакою дисциплінованості — потрібен також максимум самостійності, діловитості й ініціативи.

Всі перелічені тут особливості виступають як закономірності соціалістичної дисципліни. Маючи об'єктивний механізм дії, вони, звичайно, потребують суб'єктивного механізму їх використання. Разом з іншими закономірностями, залежачи від них і взаємодіючи з ними, вони сприяють забезпеченню цілісності суспільства, єдності та взаємопогодженості всіх його сторін. Така органічна єдність, в якій нова дисципліна відіграє роль координуючого та інтегруючого фактора, встановлюється саме в період зрілого соціалізму.

Однак дисципліна, як і суспільство, не стоїть на місці. В процесі їх розвитку виникають нові проблеми і завдання. На сучасному етапі потреби соціалістичного будівництва вимагають, щоб дисципліна була спрямована насамперед на всемірне підвищення інтенсифікації, ефективності і якості виробництва. Виходячи з цього, Комуністична партія і Радянський уряд неухильно проводять курс на зміцнення порядку і дисципліни в усіх трудових колективах країни.

Основоположним партійним і державним документом довготривалої дії у цій важливій справі є спільна постановка Центрального Комітету КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС від 13 грудня 1979 р. «Про дальше зміцнення трудової дисципліни і скорочення плінності кадрів у народному господарстві». Нею передбачено проведення комплексу заходів, спрямованих на поліпшення господарської, адміністративної та

політико-виховної роботи, які мають сприяти зміцненню дисципліни, усуненню втрат робочого часу, формуванню стабільних трудових колективів. У постанові наголошується, що всю цю діяльність «слід розглядати як один з головних напрямів втілення в життя економічної і соціальної політики партії, підвищення ефективності виробництва, виховання комуністичного ставлення до праці»²².

Велику увагу цим важливим питанням приділено в історичних рішеннях XXVI з'їзду КПРС. Зростання ролі і далі зміцнення дисципліни, насамперед трудової, виробничої, технологічної, планової, фінансової, договірної, виконавської, розглядаються в них як істотна складова частина стратегічного курсу партії в наші дні. «У сучасних умовах, — наголошувалося у Звітній доповіді Центрального Комітету КПРС з'їздові, — у багато разів зростає значення дисципліни, значення особистої відповідальності. Особливо відповідальності господарських, радянських і партійних керівників»²³.

У відповідності з генеральною лінією партії XXVI з'їзд КПРС поставив як одне з найважливіших завдань «добитися значного поліпшення трудової дисципліни, порядку й організованості на виробництві — неодмінної умови успішного виконання планів економічного і соціального розвитку, дальшого зростання добробуту радянських людей», наголосив на необхідності «забезпечити повне і раціональне використання робочого часу на кожній ділянці виробництва і в сфері обслуговування. Здійснити заходи по закріпленню кадрів і зниженню плинності робочої сили»²⁴.

З'їзд вказав, що боротьба за високу дисципліну — невіддільна від вироблення такого стилю роботи, «...в якому органічно поєднувалися б ретельність, дисциплінованість з сміливою ініціативою і підприємливістю. Практичність і діловитість — з прагненням великої мети. Критичне ставлення до недоліків — з непохитною впевненістю в історичних перевагах обраного нами шляху»²⁵.

Широке коло питань, пов'язаних з дальшим зміцненням дисципліни, організованості й порядку, було розглянуто також на з'їздах компартій союзних республік. Так, у Звітній доповіді ЦК Компартії України XXVI з'їздові Комуністичної партії України наголошувалося: «Важливо ...продовжувати наполегливу роботу по вихованню у кожної людини свідомої трудової дисципліни, глибокої поваги до радянських законів, правил соціалістичного співжиття, поліпшувати діяльність органів внутрішніх справ, прокуратури, судів по зміцненню правопорядку і соціалістичної законності, викорененню будь-яких правопорушень»²⁶.

Поряд з областями, містами, районами, колективами багатьох підприємств, когоспів, радгоспів і будов республіки, в яких завдяки високій організованості і дисципліні досягнуто значних успіхів у соціалістичному змаганні, на з'їзді називалися окремі підприємства, виробничі об'єднання і цілі галузі, де дисципліна ще потребує значного поліпшення.

Конкретна, вимоглива розмова на цю тему велася на республіканському партактиві у березні 1981 р. Обґрунтовуючи заходи по здійсненню рішень XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Комуністичної партії України, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, зокрема, наголошував: «Створюючи умови для творчої, високопродуктивної праці людей, важливо ще активніше вести роботу по вихованню у всіх громадян свідомої дисципліни, глибокого розуміння громадського обов'язку. І водночас — за-

²² Рад. Україна, 1980, 12 січ.

²³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 59.

²⁴ Там же, с. 239.

²⁵ Там же, с. 61.

²⁶ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України.— К., 1981, с. 53.

крити всі лазівки для ледарів і бракоробів, спекулянтів і хабарників, для тих, хто ухиляється від суспільно корисної праці, посягає на соціалістичну власність, намагається якнайменше працювати, а якнайбільше урвати у держави. Зрозуміло, провідна роль у цій справі належить трудовим колективам. Але організувати і спрямувати цю роботу зобов'язані партійні організації, радянські органи»²⁷.

Відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС травневий (1982 р.) і, особливо, листопадовий (1982 р.) Пленуми Центрального Комітету нашої партії зажадали рішучого підвищення організованості, діловитості, докорінного зміцнення дисципліни на кожній ділянці виробництва, в усіх сферах управління. «Слід, — наголошував на листопадовому Пленумі Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов, — рішуче повести боротьбу проти будь-яких порушень партійної, державної і трудової дисципліни. Впевнений, що в цьому ми зустрінемо повну підтримку партійних і профспілкових організацій, підтримку всіх радянських людей»²⁸. На Пленумі говорилося, що необхідно створити такі умови — економічні та організаційні, — які б стимулювали якісну продуктивну працю, ініціативу і підприємливість. Погана робота, бездіяльність, безвідповідальність повинні найбільш безпосередньо і невідворотно позначатись і на матеріальній винагороді, і на службовому становищі, і на моральному авторитеті працівників.

Рішення XXVI з'їзду КПРС, розвинуті в матеріалах листопадового (1982 р.) Пленуму ЦК, дістали загальну підтримку і одностайне схвалення всього радянського народу. Цінний почин виявили, зокрема, трудящі століці нашої Батьківщини — Москви, які виступили з ініціативою розгорнути всенародну боротьбу за значне поліпшення трудової і виробничої дисципліни, за створення повсюдно обстановки вимогливості і діловитості, за суворе додержання у праці та побуті принципів комуністичної моралі. «Честь і слава — по праці» — таким є девіз цієї боротьби. У Москві та інших містах країни рух за високу дисципліну праці поєднується з рухом за зразковий громадський порядок. Трудящі не бажають миритися з антигромадськими проявами, вимагають бути суворими до тих, хто своєю негідною поведінкою, порушеннями правових норм ганьбить високе звання громадянина СРСР. Про всенародну підтримку курсу партії на зміцнення трудової дисципліни і порядку на виробництві говорили робітники і спеціалісти Московського верстатобудівного заводу ім. Серго Орджонікідзе під час зустрічі з Генеральним секретарем ЦК КПРС товаришем Ю. В. Андроповим. Колектив цього підприємства був у числі ініціаторів руху за поліпшення організації праці, підвищення трудової і виробничої дисципліни. Тільки за рахунок скорочення втрат робочого часу верстатобудівники вирішили в 1983 р. підвищити продуктивність праці мінімум на півтора — два проценти. Такий цілком конкретний ефект від підвищення дисципліни на кожному робочому місці.²⁹

Почин москвичів палко підтримали робітничий клас, колгоспне селянство, народна інтелігенція всіх союзних республік, у тому числі й Української РСР. Беручи соціалістичні зобов'язання на 1983 р., представники трудових колективів міста Києва, наприклад, вирішили працювати під девізом: «Кожній робочій годині — найвищу віддачу».

Трудівники промислових підприємств, транспорту, будов, колгоспів і радгоспів республіки по-діловому підійшли до розв'язання проблеми максимального використання робочого часу — найбільш об'єктивного показника рівня трудової дисципліни, порядку й організованості. Свідченням цього є, зокрема, пропозиції учасників республіканських робіт-

²⁷ Рад. Україна, 1981, 18 берез.

²⁸ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 22 листопада 1982 року. — К., 1982, с. 8.

²⁹ Рад. Україна, 1983, 1 лют.

них зборів з порядком денним: «Висока дисципліна, чітка організація праці, всемірна економія ресурсів», які проводяться з ініціативи газети «Правда України», Укрпрофради та Комітету народного контролю УРСР.

Досвід передових колективів показує, що зміцнення і вдосконалення дисципліни залежить від багатьох як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів. Це — і поліпшення планування, управління та організації праці, і розумне матеріальне й моральне стимулювання, і добре поставлена політико-виховна робота, і вміння застосування адміністративних, дисциплінарних заходів впливу. При цьому важливо не забувати про необхідність комплексного підходу до всієї справи піднесення і зміцнення дисципліни.

На етапі розвинутого соціалізму соціалістична дисципліна починає поступово переростати у свою найвищу якість — комуністичну дисципліну. Це закономірний, об'єктивний процес, який значною мірою залежить від активних, свідомих дій людей. У будівництві нової дисципліни, як і всього комуністичного суспільства, шкідливо забігати наперед, не враховуючи можливості суспільного розвитку, але не можна й відставати, штучно затримувати розв'язання назрілих потреб. Саме це мав на увазі В. І. Ленін, коли заповідав «...вводити поступово, але неухильно комуністичну дисципліну і комуністичну працю»³⁰. Саме цим керується КПРС у своїй роботі, спрямованій на дальше зміцнення організованості й порядку, всіх видів дисципліни — однієї з найважливіших умов успішного виконання планів комуністичного будівництва.

М. Н. Хвиль

В. И. ЛЕНИН О СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИСЦИПЛИНЕ И БОРЬБА ПАРТИИ ЗА ЕЕ ОСУЩЕСТВЛЕНИЕ

Резюме

В статье раскрыта сущность ленинских идей о новой, социалистической дисциплине, которая коренным образом отличается от всех предшествующих типов общественной дисциплины, показано борьбу КПСС за ее осуществление, проанализированы особенности и виды (формы) дисциплины в условиях социалистического общества.

³⁰ Ленін В. І. Від першого суботника на Московсько-Казанській залізниці до Всеросійського суботника-маївки.— Повне збір. творів, т. 41, с. 101.

СТВОРЕННЯ І РОЗВИТОК БАГАТОНАЦІОНАЛЬНОЇ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ — ТОРЖЕСТВО ЛЕНІНІЗМУ

Багатонаціональний радянський народ під керівництвом ленінської Комуністичної партії в обстановці високого політичного й трудового піднесення зустрів шістдесятиріччя СРСР. «В цю славу річницю, — відзначається в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», — Радянський Союз постає перед усім світом як дружна сім'я рівноправних республік, які спільно будують комунізм. Монолітною є соціально-політична та ідейна єдність нашого суспільства. Непорушною є згуртованість радянського народу навколо рідної Комуністичної партії...»¹

Під благотворним впливом рішень історичного XXVI з'їзду ленінської партії, листопадового (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС у нашій країні успішно розв'язуються економічні, соціально-політичні та ідеологічні завдання, неухильно підвищується ефективність суспільного виробництва, постійно розвиваються соціалістичні виробничі відносини, вдосконалюється соціальна структура радянського суспільства, забезпечується далі піднесення матеріального й культурного рівня життя народу, зміцнюється ідейно-політична єдність робітничого класу, колгоспного селянства та трудової інтелігенції, інтернаціональна співдружність соціалістичних націй і народностей. В СРСР на практиці втілюється в життя ленінський заповіт про необхідність зміцнення інтернаціональної єдності трудящих.

Усі ці досягнення стали можливими лише завдяки тому, що КПРС завжди неухильно керувалася й керується вченням основоположників марксизму, які обґрунтували органічний зв'язок розвитку націй та їх взаємовідносин з соціальною, класовою структурою суспільства, з пануючим типом власності на засоби виробництва. Величезна заслуга в розвитку теорії національних відносин належить В. І. Леніну. «У центрі уваги Леніна, — підкреслював Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов, — було право націй на самовизначення як єдино надійний засіб забезпечити їх справжнє, тривке зближення. Тільки право на самовизначення могло бути ідейно-політичною основою добровільного згуртування всіх націй у боротьбі за повалення царизму, за створення нового суспільства. Так ставив питання Ленін. Таким був стрижень національної політики ленінської партії»².

Одразу після перемоги Великого Жовтня Комуністична партія приступила до здійснення на практиці ленінських ідей про соціальне й національне визволення народів, що населяли колишню Російську імперію. Вже в «Декларації прав народів Росії» (2 листопада 1917 р.) були проголошені принципи рівності та суверенності народів, право на їх вільне самовизначення аж до відокремлення і утворення самостійних держав, вільний розвиток національних меншостей та етнографічних

¹ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року. К., 1982, с. 3.

² Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР. Доповідь на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Палаці з'їздів 21 грудня 1982 року. К., 1982, с. 4.

груп, а також скасовувалися всі і всякі національні й національно-релігійні привілеї та обмеження.

Необхідність утворення найтіснішого союзу радянських республік для успішного розв'язання складних завдань соціалістичного будівництва, захисту першої в світі країни робітників і селян від зазіхань з боку імперіалістів всебічно обґрунтував В. І. Ленін. Розробляючи теоретичні питання національно-державного будівництва і поглиблення взаємозв'язків між радянськими республіками, він керувався двома важливими принципами: забезпечення вільного розвитку націй і народностей та зближення пролетаріату і всіх трудящих різних націй у їх спільній боротьбі за соціалізм. При цьому Володимир Ілліч основну увагу приділяв гармонійному поєднанню принципів демократичного централізму й соціалістичного федералізму. Він не тільки розробив струнку вчення про багатонаціональну державу й національно-державні відносини в умовах соціалізму, а й безпосередньо керував утворенням СРСР.

Керівною і спрямовуючою силою об'єднавчого руху народів Країни Рад за утворення СРСР була партія більшовиків — багатонаціональна за своїм складом, глибоко інтернаціоналістська за організаційною будовою та принципами діяльності. Вона з честю виконала велику історичну місію об'єднання трудящих різних національностей на принципах пролетарського інтернаціоналізму. Високе право бути їх вождем партія завоювала, невтомно захищаючи національні інтереси та інтернаціоналістські устремління широких народних мас, зумовлені об'єктивними потребами їх згуртування в боротьбі проти класового ворога.

Своєрідність історичного досвіду КПРС полягає в тому, що, проводячи національну політику, вона керувалася настановами В. І. Леніна і з великим тактом та мудрістю згуртовувала трудящих різних націй і народностей навколо російського робітничого класу, всього російського народу. В ході утворення СРСР, розв'язання в нашій країні національного питання збулися слова В. І. Леніна, який у статті «Про національну гордість великоросів» писав, що «великоруські робітники, сповнені почуття національної гордості», прагнуть бачити Великоросію такою, «...яка буде свої відносини до сусідів на людському принципі рівності, а не на кріпосницькому принципі привілеїв, який принижує велику націю»³.

Центром об'єднавчого руху стала Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка. Народи всіх радянських республік вбачали в особі РСФРР опору в боротьбі проти внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів, а також у ході соціалістичних перетворень, початок яким поклав Великий Жовтень. Уряд Російської Федерації на чолі з В. І. Леніним користувався великим довір'ям і авторитетом у всіх народів країни. Повноважні представники населення радянських республік вводилися до складу ВЦВК, брали участь у роботі Всеросійських з'їздів Рад і уряду РСФРР.

Будучи інтернаціоналістським за своєю ідеологією, російський пролетаріат показав приклад самовідданої боротьби проти соціального та національного гніту й цим самим заслужив довір'я і визнання трудящих усіх національностей. Прокладаючи першим соціалістичний шлях суспільного розвитку, він зробив усе для того, щоб поступово зникло недовір'я до росіян з боку раніше пригноблених народів колишньої Російської імперії, яке виникло внаслідок шовіністичної політики царизму, російських панівних класів.

Життєва необхідність згуртування народів нашої країни під керівництвом Комуністичної партії навколо російського робітничого класу, російського народу зумовлювалася також рядом інших об'єктивних факторів. Зокрема, в Російській Федерації були розташовані великі

³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 26, с. 99.

промислові та культурні центри, що давало можливість подавати безкорисливу політичну, економічну, фінансову та військову допомогу іншим народам, у тому числі українському, які стали на шлях будівництва соціалізму. Відзначаючи великий вклад Російської Федерації у створення багатонаціональної соціалістичної держави, розв'язання національного питання в нашій країні, ЦК КПРС підкреслив: «Вирішальну роль у створенні єдиної союзної держави відіграла РРФСР, навколо якої на добровільних засадах згуртувались усі радянські республіки. Будучи першою багатонаціональною радянською державою, РРФСР стала прообразом Союзу РСР. Російський народ, не зважаючи на труднощі і нестатки, подавав безкорисливу допомогу іншим народам країни у відстоюванні їх революційних завоювань, вніс неоціненний вклад у подолання відсталості колишніх національних окраїн»⁴.

Логічним підсумком об'єднавчого руху став I Всесоюзний з'їзд Рад (30 грудня 1922 р.), який проголосив утворення багатонаціональної соціалістичної держави — Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Ця історична подія стала одним з вирішальних факторів успішної побудови нового суспільства в нашій країні, розвитку світового соціалізму, міжнародного комуністичного руху, національно-визвольної боротьби. В. І. Ленін підкреслював, що союз соціалістичних республік потрібний народам Радянської Росії так само, «...як потрібен всесвітньому комуністичному пролетаріатові для боротьби з всесвітньою буржуазією і для захисту від її інтриг»⁵. Утворення Радянського Союзу, зазначав товариш Ю. В. Андропов, «...стало не тільки великим кроком у розвитку соціалізму, а й одним з найважливіших переломних моментів у ході всесвітньої історії»⁶.

Під керівництвом Комуністичної партії трудящі більш як ста націй і народностей СРСР у монолітному державному союзі досягли небаченого в історії людства прогресу. В братерському єднанні з небувалою повнотою розкрились їх здібності, творча енергія і таланти. Утворення СРСР поклато початок новому етапу в розвитку співробітництва між союзними республіками, розширило і поглибило господарські та культурні зв'язки між ними, ще більше згуртувало трудящих різних національностей у боротьбі проти підступів міжнародного імперіалізму і залишків експлуататорських класів, які намагаються розпалювати національну ворожнечу, шовіністичні настрої, розколоти єдність народів нашої країни.

Втілюючи в життя ленінський план побудови нового суспільства, Комуністична партія нагромадила значний досвід. Його важливою складовою частиною є розв'язання національного питання. Відповідно до вказівок В. І. Леніна КПРС накреслила конкретну програму ліквідації багатоукладності в економіці і фактичної нерівності народів СРСР. При цьому вона керувалася ленінським положенням про можливість переходу відсталих народів за допомогою передових до соціалізму і комунізму, минаючи капіталістичну стадію розвитку. «...Неправильно вважати, — говорив Володимир Ілліч, — що капіталістична стадія розвитку неминуха для відсталих народностей... З допомогою пролетаріату передових країн відсталі країни можуть перейти до радянського ладу і через певні ступені розвитку — до комунізму, минаючи капіталістичну стадію розвитку»⁷.

⁴ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року, с. 4.

⁵ Ленін В. І. До питання про національності або про «автономізацію». — Повне збір. творів, т. 45, с. 343.

⁶ Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР, с. 6.

⁷ Ленін В. І. II конгрес Комуністичного Інтернаціоналу. 19 липня — 7 серпня 1920 р. Доповідь комісії по національному і колоніальному питаннях 26 липня. — Повне збір. творів, т. 41, с. 234.

В ході проведення соціалістичної індустріалізації, колективізації сільського господарства і культурної революції у нашій країні були досягнуті величезні успіхи в здійсненні національної політики, в основному розв'язана проблема зближення рівнів економіки центральних районів і колишніх національних окраїн за рахунок прискореного розвитку останніх, створено єдиний народногосподарський комплекс СРСР, між республіками встановилися відносини братерського співробітництва і взаємодопомоги. Ліквідація експлуататорських і формування дружніх класів — робітничого класу та колгоспного селянства, зміцнення союзу між ними, а також створення кадрів національної інтелігенції, яка вийшла з їх рядів, зумовили становлення соціально-політичної та ідейної єдності радянського суспільства. Особливо велике значення у зближенні народів СРСР відіграло значне збільшення в союзних республіках питомої ваги робітничого класу корінних національностей. Об'єктивним результатом діяльності партії стало перетворення буржуазних націй у нові, соціалістичні нації, а також консолідація останніх із народностей.

Корінні зрушення, які відбулися в житті народів Радянського Союзу, розвитку продуктивних сил, соціально-класовій структурі, політичній системі та духовному житті країни, знайшли відображення в Конституції СРСР 1936 р., що закріпила перемогу соціалізму. В ній законодавчо оформлені історичні досягнення ленінської національної політики КПРС, даліше зростання й зміцнення багатонаціональної Радянської держави.

Отже, досвід Комуністичної партії в справі розв'язання національного питання переконливо свідчить, що воно може бути розв'язане лише на основі здійснення глибоких соціалістичних перетворень. Оцінюючи ці досягнення соціалістичного суспільства, товариш Ю. В. Андропов зазначав: «Повністю підтверджено історичну правоту вчення Маркса — Леніна про те, що розв'язання національного питання може бути знайдене тільки на класовій основі. Разом з соціальними антагонізмами відійшли в минуле національна ворожнеча, всі види расової і національної нерівноправності та гноблення»⁸.

З перемогою соціалізму в СРСР розквітла дружба народів, яка перетворилася в могутню силу радянського суспільства. Про це дуже добре сказав Л. І. Брежнев: «У нашій країні... склалися небувалі в історії відносини, які ми по праву називаємо ленінською дружбаю народів. Ця дружба... — наше безцінне надбання, одне з найзначніших і найдорожчих серцю кожної радянської людини завоювань соціалізму. І цю дружбу ми, радянські люди, будемо завжди берегти як зіницю ока!»⁹. Соціалізм відкрив небачені раніше можливості для об'єднання зусиль трудящих різних націй і національностей при будівництві великих промислових об'єктів, електростанцій, каналів, транспортних магістралей, для планомірного спільного використання матеріальних і природних багатств, обміну передовим виробничим досвідом у ході соціалістичного змагання, яке розгорнулося в усіх республіках і областях країни, а також обміну кваліфікованими кадрами. На новий щабель піднялося співробітництво братніх республік у сфері науки, розвитку культури — соціалістичної змістом, національної формою.

Непорушна сила союзу робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції, монолітність інтернаціональної єдності трудящих усіх братніх республік, яка сформувалася в ході соціалістичного будівництва, були яскраво продемонстровані в роки Великої Вітчизняної війни, що стала суворим випробуванням міцності багатонаціональної Радянської держави, дружби народів СРСР, перевіркою життєздатно-

⁸ Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР, с. 7.

⁹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1974, т. 4, с. 48--49.

сті соціалістичного суспільного ладу. Спільність економічних і політичних інтересів трудящих усіх націй і національностей знайшла вияв у єдності фронту і тилу, армії й народу. В зв'язку з цим зазнали краху розрахунки фашистів на виникнення національних міжусобиць у нашій країні, її розпад.

Радянський народ, який здійснив під керівництвом Комуністичної партії безприкладний подвиг у роки війни, продемонстрував зразки масового героїзму і на трудовому фронті. Спільними зусиллями трудящих усієї країни за короткий строк було відновлено зруйноване господарство республік, країв та областей, тимчасово окупованих фашистськими загарбниками, досягнуто й перевершено довоєнний рівень промислового і сільськогосподарського розвитку як країни в цілому, так і кожної республіки зокрема. Партія забезпечила високі темпи розширеного відтворення на основі прискореного впровадження у виробництво досягнень науково-технічного прогресу і пропорціонального розвитку основних галузей економіки, вдосконалення розподілу праці між республіками, краями і областями.

Найважливішим результатом революційно-перетворюючої діяльності народів, які згуртувалися під керівництвом Комуністичної партії в Союз РСР, стала побудова розвинутого соціалістичного суспільства, що уособлює досягнення науково-технічної революції та переваги соціалістичної системи господарювання, високий ступінь зрілості суспільних відносин, непорушну ідейно-політичну згуртованість трудящих, єдність усіх націй і народностей.

Значні зміни, які відбулися в усіх сферах суспільного життя, знайшли відображення в новій Конституції СРСР. У ній дається розгорнута характеристика керівної і спрямовуючої ролі Комуністичної партії, показано підсумки руху суспільства до соціальної однорідності, даліше зміцнення морально-політичної єдності, братерської дружби народів СРСР. Основний Закон, пройнятий ідеями соціалістичного інтернаціоналізму, відображає прагнення народів нашої країни всемірно зміцнювати єдину союзню багатонаціональну державу. «СРСР, — зазначається в Конституції, — уособлює державну єдність радянського народу, згуртовує всі нації і народності з метою спільного будівництва комунізму»¹⁰.

В процесі побудови розвинутого соціалістичного суспільства виникла нова історична спільність людей — радянський народ, яка ґрунтується на нероздільності історичної долі радянських людей, на глибоких об'єктивних змінах як матеріального, так і духовного порядку, на непорушному союзі робітничого класу, селянства та інтелігенції¹¹. Утворення цієї спільності — один з найважливіших підсумків руху нашої країни по шляху, відкритому Великою Жовтневою соціалістичною революцією.

Ідейні противники соціалізму, зокрема буржуазні фальсифікатори ленінської національної політики КПРС, особливу увагу приділяють виникненню та функціонуванню нової соціальної й інтернаціональної спільності. Положення про неї вони трактують як «ідеологічне обґрунтування русифікаторської політики КПРС», а сам радянський народ оголошують чинником, за допомогою якого Комуністична партія піби́то намагається ліквідувати нації і народності й створити «радянську супернацію». Проте дійсність спростовує вигадки фальсифікаторів: функціонування радянського народу як спільності людей не тільки не «ліквідує» націй і народностей, а, навпаки, створює нові сприят-

¹⁰ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 26.

¹¹ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року, с. 6—7.

ліві умови для їх всебічного розвитку і розквіту, дружби і братерства між ними.

Соціальна й інтернаціональна спільність — радянський народ — виникла в процесі соціалістичних перетворень, здійснених у сфері економіки, політики й ідеології, докорінних змін у класовій структурі суспільства, характері взаємовідносин класів, у боротьбі за побудову нового суспільства. Найважливішою особливістю радянського народу є те, що в ньому немає класової винятковості, нерівності певних груп людей, властивих антагоністичним суспільним формаціям, досягнуто небувалого в історії ступеня соціальної однорідності. В зрілому соціалістичному суспільстві ще більше зміцнюються економічні, політичні та духовні зв'язки між робітниками і селянами, створюються дедалі сприятливіші умови для розвитку їх братерського союзу і непорушної дружби. Всі соціальні групи радянського суспільства тісно згуртовані завдяки спільній праці, спільній меті — боротьбі за побудову комунізму, кровно заінтересовані в прогресі, вдосконаленні всіх сфер суспільного життя, розвитку економіки і культури.

Радянський народ характеризується непорушною соціально-політичною та ідейною єдністю всіх членів соціалістичного суспільства, яка є результатом величезних змін в економіці, класовій структурі, світогляді трудящих СРСР. Тривале економічне й політичне співробітництво, спільна боротьба за побудову комунізму спричинили духовне зближення соціалістичних класів, виникнення в них єдиної ідеології та моралі. Ідеологія робітничого класу — марксизм-ленінізм — стала ідеологією всіх трудящих, а його найвища мета — побудова комунізму — метою всього радянського народу.

Радянський народ втілює в собі не тільки соціально-класову, а й інтернаціональну єдність. На основі принципів соціалістичного інтернаціоналізму будують свої відносини трудящі всіх націй і народностей нашої країни, світової соціалістичної співдружності.

В умовах розвинутого соціалізму ще яскравіше виявляється інтернаціоналізація всіх сфер суспільного життя, яка не сковує, не пригнічує нації і народності, а, навпаки, відкриває шлях до найбільш повного і всебічного розвитку їх спільних рис, зміцнення їх економічної, соціальної, політичної, духовної та ідейної спільності при збереженні національних особливостей у культурі, побуті і т. д.

Керуючись марксистсько-ленінськими принципами розуміння процесів зближення і розвитку націй, XXVI з'їзд КПРС конкретизував ленінську національну політику стосовно сучасного етапу, розробив широкий комплекс науково обґрунтованих заходів, спрямованих на дальший розквіт кожної нації та народності, на збільшення їх спільного вкладу в комуністичне будівництво.

В матеріалах XXVI з'їзду КПРС міститься всебічна характеристика зрілого соціалізму, його економічної і політичної системи, глибоких зрушень у соціальній структурі та духовному розвитку радянського суспільства, які відбуваються в процесі комуністичного будівництва. Як зазначалося на з'їзді, «завершується перебудова всіх суспільних відносин на внутрішньо властивих новому ладові колективістських началах»¹². Це положення повною мірою стосується і процесів розвитку та зближення соціалістичних націй на сучасному етапі. Сьогодні всі нації і народності нашої багатонаціональної країни, всі радянські республіки переживають період свого справжнього розквіту. Життя переконливо показує, що всебічний розвиток і взаємозбагачення кожної з республік в економічній, соціально-політичній і духовній сферах прискорює їх зближення. Цей діалектичний процес ґрунтується на ленінських принципах рівності, братерського співробітництва і добровільності. Товариш Ю. В. Андропов з цього приводу говорив: «Дедалі тісні-

¹² Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 68.

ше переплітаються інтереси республік, плодотворнішими стають взаємодопомога, взаємозв'язки, що спрямовують в єдине русло творчі зусилля націй і народностей Радянського Союзу. Всебічний розвиток кожної з соціалістичних націй у нашій країні закономірно веде до їх дедалі більшого зближення»¹³.

Планами, накресленими XXVI з'їздом КПРС, передбачена дальша спеціалізація й пропорціональний розвиток економіки всіх союзних республік та економічних районів в єдиному народногосподарському комплексі країни. Втілюється в життя схвалена травневим (1982 р.) Пленумом ЦК КПРС Продовольча програма, здійснюється з урахуванням місцевих особливостей широка програма соціальних перетворень, розвитку культури і мистецтва. Накреслюючи заходи, спрямовані на реалізацію цих завдань, партія особливу увагу приділяє питанням удосконалення управління, усунення місницьких і вузько відомчих тенденцій, зміцнення союзних засад у відносинах між братніми республіками СРСР.

Здійснюючи ленінську національну політику в умовах розвинутого соціалізму, Комуністична партія виходить насамперед із загальних інтересів Радянської держави і водночас враховує інтереси кожної республіки. Головні принципи такого поєднання — пріоритет перших над другими, довгострокових та корінних — над тимчасовими і поточними, політична й економічна доцільність задоволення потреб кожної республіки. На XXVI з'їзді КПРС зазначалося, що інтенсивний економічний і соціальний розвиток кожної союзної республіки прискорює процес їх всебічного зближення, однак партія рішуче виступає проти тенденцій, спрямованих як на штучне стирання національних особливостей, так і їх роздування.

До числа найважливіших завдань національної політики КПРС в умовах розвинутого соціалізму належать: спрямування зусиль усіх народів Радянського Союзу на створення матеріально-технічної бази комунізму, зміцнення і вдосконалення єдиного народногосподарського комплексу, вирівнювання рівнів економічного розвитку всіх союзних республік, консолідацію нової соціальної та інтернаціональної спільності — радянського народу, досягнення радянським суспільством безкласової структури, дальший розвиток соціалістичної демократії. В духовній сфері такими завданнями є всебічний розвиток національних культур у напрямі формування культури єдиного радянського народу, виховання трудящих у дусі радянського патріотизму й соціалістичного інтернаціоналізму, остаточне подолання націоналістичних і шовіністичних передсудів в їх свідомості. Партія надає винятково велике значення вільному розвитку й взаємозбагаченню всіх національних мов. Разом з тим в умовах зрілого соціалізму швидкого розвитку і розповсюдження набуває російська мова — мова міжнаціонального і світового спілкування.

Однак великі досягнення Радянської країни в розв'язанні національного питання, вказував товариш Ю. В. Андропов, «...аж ніяк не означають, що зникли всі проблеми, які породжує сам факт життя і праці в рамках єдиної держави великої кількості націй і народностей. Таке навряд чи можливе, поки існують нації, поки є національні відмінності. А вони існуватимуть довго, набагато довше, ніж відмінності класові. Ось чому вдосконалення розвинутого соціалізму — а саме так ми можемо визначити головний зміст діяльності партії і народу на сучасному етапі — повинно включати і продуману, науково обгрунтовану національну політику»¹⁴.

До таких проблем товариш Ю. В. Андропов відносить необхідність тісного і вмілого поєднання зусиль трудящих різних регіонів і респуб-

¹³ Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР, с. 8.

¹⁴ Там же, с. 10—11.

лік, розумне використання природних і трудових ресурсів, кліматичних особливостей кожної республіки, раціональне включення цього потенціалу в загальносоюзний, що дасть найбільшу вигоду кожному регіонові, кожній нації і народності, так само як і державі в цілому. Він вказав також на необхідність кращого розміщення продуктивних сил, удосконалення регіональної спеціалізації й кооперації, схеми господарських зв'язків і перевезень.

Трудящим кожної республіки належить добре попрацювати, щоб внести реальний вклад у виконання Продовольчої програми. Великі завдання стоять і перед працівниками транспорту в справі поліпшення його роботи. Це дасть можливість забезпечувати не тільки прискорений розвиток усіх республік, а й далі поглиблення їх економічного співробітництва. Є ще нерозв'язані проблеми і в справі підготовки у деяких республіках кваліфікованих кадрів робітничого класу з представників корінних національностей. Слід послідовно добиватися представництва в різних ланках партійних і радянських органів осіб усіх національностей, що проживають в тій чи іншій республіці.

Серед проблем, які мають розв'язувати діячі культури, товариш Ю. В. Андропов назвав пошук нових методів і форм роботи, спрямованих на плідотворне взаємне збагачення культур. «Звичайно, — сказав він, — при цьому треба пам'ятати, що в духовній спадщині, традиціях, у побуті кожної нації є не тільки добре, а й погане, віджиле. І звідси ще одне завдання — не консервувати це погане, а звільнитися від усього, що застаріло, що йде врозріз з нормами радянського співжиття, соціалістичної моралі, з нашими комуністичними ідеалами»¹⁵. Важливо також вести непримиренну боротьбу проти національної чванливості або зазнайства, які породжують тенденції до відособленості, зневажливого ставлення до інших націй і народностей.

Названі проблеми партія розв'язує на основі рівності, братерського співробітництва всіх націй і народностей Радянського Союзу.

Успішне здійснення ленінської національної політики має неперехідне міжнародне значення, оскільки справляє великий вплив на соціальний прогрес усього людства. Збувається передбачення В. І. Леніна про те, що СРСР «...стоятиме живим зразком перед народами всіх країн, і пропагандистський, революціонізуючий вплив цього зразка буде гігантським»¹⁶. Досвід КПРС у галузі національного будівництва має важливе значення для становлення і розвитку нового типу міжнаціональних та міждержавних відносин у рамках світової системи соціалізму. Інтернаціональна підтримка Радянським Союзом революційно настроєних верств населення країн, визволених від фашизму в ході другої світової війни, відіграла вирішальну роль у становленні світової соціалістичної системи. СРСР подавав тоді братерську допомогу молодим державам народної демократії, а згодом і Кубі в боротьбі проти імперіалістичних сил, які намагалися перешкодити їх народам йти по шляху будівництва соціалізму. Вони завжди бачили і бачать в особі Радянського Союзу вірного й надійного друга. Вождь комуністів В'єтнаму Хо Ши Мінь наголошував, що з часу створення Комуністичної партії Індокитаю в'єтнамський народ постійно звертає свої погляди до Радянського Союзу, батьківщини великого Леніна, і розглядає СРСР як батьківщину революції, як свою другу батьківщину¹⁷.

Комуністичні й робітничі партії країн соціалістичної співдружності широко використовують досвід КПРС у справі національного будівництва в практиці їх міждержавних відносин. При цьому вони ґрунтуються на загальних закономірностях розв'язання національного питан-

¹⁵ Там же, с. 13.

¹⁶ Ленін В. І. До історії питання про нещасний мир — Повне збір. творів, т. 35, с. 240.

¹⁷ Коммунист, 1980, № 16, с. 98.

ня, як і будівництва соціалізму в цілому, й знаходять правильне співвідношення між національними і загальними інтересами. «Історичний досвід Радянського Союзу — це така духовна цінність, яку не можна ігнорувати. І нині народи, які стали на шлях будівництва соціалізму, з урахуванням умов своїх країн, національних особливостей свого розвитку вже використовують цей досвід»¹⁸, — зазначав у своїй промові на святкуванні 60-річчя СРСР Перший секретар ЦК УСРП товариш Я. Кадар.

Співдружність братніх країн будується на принципах соціалістичного інтернаціоналізму, вищим проявом якого є їх солідарність у боротьбі за побудову соціалістичного і комуністичного суспільства, врахування їх специфічних й спільних інтересів. Відносини між соціалістичними країнами характеризуються постійно зростаючими політичними, господарськими та культурними зв'язками, розвитком економічної інтеграції, активним обміном досвідом, тісним співробітництвом у галузі зовнішньої політики. Комуністичні й робітничі партії соціалістичних країн послідовно проводять курс на дальше зміцнення інтернаціональної згуртованості широких трудящих мас. У цьому велику роль відіграють досвід розв'язання національного питання в СРСР, спільні закономірності будівництва соціалізму, що не виключають врахування місцевих національних особливостей — важливого фактора становлення і зміцнення дружби між народами соціалістичних країн. Конкретним втіленням у життя принципів соціалістичного інтернаціоналізму є діяльність Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ) і Організації Варшавського Договору. Важливим результатом творчої взаємодопомоги братніх соціалістичних країн стало формування в них сучасної структури національних економік, вирівнювання економічного і соціального рівнів їх розвитку. Мета оборонно-політичного союзу — Організації Варшавського Договору — спрямована на збереження і зміцнення миру на планеті, захист соціалістичної системи від будь-якого агресора.

Увага до радянського досвіду розв'язання національного питання зумовлена ще й тією обставиною, що в СРСР проживають народи, які мають спільні риси в етнічній історії, мові, побуті й традиціях з народами Центральної і Південно-Східної Європи, а також зарубіжного Сходу. Наприклад, багато спільного між росіянами, українцями та білорусами, з одного боку, і болгарами, словаками, сербами, поляками — з другого, а також народами радянського Закавказзя і Середньої Азії й деякими народами Азії та Африки.

Радянський Союз завжди проводив і проводить політику миру та дружби між народами, відстоює ленінські принципи їх рівноправності, рішуче виступає проти всіх форм колоніалізму і расизму, національного гноблення. Велика Жовтнева соціалістична революція і розвиток СРСР стали могутніми факторами, які позитивно впливали і впливають на світовий національно-визвольний рух. Наша країна всіляко підтримує боротьбу пригноблених народів планети за соціальне і національне визволення. Вона скасувала кабальні договори, нав'язані царським урядом деяким країнам Сходу, й подавала їм матеріальну підтримку. В своїй зовнішній політиці Радянський Союз незмінно керується ленінськими принципами інтернаціоналізму. Ще в дожовтневий період Володимир Ілліч писав, що «...соціалісти повинні якнайрішучіше підтримувати найбільш революційні елементи буржуазно-демократичних національно-визвольних рухів...»¹⁹.

Втілюючи в життя це ленінське положення, КПРС і Радянська держава послідовно ведуть боротьбу за остаточну ліквідацію залишків

¹⁸ Радянська Україна, 1982, 22 груд.

¹⁹ Ленін В. І. Соціалістична революція і право націй на самовизначення. — Повне збір. творів, т. 27, с. 245.

колоніалізму, за надання всім народам права на самовизначення. Прогресивні сили пригноблених держав, у свою чергу, виявляють великий інтерес до розв'язання в нашій країні соціальних і національних проблем.

Могутніми факторами, які сприяли краху колоніальної системи і дальшому розгортанню національно-визвольної боротьби, стали перемога Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні, утворення й зміцнення світової системи соціалізму, зростання могутності багатонаціональної Радянської держави. Спираючись на підтримку СРСР, інших соціалістичних країн, народи, які визволилися від колоніального ярма, борються за економічну незалежність й суспільний прогрес. У ряді країн національно-визвольний рух набув яскраво вираженого соціального забарвлення, частина з них стала на шлях некапіталістичного розвитку. Радянський Союз будує свої відносини з країнами, що розвиваються, на принципах рівноправності, взаємної поваги, невтручання у внутрішні справи один одного, всебічного співробітництва. Надихаючим прикладом для народів Азії, Африки та Латинської Америки служать величезні успіхи, досягнуті в розвитку радянських соціалістичних націй і народностей. «Створення такого державного утворення нового типу, як СРСР, який являє собою монолітне і непорушне об'єднання більш як ста націй і народностей, стало величезним творчим вкладом В. І. Леніна в розв'язання національного питання, що являє собою складову проблему загальнолюдської значимості»²⁰, — зазначав у своїй промові на святкуванні 60-річчя утворення СРСР Генеральний секретар ЦК НДПА, Голова Президії Революційної ради ДРА товариш Б. Кармаль.

Ленінськими принципами розв'язання національного питання керуються й комуністичні партії індустріально розвинутих капіталістичних країн. Вони активно борються за збереження і зміцнення національного суверенітету, виступають за рівноправність національних меншинств і етнічних груп, проти імперіалістичного диктату. Ці вимоги є складовою частиною політичних програм комуністичних та робітничих партій США, Великобританії, Франції, ФРН, Канади, Іспанії й інших капіталістичних країн.

Отже, здійснення Комуністичною партією Радянського Союзу ленінської національної політики є переконливим свідченням торжества ідей марксизму-ленінізму, яскравим доказом непереможності справи соціалістичної революції і принципів пролетарського інтернаціоналізму. Історичний досвід КПРС показав, що:

— важливим результатом ленінської національної політики стало об'єднання під керівництвом КПРС радянських республік у союзну державу, що знаменувала собою вищий етап державно-правових форм співдружності трудящих різних націй і народностей на принципах пролетарського інтернаціоналізму;

— повне й остаточне розв'язання національного питання в СРСР у тому вигляді, в якому воно було успадковане від минулого, стало закономірним результатом багаторічної теоретичної й практичної діяльності Комуністичної партії, прямим продовженням Великої Жовтневої соціалістичної революції;

— видатну роль у здійсненні ленінської національної політики, становленні братерської дружби народів СРСР відіграли російський робітничий клас, російський народ, а центром інтернаціонального єднання всіх націй і народностей країни стала Російська Федеративна Соціалістична Радянська Республіка;

— в результаті здійснення ленінської національної політики став можливим небачений в історії людства економічний, політичний і ду-

²⁰ Радянська Україна, 1982, 23 груд.

ховний прогрес усієї Радянської держави і кожної республіки зокрема, раніше пригноблені й відсталі народи перетворилися в передові соціалістичні нації;

— ленінська національна політика стала могутнім фактором побудови розвинутого соціалістичного суспільства, утворення нової соціальної й інтернаціональної спільності людей — радянського народу;

— в соціалістичному суспільстві діють принципово нові закономірності розвитку і зближення націй, а найбільш сприятливі можливості для цього створюються не на шляхах відокремлення й розбрату, а на основі пролетарської, інтернаціоналістської солідарності, братерства і дружби народів;

— в ході здійснення ленінської національної політики зазнали краху плани імперіалістів та буржуазних націоналістів розколотися єдність радянських республік;

— шляхи розв'язання національного питання в Радянській країні, принципи національної політики КПРС в умовах розвинутого соціалізму уважно вивчаються і використовуються комуністичними, робітничими та іншими прогресивними партіями, що сприяє посиленню національно-визвольного й міжнародного комуністичного та робітничого руху.

В єдиній сім'ї народів-братів трудящі Радянської України натхненно працюють над виконанням історичних рішень XXVI з'їзду КПРС, завдань одинадцятої п'ятирічки, роблять гідний внесок у велику справу комуністичного творення. Для них, — зазначав на республіканській науковій конференції 1 жовтня 1982 р. член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербинський, — **«немає щастя вищого, ніж приналежність до великої могутньої сім'ї радянських республік, до нової історичної спільності людей — радянського народу»**²¹.

В. Ф. Панибудьласка

СОЗДАНИЕ И РАЗВИТИЕ
МНОГОНАЦИОНАЛЬНОГО СОВЕТСКОГО ГОСУДАРСТВА —
ТОРЖЕСТВО ЛЕНИНИЗМА

Резюме

В статье раскрыта суть революционно-преобразующей деятельности Коммунистической партии Советского Союза в сфере национальных отношений и показано ее огромное международное значение.

²¹ Радянська Україна, 1982, 2 жовт.

В. І. ЛЕНІН ПРО ТАКТИКУ БІЛЬШОВИКІВ ЩОДО МІСЬКИХ СЕРЕДНІХ ВЕРСТВ У БУРЖУАЗНО-ДЕМОКРАТИЧНІЙ І СОЦІАЛІСТИЧНІЙ РЕВОЛЮЦІЯХ

Характерна особливість сучасного революційного процесу — інтенсивне включення до нього міських середніх верств, широка заінтересованість значної їх частини у демократичних і соціалістичних перетвореннях. Як свідчать події останніх років, у капіталістичному світі (в країнах з високим рівнем економічного розвитку, з середнім і навіть низьким) незмірно розширились об'єктивні можливості залучення багатьох категорій цієї масової соціальної групи * на бік революційного пролетаріату. Водночас існує й чимало об'єктивних та суб'єктивних факторів, які цьому перешкоджають. Використовуючи своє панівне становище в економіці та контроль над державною владою, а також всі наявні засоби маніпулювання суспільною свідомістю, буржуазія намагається перетворити міські середні верстви на свою масову соціальну опору. Від спроможності кожного з двох протидіюючих класів — буржуазії і пролетаріату — залучити на свій бік середні верстви міста значною мірою залежить доля революції і соціального прогресу.

У світлі вищевикладеного особливо велике значення має вивчення ленінської спадщини з цього питання. Теоретичним і практичним політичним аспектам завоювання міських середніх верств на бік робітничого класу, розробці наукових основ політики і тактики щодо них, правильність яких була вперше блискуче підтверджена в період трьох російських революцій, Володимир Ілліч приділяв постійну увагу. Творче осмислення ленінських положень з даної проблеми вирішальною мірою сприяє правильному розумінню змісту й основних тенденцій нинішнього розвитку соціальної структури цих верств, характеру змін в їх суспільно-політичному бутті, допомагає визначити межі їх політичної активності, виявити загальнозначущі моменти, які сприяють боротьбі комуністичних і робітничих партій за цю масову соціальну групу як важливий резерв робітничого класу, революційних сил су-часності **.

* В самодіяльному населенні п'яти найбільш індустріально розвинутих капіталістичних держав (США, Англії, Франції, ФРН і Японії) на початку 70-х років їх частка досягала 17—19% (див.: Рабочий класс в социальной структуре индустриально развитых капиталистических стран.—М., 1977, с. 321). В Латинській Америці питома вага їх у загальній масі населення нині становить 27—30% (див.: Коммунисты в борьбе за антимонополистический, демократический фронт.—Прага, 1981, с. 113).

** Науково-теоретична розробка даної теми викликає значний інтерес як серед радянських, так і серед зарубіжних дослідників (див.: Востриков Н. И. Борьба за массы (городские средние слои накануне Октября).—М., 1970; Рабочий класс и его союзники: Итоги международной дискуссии.—Прага, 1977; Зародов К. И. Три революции в России и наше время.—М., 1977; Москвин Л. Б. Рабочий класс и его союзники.—М., 1977; Гусев К. В. Октябрьское вооруженное восстание и средние городские слои (Некоторые аспекты изучения проблемы).—В кн.: Октябрьское вооруженное восстание в Петрограде). М., 1980; Борьба за массы в трех революциях в России: Пролетариат и средние городские слои.—М., 1981; Коммунисты в борьбе за антимонополистический, демократический фронт; Гречкина Э. Р., Гусев К. В. Политика большевиков по отношению к средним городским слоям.—Вопросы истории КПСС, 1981, № 12 та ін.).

Розробляючи тактику більшовицької партії щодо міських середніх верств, В. І. Ленін виходив насамперед з глибокого і всебічного аналізу їх соціально-економічної природи і сутності, з'ясування основних рис суспільно-політичної свідомості та ідейних позицій, об'єктивних передумов залучення значної частини цих верств на бік пролетаріату.

Ленінізм учить, що в боротьбі за демократію і соціалізм не слід нехтувати навіть тимчасовим, хитким, ненадійним союзником. Співчуття і масова підтримка робітничого класу середніми верствами (під ними марксисти розуміють сукупність суспільних груп, що займають проміжне, середнє становище між буржуазією і пролетаріатом) — необхідна умова завоювання й удержання влади передовим класом, складова частина «проблеми більшості у революції», яку розв'язувала ленінська партія і яка стоїть перед кожною комуністичною і робітничою партією. Теорія і практика всесвітньої класової боротьби до і після Великого Жовтня не раз підтверджували правильність цього положення. В Росії історично першорядне місце як союзника пролетаріату займало селянство (все — на буржуазно-демократичному етапі революції і бідніше — на соціалістичному). Поряд з ним важливим резервом робітничого класу в боротьбі проти експлуататорського ладу були міські середні верстви. Це зумовлювалося, з одного боку, швидким зростанням їх питомої ваги у класовій структурі країни, а з іншого — тим, що більша їх частина об'єктивно була здатна підтримати загальнодемократичну і соціалістичну боротьбу пролетаріату.

Розглядаючи питання про міські середні верстви Росії та об'єктивні передумови залучення їх на бік робітничого класу, В. І. Ленін підкреслював необхідність глибокого аналізу всієї складності, суперечливості й неоднорідності соціальної структури цих верств, а також кількісних і якісних зрушень у них в епоху імперіалізму. Такий, діалектичний за своєю сутністю, підхід до міських середніх верств давав можливість правильно зрозуміти соціальні, політичні та інші устремління їх різних категорій і врахувати це при виробленні політики й тактики більшовицької партії.

Середні верстви міського населення складалися з двох основних частин, загальним для яких було їх проміжне становище між пролетаріатом і буржуазією. Перша об'єднувала дрібних власників у сфері виробництва, торгівлі й обслуговування: кустарів, ремісників, торговців та інших дрібних підприємців, які значною мірою збереглися ще від докапіталістичної епохи. Для них характерними були ручна праця і примітивна техніка; соціальна, політична і духовна відсталість, розпорошеність, роз'єднаність та ін. У класичному розумінні це — міська дрібна буржуазія.

Поряд з цією частиною міського населення, яку сьогодні прийнято називати ще «старими», «традиційними» середніми верствами, в Росії на кінець XIX ст. сформувалися і стали швидко зростати так звані «нові» середні верстви, до яких входили зайняті нефізичною працею у сфері матеріального і нематеріального виробництва інтелігенція і службовці. «Капіталізм, — відзначав В. І. Ленін, — в усіх галузях народної праці підвищує особливо швидко кількість *службовців*, дедалі збільшує попит на інтелігенцію»¹. Чисельність інтелігенції в Росії з 1897 по 1913 р. збільшилася вдвоє, а студентів — утричі².

У розглядуваний період міські середні верстви Росії були досить масовою і строкатою соціальною групою, уявлення про основні кількісні характеристики якої дає таблиця (див. стор. 52).

¹ Ленін В. І. Karl Kautsky, Bernstein und das sozialdemokratische Programm. Eine Antikritik: Рецензія. — Повне збір. творів, т. 4, с. 200.

² Великая Октябрьская социалистическая революция, с. 204. Місце інтелігенції в політичному житті визначалося, безсумнівно, не тільки швидким зростанням її чисельності та ваги у структурі населення, а й винятковим впливом на формування суспільної свідомості.

Чисельність (у тис.) до 1917 р. *

Міська дрібна буржуазія:	
дрібні торговці, власники невеликих крамниць, трактирів,	
дрібні домовласники і т. п.	800
власники ремісничих закладів	400
Разом	1200
«Нові» середні верстви **:	
державні службовці (зайняті в державних установах, муніципальних організаціях, державних банках і т. д.)	576
торгові службовці	300
фабрично-заводські службовці	250
залізничні службовці	169
поштово-телеграфні службовці	113
службовці водного транспорту	100
службовці, що обслуговували телефон	8,3
вчителі	280
студенти	136
учні середніх спеціальних навчальних закладів	54,3
викладачі вузів і наукові працівники	10,2
медичні працівники (лікарі, фармацевти, дантисти, фельдшери)	62,3
інженерно-технічні працівники	60
офіцери	240
актори	20
Разом	2379,1
Усього	3579,1 ***

Як видно з наведеної таблиці, співвідношення «нових» і «традиційних» міських середніх верств напередодні Жовтня було майже 2:1.

Аналізуючи зміни, що відбувалися в середовищі надзвичайно неоднорідної маси міських середніх верств, В. І. Ленін чітко з'ясував об'єктивну основу, на якій були можливі зближення і єдність інтересів цих верств з робітничим класом. Їшлося, зокрема, про поглиблення суперечностей між ними і самодержавством та капіталістами, про швидке погіршення умов життя і праці, невинну пролетаризацію ***.

Складний соціальний і політико-економічний процес пролетаризації охопив, і це переконливо показав В. І. Ленін, як традиційні, так і нові середні верстви. Розвиток великого капіталістичного виробництва, технічний прогрес об'єктивно прирікали дрібного підприємця на розорення і витіснення. У цьому зв'язку Володимир Ілліч відмічав, що з усієї сукупності дрібнобуржуазних мас Росії тільки незначна меншість

* Таблицю складено на основі праць: Россия в мировой войне 1914—1918 гг. (в цифрах).— М., 1925, с. 23, 29; Статистические материалы по состоянию народного здравия и организации медицины в СССР за 1913—1923 гг.— М., 1926, с. XX; Струмилин С. Г. Статистико-экономические очерки.— М., 1958, с. 672—678; Рашин А. Г. Формирование рабочего класса России.— М., 1958, с. 143—145; Подьячих П. Г. Население СССР.— М., 1961, с. 115, 118; Гапоненко Л. С. Рабочий класс России в 1917 году.— М., 1970, с. 56—75; Востриков Н. И. Указ. соч.; Великая Октябрьская социалистическая революция: Энциклопедия.— М., 1977, с. 204 та ін.

** В таблиці не наводяться дані про художників, музикантів, літераторів та деякі інші категорії творчої інтелігенції, точну чисельність яких визначити неможливо. Слід також враховувати, що незначна частина згаданих у таблиці деяких категорій середніх верств (напр., вчителі, поштово-телеграфні службовці) проживала в сільській місцевості і що певна частина інтелігенції та службовців — адміністративно-управлінський прошарок, вищі чини армії та ін.— була фактично інтегрована з панівними класами й не входила до середніх верств.

*** В літературі подаються відомості, згідно з якими чисельність міських середніх верств у досліджуваній період становила 4,5 млн. чол. (без членів сімей). Однак, на наш погляд, вони надто завищені. Зокрема, при визначенні деякими дослідниками кількості ремісників, до них неправомірно були включені й члени їх сімей та наймані робітники (див.: Городские средние слои современного капиталистического общества.— М., 1963, с. 479—480). Крім того, в цих даних не відбито новітніх досліджень класової структури Росії в період імперіалізму.

**** Пролетаризацію як процес формування чи поповнення робітничого класу за рахунок інших класів та верств суспільства Володимир Ілліч характеризував як одну з основних тенденцій капіталізму (див.: Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії.— Повне збір. творів, т. 3, с. 164, 550).

«підіймається вгору», «виходить в люди», тобто перетворюється на заможних людей, в буржуа, або в забезпечених і привілейованих чиновників³. Доля ж переважної більшості міської дрібної буржуазії — неминуча пролетаризація, тобто перехід її в ряди пролетаріату. «Робітничий клас, — писав В. І. Ленін, — живе поруч з дрібною буржуазією, яка розоряючись дає все нових і нових пришельців у ряди пролетаріату»⁴. В історичному аспекті дрібна буржуазія, середні верстви міста неминуче розкладаються. Цей процес дуже затяжний і відбувається з різним рівнем інтенсивності в окремі періоди і в окремих країнах й залежить від багатьох факторів. Дрібна буржуазія весь час оточена, так би мовити, елементами власного розкладу. «Капіталізм не був би капіталізмом, — відзначав Володимир Ілліч, — якби «чистий» пролетаріат не був оточений масою надзвичайно строкатих перехідних типів від пролетаря до напівпролетаря...»⁵.

Процес пролетаризації бурхливо розвивався і серед нових середніх верств. Ще в кінці XIX ст. В. І. Ленін передбачав пролетаризацію інтелігенції та службовців. І справді, розвиток монополістичного капіталу в країні дедалі більше зумовлював їх перетворення в найманих робітників, які ставали простими гвинтиками механізму капіталістичного матеріального і духовного виробництва, знеособленими частинами експлуатованої капіталом робочої сили. У деяких груп нових середніх верств цей процес зайшов настільки далеко, що вони за рядом ознак упритул наблизилися до робітничого класу (але не злилися з ним). Ці категорії Володимир Ілліч називав «напівінтелігенцією», або «чиновницьким, інженерним пролетаріатом»⁶.

Внаслідок пролетаризації міських середніх верств значна їх частина втрачала своє колишнє непролетарське становище і разом з тим ще не набувала нового — пролетарського. Цю частину В. І. Ленін характеризував як напівпролетарів, для яких засобом до життя наполовину був продаж робочої сили. До напівпролетарських мас Володимир Ілліч відносив не тільки численних дрібних товаровиробників села, що змушені були працювати певний час за наймом, а й міських: низи дрібної буржуазії, інтелігенції та службовців⁷. Цим поняттям В. І. Ленін широко користувався при конкретному аналізі класової структури Росії.

Наслідком усіх процесів, що відбувалися в середовищі міських середніх верств, стала їх глибока соціальна диференціація. Вертикальна соціальна структура цих верств складалася з трьох основних елементів: з заможної верхівки міських середніх верств; середньої частини їх, більш-менш забезпеченої матеріально, і напівпролетарських груп населення.

Таким чином, ленінський аналіз усього комплексу кількісних і якісних змін у міських середніх верствах не тільки розкривав причини, які зумовлювали закономірне тяжіння їх широкої маси (насамперед

³ Див.: Ленін В. І. Держава і революція.—Повне збір. творів, т. 33, с. 42.

⁴ Ленін В. І. З минулого робітничої преси в Росії.—Повне збір. творів, т. 25, с. 97.

⁵ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі.—Повне збір. творів, т. 41, с. 55. Характеризуючи пролетаризацію середніх верств, Володимир Ілліч не абсолютизував витіснення, зменшення чисельності дрібних власників. «...Було б глибокою помилкою думати, — відзначав він, — що потрібна «повна» пролетаризація більшості населення...». Державно-монополістичний капіталізм постійно відтворює нових дрібних підприємців, створює нові сфери застосування дрібного капіталу. Цілий ряд «середніх верств» неминуче знову створюється капіталізмом (придаток фабрики, робота на дому, дрібні майстерні, розкидані по всій країні з огляду на вимоги великої, наприклад, велосипедної і автомобільної індустрії, і т. д.) (див.: Ленін В. І. Марксизм і ревізіонізм.—Повне збір. творів, т. 17, с. 23).

⁶ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 6, с. 271; с. 22, с. 288; Ленінський збірник XXXVII, с. 213.

⁷ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 13, с. 73; т. 14, с. 306, 309, 373; т. 25, с. 219; т. 34, с. 107; т. 41, с. 55.

напівпролетарської частини і значної кількості ймовірних претендентів на перехід до цієї категорії з числа середньої, більш-менш забезпеченої частини) до робітничого класу. Він також допомагав більшовицькій партії здійснити диференційований підхід до них у своїй політиці й тактиці, правильно визначити союзників і противників пролетаріату, ті верстви, які необхідно було нейтралізувати, і, нарешті, ті елементи, проти яких потрібно було вести рішучу боротьбу.

Природно, згадані об'єктивні соціально-економічні фактори автоматично не вели міські середні верстви вліво — до союзу з робітничим класом. Як свідчить історична практика, невпинна пролетаризація цих верств, поглиблення суперечностей між ними і капіталом, нарешті, невідповідність їх інтересів політиці панівних класів, хоч і зумовлювали їх соціальний протест проти існуючих порядків та інститутів, однак він мав, безумовно, стихійний, суперечливий, а часом навіть деструктивний характер. Політичні виступи середніх верств міського населення спрямовувалися здебільшого проти несправедливого, з їх точки зору, розподілу багатства і влади, а не проти капіталізму як такого. «Всяка боротьба всякої дрібної буржуазії проти всяких привілеїв, — підкреслював В. І. Ленін, — *завжди* має на собі сліди дрібнобуржуазної обмеженості, половинчатості...»⁸.

В цьому аспекті першорядну роль у виробленні ефективної тактики відіграє марксистсько-ленінський аналіз змін в суспільно-політичній свідомості, політичних поглядах і позиціях міських середніх верств, властивих їм у тій чи іншій конкретній ситуації. Загалом для міських середніх верств Росії в період, що розглядається, були характерні надзвичайна нестабільність і широка амплітуда хитань в їх політичній поведінці. Всередині їх химерно перепліталася безліч напрямів, починаючи з революційно-демократичних і буржуазно-ліберальних і кінчаючи реакційно-монархічними. Більшовики розуміли причини нестійкості й різноманітності політичних поглядів і позицій міських середніх верств: займаючи проміжне становище в капіталістичному суспільстві, вони виявляли закономірні хитання між пролетаріатом і панівними класами. Внутрішню логіку цього явища переконливо розкрив В. І. Ленін. «Дрібний буржуа, — писав він, — перебуває в такому економічному становищі, його життєві умови такі, що він не може не обманюватися, він тяжіє мимоволі і неминуче то до буржуазії, то до пролетаріату. Самостійної «лінії» у нього *економічно* бути не може.

Його минуле тягне його до буржуазії, його майбутнє до пролетаріату. Його розсудок — тяжіє до останнього, його передсуд (за відомим висловом Маркса) до першої»⁹. Він водночас «і буржуа, і народ», прогресивний і консервативний, він може стати на бік революційних сил, а може опинитися в таборі реакції й контрреволюції. Індивідуалізм і безпринципність, нестійкість і нездатність до витримки, до об'єднання, страх і заздрість, настрої надії і відчаю, аполітичність і протест — все це перепліталася і знаходило свій вияв у світосприйманні та політичному бутті міських дрібнобуржуазних мас. У цьому полягає їх сутність. Такими вони були на початку ХХ ст. в Росії, такими вони в основному є й сьогодні в капіталістичних країнах.

Звичайно, ці риси були властиві не тільки міській дрібній буржуазії. Так, наприклад, і про інтелігенцію того часу В. І. Ленін писав: «Перехідне, нестійке, суперечливе становище розглядуваної суспільної верстви відбивається в тому, що серед неї особливо значного поширення набувають ті половинчаті, еклектичні погляди, та мішанина протилежних принципів і точок зору, те прагнення підніматись на словах у превиспиренні сфери і затушовувати фразами конфлікти істо-

⁸ Ленін В. І. Наші скасовувачі. — Повне збір. творів, т. 20, с. 125.

⁹ Ленін В. І. Про конституційні ілюзії. — Повне збір. творів, т. 34, с. 39.

ричних груп населення, — які так нещадно бичував своїми сарказмами Маркс півстоліття тому»¹⁰.

Відзначені риси, безперечно, мали не абстрактний, а конкретно-історичний характер. Марксисти, як відомо, розглядають клас не як застиглу об'єктивну категорію, а, говорячи словами В. І. Леніна, як поняття, що складається в боротьбі й розвитку¹¹. Тому і в теорії, і на практиці російському пролетаріатові та його партії довелося зустрічатися з безліччю політичних перевтілень міських середніх верств, зумовлених змістом і характером революційного процесу в ході його розвитку. Аналіз цих перевтілень, правильне врахування їх у формуванні політики і тактики були винятково важливим і водночас складним завданням більшовиків. «Кожному марксистові, — відзначав Володимир Ілліч, — давно відома та істина, що *вирішальними* силами в усякому капіталістичному суспільстві можуть бути тільки пролетаріат і буржуазія, тоді як усі соціальні елементи, що стоять між цими класами і підходять під економічну рубрику дрібної буржуазії, *немигуче* вагаються між цими вирішальними силами. Але від книжного визнання цієї істини до вміння в складній обстановці практичної дійсності робити висновки, що випливають з цієї істини, — дистанція величезного розміру»¹².

У своїй практичній діяльності більшовики повинні були враховувати, що за міські середні верстви відчайдушну боротьбу ведуть і експлуататори, а успіх у цьому двобої значною мірою залежить від з'ясування мотивів і сутності політики класів-суперників, їх партій. Загальмувати процес об'єктивного зближення середніх верств міського населення з робітничим класом, виховати упередженість проти послідовної класової, революційної боротьби — такою була мета російської буржуазії. Залежність значної частини цих верств від великого капіталу, певний збіг деяких інтересів великих і дрібних власників, ідеологічний вплив на проміжні верстви давали можливість буржуазії у багатьох ситуаціях використовувати їх як свою соціальну опору. Звичайно, у своїй політиці буржуазія апелювала не до розсудку, а до передсуду міських середніх верств. Ілюстрацією в цьому плані може бути багаторічна спекуляція, до якої вдавалися ідеологи російської буржуазії, начебто більшовики, прийшовши до влади, обов'язково відберуть у дрібних власників все їхнє майно, а їх самих перетворять у пролетарів. В. І. Ленін нещадно викривав цю буржуазну вигадку¹³.

На розвиток політичних позицій міських середніх верств у бік консерватизму, реакційності й контрреволюції намагалися впливати самодержавство і церква*. З метою закріплення віри відсталих і затурканих дрібнобуржуазних мас в «царя і престол» церква та чорносотенні організації активно пропагували серед них ідеї «православ'я та самодержавства». Чорносотенними організаціями («Союзом руского народа», «Союзом Михаїла Архангела», «Русским монархическим союзом») відсталі дрібновласницькі елементи міського населення залучалися й використовувалися для своїх погромних акцій.

Партія більшовиків враховувала, що середні верстви об'єктивно і значною мірою живили дрібнобуржуазний опортунізм, несумісний з

¹⁰ Ленін В. І. Karl Kautsky, Bernstein und das sozialdemokratische Programm. Eine Antikritik: Рецензія.— Повне збір. творів, т. 4, с. 200—201.

¹¹ Див.: Ленін В. І. Промова на III Всеросійському з'їзді професійних спілок 7 квітня 1920 р.— Повне збір. творів, т. 40, с. 293.

¹² Ленін В. І. Цінні признання Пятиріма Сорочіна.— Повне збір. творів, т. 37, с. 181.

¹³ Див.: Ленін В. І. До сільської бідноти: Пояснення для селян, чого хочуть соціал-демократи.— Повне збір. творів, т. 7, с. 159.

* Зауважимо, що цей аспект — вплив реакційно-монархічних сил на міські середні верстви — ще не порушувався у спеціальних дослідженнях, на що цілком справедливо звернув увагу К. В. Гусев (див.: Вопросы истории, 1982, № 8, с. 126).

революційною пролетарською ідеологією. «Росія — найбільш міщанська з усіх капіталістичних країн, — підкреслював В. І. Ленін. — І тому, як тільки марксизм став масовою суспільною течією в Росії, в ньому з'явився інтелігентський дрібнобуржуазний опортунізм, спочатку у формі «економізму» і «легального марксизму» (1895—1902), потім у формі меншовизму (1903—1908), нарешті у формі ліквідаторства...»¹⁴. Говорячи про меншовиків, Володимир Ілліч характеризував їх як «...опортуністичну, дрібнобуржуазну частину робітничої партії, частину, яка відзначається такою ж безпринципністю й хиткістю, як уся дрібна буржуазія взагалі»¹⁵.

Меншовики орієнтували маси вправо, в бік буржуазії, проводили угодовську політику на всіх етапах свого існування. Соціальну опору вони знаходили здебільшого серед верхівки та середньої, більш-менш забезпеченої частини проміжних верств. Це був правоопортуністичний ухил в РСДРП. Однак для революційного руху існувала й загроза «зліва» — дрібнобуржуазний революціонізм*. Носії цієї ворожої для робітничого класу та його партії політичної течії рекрутувалися, головним чином, з представників розореної частини міських середніх верств, напівпролетарів. Найбільш завершеним втіленням численних відтінків дрібнобуржуазного революціонізму в Росії був анархізм. Водночас слід зауважити, що межа між ним і опортунізмом відносна, рухома, мінлива, що анархізм — це природне доповнення опортунізму. Безмежно розпливчатий ідейно, неясно виражений у теорії, необмежено «вільний» у діях, анархізм відбивав нездатність дрібного буржуа знайти шляхи звільнення, проявити витримку, організованість, дисципліну, стійкість. Він був породженням того відчаю, в який впадав дрібний власник в лещатах великого виробництва.

Дрібний власник, дрібний хазяйчик, говорив В. І. Ленін, зазнаючи при капіталізмі постійного гноблення і дуже часто неймовірно різкого і швидкого погіршення життя і розорення, шарахається від однієї крайності до іншої, легко переходить від крайньої революційності до апатії, покірності і навіть до захоплення тією або іншою буржуазною «модною» течією¹⁶. Ці якості «лівого» псевдорадикалізму як дрібнобуржуазного продукту капіталістичної системи відобразили саме становище середніх верств, яке вони займали в експлуататорському суспільстві вчора і яке вони займають в ньому сьогодні. «Оскажені-лий» від страху капіталізму дрібний буржуа — це соціальне явище, яке властиве всім країнам, що вступили на шлях капіталістичного розвитку.

Нарешті, двоїста, суперечлива сутність міських середніх верств була об'єктивною сприятливою основою для проникнення в їх свідомість націоналістичних ідей, у реалізації яких нерідко вбачався шлях до подолання в них роз'єднаності, м'якотіlosti й соціального безспілля. Спекулюючи на цьому, буржуазні та дрібнобуржуазні націоналістичні партії намагались утримати їх під своїм контролем, перетворити в

¹⁴ Ленін В. І. Заключення до збірника «Марксизм і ліквідаторство». — Повне зібр. творів, т. 25, с. 118.

¹⁵ Ленін В. І. З шабля на щабель. — Повне зібр. творів, т. 14, с. 282.

* Зазначимо, що в науковій літературі, присвяченій питанням боротьби більшовиків за міські середні верстви, певною мірою висвітлено діяльність ленінської партії по вивільненню цих верств з-під впливу меншовиків та есерів (див., напр.: Востриков П. И. Указ. соч.; Борьба за массы в трех революциях в России: Пролетариат и средние городские слои та ін.). Однак фактично не вивченим питанням порушеної теми у радянській історіографії залишається поки що досвід боротьби більшовиків за міські середні верстви проти анархістів й інших «ліворадикальних» течій та угруповань.

¹⁶ Див.: Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі. — Повне зібр. творів, т. 41, с. 13—14.

свою соціальну і політичну опору, використати в своїх антинародних, контрреволюційних цілях*.

В. І. Ленін здійснив теоретичну розробку й обґрунтування тактичної лінії більшовицької партії щодо середніх верств міста в перозривному зв'язку з практикою революційної боротьби.

В період революції 1905—1907 рр. на політичній арені Росії, як відомо, діяли три табори: урядовий, ядром якого було реакційне дворянство та «бюрократично-військово-придворні елементи»¹⁷, що намагалися зберегти самодержавний лад; ліберальний — обуржуазнені поміщики, буржуазія та верхівка буржуазної інтелігенції, які виступали за конституційну монархію, і революційно-демократичний (пролетаріат, селянство, дрібнобуржуазні верстви міського населення та демократична інтелігенція), який боровся за повалення царизму, встановлення республіканського ладу й здійснення в його рамках широких соціально-економічних та політичних перетворень. Включення у всенародну боротьбу проти царизму міських середніх верств, які стали, незважаючи на їх обмеженість, нестійкість і хитання («...революція сьогодні, за порядок після маленьких поліпшень завтра»¹⁸), складовою частиною революційно-демократичного табору, було однією з характерних рис першої народної революції епохи імперіалізму**.

В ході боротьби за маси, в тому числі за міські й сільські середні верстви, більшовицька партія вперше використала тактику «лівого блоку», яку В. І. Ленін розглядав як «...корінне принципове питання... для кожної робітничої партії в усякому буржуазно-демократичному русі»¹⁹. Сутність даної тактики полягала в тому, щоб змушувати ці політично нестабільні верстви робити вибір між кадетами і марксистами, здійснювати спільну з робітничим класом лінію як проти старого ладу, так і проти контрреволюційної ліберальної буржуазії. «Нарізно йти, разом бити!» — в такій винятково ємкій формулі дістав своє відображення основний принцип розробленої В. І. Леніним тактики «лівого блоку»²⁰.

Ця тактика в 1905—1907 рр. реалізовувалася більшовиками в різноманітних формах — від спільних дій робітників і середніх верств у революційних боях та революційних організаціях (наприклад, Радах, страйкових комітетах) до спільних звернень до народу і спільних політичних угод під час виборів до Державної думи. «...Оскільки пролетаріатові доводиться робити буржуазну революцію разом з буржуазною демократією, — писав В. І. Ленін, — остільки йому судилося виступати в політичному «блоці» в широкому розумінні слова, відносячи сюди не тільки виборчі і не тільки парламентські угоди, а й спільні дії без ніяких угод з *лівою*, тобто народницькою дрібною буржуазією, проти чорних і проти к.-д.»²¹.

* Зокрема, сіоністи з цією метою ще в роки першої російської революції сплели липку павутину з багатьох партій і організацій, що діяли в країні (див.: *Идеология и практика международного сионизма*.— М., 1978, с. 22—25, 204—218).

¹⁷ Див.: Ленін В. І. Картина тимчасового революційного уряду.— *Повне збір. творів*, т. 10, с. 342.

¹⁸ Там же, с. 343.

** У цьому зв'язку слід зазначити, що масові революційні дії «нових» середніх верств Росії — інтелігенції, студентів, службовців — були оригінальним явищем, особливістю даної революції, яких не знали буржуазні революції минулого.

¹⁹ Ленін В. І. Принципові питання виборчої кампанії.— *Повне збір. творів*, т. 21, с. 87.

²⁰ Детальніше див.: Косульников А. П. Разработка Лениным тактики «левого блока».— В кн.: *Революция 1905—1907 гг. в России и ее всемирно-историческое значение*.— М., 1976; Бабаева Н. П. Ленинская тактика «левого блока» в революции 1905—1907 гг.— Л., 1977 та ін.

²¹ Ленін В. І. Сила і слабкість російської революції.— *Повне збір. творів*, т. 15, с. 213. Творче осмислення і використання комуністами тієї чи іншої країни, в тій чи іншій історичній обстановці ленінської тактики «лівого блоку» свідчить про її неминуще, актуальне значення. Вона відбилася, зокрема, у створенні й діяльності в 30-х роках у Франції Народного фронту, завдяки якому середні верстви в

Важливим напрямом політики більшовиків щодо міських середніх верств В. І. Ленін вважав залучення їх до участі в Радах робітничих депутатів²², що «...створювались поза всякими законами і нормами цілком революційним шляхом, як продукт самобутньої народної творчості, як прояв самодіяльності народу...»²³. Ради були насамперед пролетарськими представницькими органами, й та обставина, що саме до їх складу поряд з робітниками обирались і представники міських середніх верств, об'єктивно свідчила про визнання цими верствами гегемонії пролетаріату в революції, про те, що вони йшли за робітничим класом, орієнтувалися на його лозунги, використовували випробувані ним форми боротьби та організації.

Особливо великого значення В. І. Ленін, більшовницька партія надавали залученню середніх верств міського населення до страйкового руху. В 1905 — 1907 рр. страйк — цей випробуваний специфічний засіб боротьби робітничого класу — перетворився у своєрідний стрижень всього революційного процесу, в головний засіб розкачування мас²⁴, в тому числі дрібнобуржуазних. У Всеросійському жовтневому політичному страйку взяли участь не менше півмільйона чоловік, які належали до середніх верств населення²⁵. Це було переконливим виявом визнання ними величної ролі пролетаріату як гегемона, головної рушійної сили буржуазно-демократичної революції.

У лютому 1917 р. в Росії відбулася друга буржуазно-демократична революція, яка увінчалася повною перемогою над царизмом. В ході революції злилися вкупі різні потоки з цілком різнорідними соціальними і політичними прагненнями²⁶. Це зумовлювалося тим, що соціальні, економічні та політичні проблеми, які не були розв'язані першою російською революцією, ще більше поглибилися з розвитком країни по шляху імперіалізму й загострилися в роки першої світової війни. Тому, як і в 1905 — 1907 рр., у період Лютневої революції на боротьбу проти царизму на боці робітничого класу піднялася переважна більшість середніх верств — і міста, і села, що надало їй справді народного, демократичного характеру.

Важливою особливістю Лютневої революції, з точки зору породжених нею співвідношення та розстановки класових сил і сутності політичної влади в країні, стало утворення двох класово протилежних диктатур, «двох урядів»: Тимчасового уряду поміщиків і капіталістів і Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів. Аналізуючи основні причини, які привели до двовладдя, В. І. Ленін у першу чергу виділяв ту обставину, що на соціально-економічному ґрунті Росії — найбільш дрібнобуржуазної з усіх європейських країн — величезна маса непролетарських верств трудящих прокинулася й потяглася до революції, до політики. «Одна з головних, наукових і практично-політичних ознак *будь-якої* справжньої революції, — писав Володимир Ілліч, — полягає в незвичайно швидкому, крутому, різкому збільшенні кількості «обивателів», які переходять до активної, самостійної, дійо-

цій країні не стали масовою соціальною базою для фашизму. «Народний фронт, — говорив М. Торез на VIII з'їзді ФКП, — не є для комуністів випадковою тактикою і ще менше виборчим маневром. Це — одна із складових частин її політики, це — застосування на практиці вказівок Маркса і Леніна про необхідність повного союзу робітничого класу з середніми верствами не тільки для перемоги над фашизмом, а й для ліквідації капіталістичної експлуатації» (див.: Торез М. Избранные статьи и речи. 1930—1964. — М., 1966, с. 60).

²² Див.: Ленін В. І. Наші завдання і Рада робітничих депутатів (Лист до редакції). — Повне збір. творів, т. 12, с. 59—60.

²³ Ленін В. І. Перемога кадетів і завдання робітничої партії. — Там же, с. 295.

²⁴ Див.: Ленін В. І. Доповідь про революцію 1905 року. — Повне збір. творів, т. 30, с. 294.

²⁵ См.: Проблемы гегемонии пролетариата в демократической революции. — М., 1975, с. 142.

²⁶ Див.: Ленін В. І. Листи з далека. — Повне збір. творів, т. 31, с. 16.

вої участі в політичному житті, в побудові держави»²⁷. Проте участь «обивателів» (у місті вони були представлені саме середніми верстами) в політичному житті характеризувалася довірливо-несвідомим їх ставленням до буржуазії та її уряду: більшість сприймали події Лютого як народження суспільства загального «братерства», «демократії» і «свободи». Такі ілюзії класового миру активно культивувала буржуазна й особливо есеро-меншовицька агітація. Скориставшись з цієї довірливої несвідомості середніх верств, а також з того, що дрібнобуржуазна хвиля захопила і значну частину робітників, угодовські партії, насамперед меншовики та есери, змогли заволодіти більшістю місць і керівництвом у Радах робітничих, солдатських і селянських депутатів.

Таким чином, в умовах, що склалися в країні після повалення царизму, перспектива переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну залежала в числі інших факторів і від того, чи вдасться подолати довірливо-несвідоме ставлення непролетарських мас до капіталістів і тим самим позбавити експлуататорів важливого резерву, від здатності робітничого класу та його політичного авангарду повести за собою напівпролетарські елементи й добитися позиції сприятливого нейтралітету середньої частини міських середніх верств. Ця обставина і визначала той запеклий, гострий характер боротьби за міські середні верстви, що точилася між буржуазними та дрібнобуржуазними партіями, з одного боку, і більшовиками — з другого, протягом усього періоду з лютого по жовтень 1917 р. «...Ми не зможемо одним ударом скинути новий уряд, — відзначив В. І. Ленін у березні 1917 р., — або, коли ми зможемо зробити це (в революційні часи межі можливого розширюються в тисячу раз), то ми не зможемо вдержати владу, не протиставляючи чудовій організації всієї російської буржуазії і всієї буржуазної інтелігенції такої ж чудової організації пролетаріату, що керує всією неосяжною масою міської і сільської бідноти, напівпролетаріату і дрібних хазяйчиків»²⁸.

В. І. Ленін підходив диференційовано до міських середніх верств з точки зору їх місця й ролі на новому етапі революції, обґрунтував неминучість їх дальшої політичної диференціації. Лише напівпролетарська частина (непролетарська «міська біднота») об'єктивно разом з біднішим селянством могла підтримати пролетаріат у боротьбі за владу, оскільки її основні життєві інтереси та вимоги збігалися з пролетарськими. Що ж до середньої, відносно матеріально забезпеченої частини цих верств, то більшовики повинні були проводити щодо неї так само, як і стосовно середнього селянства, політику нейтралізації. Однак це зовсім не свідчило про її усунення від політичного життя. Навпаки, нейтралізація повинна була формувати у цих категорій міських середніх верств прихильність, співчуття, симпатії до робітничого класу та його послідовної боротьби за демократію і соціалістичні перетворення, з перспективою їх залучення до участі в цій боротьбі.

Разом з тим В. І. Ленін вимагав проведення діаметрально протилежної, класово витриманої політичної лінії щодо заможної частини міських середніх верств — верхів дрібної буржуазії та дрібнобуржуазної інтелігенції, яка в період революційних криз не тільки не співчуває пролетаріатові, а, навпаки, свідомо переходить у табір контрреволюції. Восени 1917 р. Володимир Ілліч попереджав, що «...верхи дрібної буржуазії та більш імуші верстви демократичної дрібної буржуазії явно проти нової революції»²⁹. Не випадково на встановлення диктатури пролетаріату в країні представники заможної частини міських середніх верств відповіли організацією контрреволюційних заколотів,

²⁷ Ленін В. І. Завдання пролетаріату в нашій революції (Проект платформи пролетарської партії). — Там же, с. 151.

²⁸ Ленін В. І. Листи з далека. — Там же, с. 36.

²⁹ Ленін В. І. З щоденника публіциста. — Повне збір. творів, т. 34, с. 244—245

саботажу, а згодом стали на шлях збройної боротьби проти Радянської влади*.

Слід зазначити, що принципова політична лінія, вироблена В. І. Леніним, не виключала також і далеко не поодинокі факти прямої підтримки соціалістичної боротьби пролетаріату з боку представників середньої й навіть заможної частини цих верств і водночас враховувала можливі контрреволюційні настрої в окремих несвідомих напівпролетарських елементів міського населення. Як свідчить досвід Великого Жовтня і наступних соціалістичних революцій в інших країнах, під впливом різних об'єктивних та суб'єктивних факторів, що виникали в процесі їх розвитку, політичні позиції міських середніх верств щодо робітничого класу можуть змінюватися від безпосередньої підтримки і доброзичливого нейтралітету до ворожості й навпаки. Причому ці позиції часто бувають різними навіть у представників однієї соціальної групи. І все ж у період з лютого по жовтень 1917 р. в Росії політичний вододіл серед міських середніх верств простежувався досить чітко: він проходив через основні межі їх соціального розчленування. Врахування цього важливого факту було відправним моментом у виробленні та реалізації ленінською партією гнучкої політики щодо міських середніх верств, ефективність якої була блискуче доведена в період боротьби за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції**.

Одним з вирішальних факторів, що сприяв подоланню довірливо-несвідомого ставлення міських середніх верств (насамперед їх низів) до капіталістів, буржуазних і дрібнобуржуазних партій, перетворенню значної частини цих верств у союзників чи попутників пролетаріату, а також нейтралізації основної маси відносно забезпеченої їх частини було, як відзначав В. І. Ленін, здійснення в результаті революції таких демократичних вимог, як припинення братовбивчої війни, укладення демократичного миру, запровадження 8-годинного робочого дня, знищення національного гніту та нерівності тощо³⁰.

Керуючись ленінськими настановами, більшовики широко використовували різноманітні форми й засоби, спрямовані на прояснення та неухильне підвищення політичної свідомості середніх верств міста, на максимально можливе і швидке вивільнення їх з-під буржуазного та дрібнобуржуазного впливу, дедалі рішучішу й активнішу підтримку робітничого класу. Це була, говорячи словами В. І. Леніна, тактика «підштовхування», («штовхання»³¹) середніх верств, сутність якої

* Одним з організаторів саботажу став створений у листопаді 1917 р. «Союз спілок службовців державних установ» Петрограда. Однак їх спроби поширити саботаж на всю країну успіху не мали: саботажників не підтримали члени всеросійських спілок службовців. Повністю провалилися також плани есеро-меншовицького Вікжеля (Всеросійського виконавчого комітету професійної спілки залізничників), з допомогою якого контрреволюція сподівалася ліквідувати «мирними засобами» Радянську владу. Його підтримували лише адміністративні працівники і представники вищого технічного персоналу, які займали керівні посади в управліннях залізниць. На засіданні ЦК РСДРП(б) 1 листопада 1917 р. В. І. Ленін відзначав, що «Вікжель не має опори в масах» (див.: Протоколи Центрального Комітету РСДРП(б). Август 1917 — февраль 1918. — М., 1958, с. 126).

** Загальнозначущість досвіду більшовицької партії з цього питання була підкреслена ще на V пленумі Виконкому Комуністичного Інтернаціоналу, в тезах якого вказувалося: «Одні верстви дрібної буржуазії можуть, а отже, й повинні бути, хоча б тимчасово завойовані як прямі союзники пролетаріату; інші верстви необхідно нейтралізувати; проти третіх (верхні міської та сільської дрібної буржуазії) необхідна і неминуча пряма боротьба» (див.: Коммунистический Интернационал в документах. — Решения, тезисы и воззвания конгрессов Коминтерна и пленумов ИККИ. 1919—1932. — М., 1933, с. 486).

³⁰ Див.: Ленін В. І. Завдання пролетаріату в нашій революції (Проект платформи пролетарської партії). — Повне збір. творів, т. 31, с. 156—163.

³¹ Див.: Ленін В. І. Дві репліки під час дебатів по резолюції про ставлення до тимчасового уряду 15(28) квітня: Петроградська загальноміська конференція РСДРП(б) 14—22 квітня (27 квітня — 5 травня) 1917 р. — Там же, с. 241.

полягала в тому, щоб ці верстви не зупинялися, досягаючи окремих, незначних результатів, а йшли, набираючи темпу, далі по шляху розвитку революції.

«Штовхаючи» ці верстви вперед, більшовики спрямовували свої зусилля на організацію єдності їхніх дій з робітничим класом у масових організаціях (Радах, фабзавкомах, профспілках і т. д.), на залучення їх до масового страйкового руху, здійснення робітничого контролю над виробництвом та розподілом продуктів й участі в діях Червоної гвардії. При цьому ефективно використовувалися преса, виборчі кампанії до органів місцевого самоврядування і Установчих зборів тощо³².

Найважливішим політичним підсумком втілення в життя ленінської тактики щодо міських середніх верств у 1917 р. в Росії було те, що пролетаріатові та його політичному авангарду значною мірою вдалося позбавити буржуазію її міських резервів й отримати самим від них ефективну підтримку в боротьбі за перемогу соціалістичної революції. «За революцією, за робітничим класом, — підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», — пішли найширші маси трудового народу, всі передові люди науки і культури»³³.

Успіх боротьби за владу Рад був забезпечений сукупністю багатьох факторів. І одним з них стало залучення на бік революційних сил значної частини середніх верств міста. Це була насамперед їх краща частина, що раніше за інших усвідомила закономірність переходу до нової формації, її незаперечні переваги перед суспільством несправедливості, насилля й безперспективності, зрозуміла, що лише соціалістична революція здатна задовольнити демократичні вимоги трудящих, їх корінні інтереси. Велика частина міських середніх верств у вирішальні дні революції займала позицію доброзичливого нейтралітету щодо боротьби пролетаріату та його партії. Однак було б неправильно абсолютизувати, перебільшувати реальну роль цих верств на першому етапі безпосередньої боротьби за владу пролетаріату. Справді в масовому масштабі, підкреслював В. І. Ленін, і при цьому безумовно й безповоротно непролетарські верстви здатні піти за робітничим класом лише після завоювання ним політичної влади³⁴.

Великий Жовтень, інші переможні демократичні та соціалістичні революції, що відбулися після того, весь хід світового суспільного розвитку переконливо демонструють правоту і велику життєствердуючу силу теоретичних висновків та узагальнень В. І. Леніна про політичну поведінку різних класів і соціальних груп у революційній боротьбі, про класові союзи і компроміси пролетаріату, шляхи перетворення значної частини міських середніх верств на його союзника. Прагнення оволодіти ефективними прийомами й методами залучення останніх до революційного руху спонукає комуністів, передову політичну думку знову й знову звертатися до неочіненної ленінської теоретичної спадщини, до історичного досвіду більшовицької партії з цього питання.

³² Докладніше про це див.: Востриков Н. И. Указ. соч.; Гусев К. В. Указ. соч.; Борьба за массы в трех революциях в России: Пролетариат и средние городские слои; Солдатенко В. Ф., Полохало В. И. Борьба большевиков Украины за средние версты городского населения как резерв социалистической революции. — УІЖ, 1977, № 2, с. 17—28 та ін.

³³ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції: Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. — К., 1977, с. 5.

³⁴ Див.: Ленін В. І. Тези до II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу. — Повне збір. творів, т. 41, с. 177. Довладно це питання розглядається у статті: Гречкина Э. Р., Гусев К. В. Политика большевиков по отношению к городским средним слоям. — Вопросы истории КПСС, 1981, № 12, с. 82—91.

В. Ф. Солдатенко, В. И. Полохало

**В. И. ЛЕНИН О ТАКТИКЕ БОЛЬШЕВИКОВ ПО ОТНОШЕНИЮ
К ГОРОДСКИМ СРЕДНИМ СЛОЯМ В БУРЖУАЗНО-ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ
И СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕВОЛЮЦИЯХ**

Резюме

В статье рассматриваются ленинские теоретические положения о социально-экономической природе и сущности городских средних слоев, основных чертах их общественно-политического сознания и идейно-политических позициях. Значительное внимание уделяется освещению объективных предпосылок привлечения определенной их части на сторону рабочего класса и основных направлений успешно осуществленной большевиками тактики по отношению к этим слоям в период буржуазно-демократических революций 1905 — 1907 и 1917 гг. и Великой Октябрьской социалистической революции.

НА ЛЕНІНСЬКИХ ПРИНЦИПАХ

(До завершення видання Нарисів історії
обласних партійних організацій України)

Цього року відзначається 80-річчя II з'їзду РСДРП, на якому була утворена ленінська партія більшовиків. Під її керівництвом здійснено три революції в Росії, повалено владу царизму і капіталізму, забезпечено перемогу соціалізму, створено розвинуте соціалістичне суспільство. За роки боротьби і перемог Комуністична партія нагромадила такий багатий історичний досвід, який, за оцінкою В. І. Леніна, даною ним ще в 1920 р., не має собі рівного в світі¹. Цей досвід є надзвичайно важливим і для зміцнення братніх партій на позиціях ленінізму, і для ідейно-політичного загартування нових поколінь радянських людей.

Складовою частиною історичного досвіду КПРС є досвід її місцевих, зокрема, обласних партійних організацій. Об'єднуючи міські, районні та первинні парторганізації, вони відіграють важливу роль в ідейно-політичному та організаційному зміцненні партії, розгортанні її політико-виховної та організаторської роботи, зміцненні зв'язків з масами, у мобілізації трудящих на здійснення програмних завдань, піднесення економічної та оборонної могутності, науки і культури Союзу РСР, його міжнародного авторитету. Від рівня ідеологічної, політичної та організаторської роботи обласних парторганізацій, обкомів партії значною мірою залежить успішне виконання чергових завдань комуністичного будівництва, темпи нашого загального руху вперед по шляху соціального прогресу.

В історії обласних партійних організацій, як у дзеркалі, відбився героїчний шлях, пройдений усією нашою партією. Тому всебічна розробка історії КПРС вимагає неодмінного врахування та узагальнення досвіду, нагромадженого на місцях. Цьому важливому завданню завжди приділяли велику увагу В. І. Ленін, Центральний Комітет партії. «Ми переконані,— говорив Володимир Ілліч у жовтні 1922 р.,— що коли наша революція досягла справжніх успіхів, то це тому, що саме владі на місцях, досвіді самих місць ми завжди приділяли найголовнішу увагу»².

Нині, коли потреба в узагальненні історичного досвіду КПРС значно збільшилася, увага до історії обласних партійних організацій дістала свій конкретний вияв у тому, що протягом останніх п'яти років у нашій республіці були підготовлені і видані 25 книг Нарисів історії всіх обласних та Київської міської організацій Комуністичної партії України*. Загальний тираж 25 томів становить 395 500 примірників,

¹ Див.: Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі.— Повне збір. творів, т. 41, с. 8.

² Ленін В. І. Промова на IV сесії ВЦВК IX скликання 31 жовтня 1922 р.— Повне збір. творів, т. 45, с. 236.

* Редакційні колегії Нарисів історії обласних партійних організацій очолили: Вінницької—В. М. Таратута, Волинської—Є. А. Поліванов, Ворошиловградської—Л. Г. Шараєв, Дніпропетровської—І. В. Васильєв, Донецької—Г. П. Єрхов, Житомирської—В. Є. Острожинський, Закарпатської—

а їх загальний обсяг — 580,0 друкованих аркушів. Наукова і організаційська робота при підготовці Нарисів здійснювалася під безпосереднім керівництвом обкомів і ЦК Компартії України. З цією метою обласні комітети партії створили редакційні комісії, очолені першими секретарями й секретарями обкомів по ідеологічній роботі, куди ввійшло 185 партійних працівників та досвідчених науковців, і авторські колективи, які об'єднали 440 партійних працівників та істориків-науковців, а також викладачів вищої школи. Науково-методичне керівництво написанням Нарисів здійснив колектив наукових співробітників Інституту історії партії при ЦК Компартії України—філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Крім того, при створенні Нарисів були використані матеріали багатьох науковців, які не ввійшли до складу авторських колективів. В обговоренні і рецензуванні рукописів брали участь сотні працівників обкомів партії і обласних партійних архівів, переважна більшість викладачів історії КПРС вузів республіки.

Отже, вперше здійснене видання Нарисів історії всіх обласних партійних організацій України, яке є своєрідним звітом партійних організацій до 80-річчя II з'їзду РСДРП,—це результат об'єднання колективних зусиль сотень спеціалістів, партійних органів і наукових установ республіки.

Поряд з посиленням уваги до вивчення історичного досвіду Комуністичної партії та створенням для цього необхідних умов успіхові видання Нарисів сприяв і ряд інших факторів. По-перше, робота над ними ґрунтувалася на ленінських працях, широкому колі партійних документів та інших історико-партійних джерел. Завершення виходу в світ Повного зібрання творів В. І. Леніна, його Біографічної хроніки, видання ряду книг про листування Володимира Ілліча дало авторським колективам Нарисів можливість з достатньою повнотою використати ленінську теоретичну спадщину та матеріали про зв'язки вождя з місцевими партійними організаціями. Автори мали в своєму розпорядженні зібрання творів К. Маркса і Ф. Енгельса, протоколи та стенограми з'їздів і конференцій КПРС і Компартії України, документи, вміщені в багатотомних збірниках «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», «Компартія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», тематичні збірники постанов Центрального Комітету партії, документи ЦК КПРС до річниць і ювілеїв з дня народження В. І. Леніна, II з'їзду РСДРП, революції 1905—1907 років у Росії, Великої Жовтневої соціалістичної революції, утворення Союзу РСР, а також праці керівників Комуністичної партії і Радянської держави. Поглибленому дослідженню історії обласних партійних організацій сприяли вперше широко введені до наукового обігу документи цих організацій.

По-друге, в Нарисах використані новітні досягнення історико-партійної науки в нашій країні, у тому числі в Українській РСР, які, зокрема, знайшли відображення в одностомній та багатотомній «Історії Комуністичної партії Радянського Союзу», четвертому виданні «Нарисів історії Комуністичної партії України», великих узагальнюючих монографіях і хроніках з різних проблем і періодів історії КПРС та історії Компартії України. Орієнтація на ці видання, високо оцінені партійною і науковою громадськістю, використання їх концептуальних по-

Ю. В. Ільницький, Запорізької—В. І. Петрикін, Івано-Франківської—П. Д. Сардачук, Київських обласної та міської—Т. В. Главак, Кіровоградської—А. І. Погребняк, Кримської—М. В. Багров, Львівської—Д. А. Яремчук, Миколаївської—В. О. Васляев, Одеської—Г. Д. Максименко, Полтавської—І. Ю. Горобець, Ровенської—О. Г. Мартинова, Сумської—І. Я. Махухін, Тернопільської—С. П. Нечай, Харківської—В. А. Івашко, Херсонської—О. Є. Касьяненко, Хмельницької—В. І. Купратий, Черкаської—Г. В. Суховершко, Чернівецької—В. Г. Дикусаров, Чернігівської—В. М. Половець.

ложень та фактичного матеріалу дали змогу авторським колективам Нарисів забезпечити високий науково-теоретичний і політичний рівень їх підготовки.

По-третє, вирішальне значення для створення Нарисів мав такий фактор, як наявність у республіці досвідчених, висококваліфікованих кадрів істориків партії. Серед авторів — 3 члени-кореспонденти АН УРСР, 59 докторів і 279 кандидатів історичних наук, що становить 77,5% загальної кількості членів авторських колективів.

Нарешті, певну роль при написанні Нарисів відіграв досвід підготовки аналогічних праць з історії 12 обласних партійних організацій України, виданих у 1962—1972 рр., який був узагальнений на сторінках журналу «Вопросы истории КПСС»³.

Аналізуючи Нариси, слід виходити з того, що вони являють собою єдине комплексне видання, здійснене за загальним планом, на базі спільних наукових і видавничих вимог. В основу всіх 25 книг покладені ті ж самі методологічні принципи, на яких ґрунтується вся радянська історична наука. Дотримуючись їх, автори насамперед розглядають історію кожної обласної партійної організації як невід'ємну складову частину історії КПРС, її бойового загону — Комуністичної партії України. Вони показали, що виникнення й розвиток місцевих парторганізацій підпорядковані загальним закономірностям, властивим усій партії, її діяльності в масах по керівництву революційною боротьбою та соціалістичним будівництвом, що практична історія цих організацій цілком підтверджує ленінське вчення про партію нового типу. Разом з тим, у Нарисах широко відображено конкретні форми і методи реалізації загальних закономірностей розвитку партії в діяльності її місцевих організацій на Україні.

Структура Нарисів уніфікована згідно з загальноприйнятою періодизацією історії партії. Водночас вона диференційована по групах обласних організацій. Оскільки робітничий клас України формувався і розвивався в різних місцевостях нерівномірно, неодноразово виникали тут і партійні організації. В одних районах, здебільшого промислових, соціал-демократичний рух відразу ж набрав великого розмаху, а після II з'їзду РСДРП утворилися більшовицькі організації або групи; в інших — цей рух був слабким, тривалий час більшовики разом з меншовиками входили в об'єднані організації. На структурі видання позначилася й неодноразовість утворення обласних організацій. У зв'язку з цим глави Нарисів історії Ворошиловградської, Донецької, Дніпропетровської, Київських, Одеської, Полтавської, Харківської організацій відбивають усі періоди, які пройшла в своєму розвитку партія. У Нарисах історії Вінницької, Житомирської, Запорізької, Кіровоградської, Кримської, Миколаївської, Сумської, Херсонської, Хмельницької та Чернігівської обласних парторганізацій усі події до лютого 1917 р. висвітлюються в одній главі. В Нарисах історії Черкаської обласної організації також одну главу займає розповідь про всі етапи боротьби за перемогу соціалізму, захист його завоювань у Великій Вітчизняній війні та післявоєнну відбудову господарства. Нарешті, Нариси історії Волинської, Івано-Франківської, Львівської, Ровенської, Тернопільської, Чернівецької та Закарпатської обласних партійних організацій починаються з часу їх утворення (1939, 1940 і 1945 рр.). При цьому перші глави книг включають коротку характеристику розвитку робітничого руху і соціал-демократичних організацій на відповідних територіях з кінця 90-х років XIX ст. Диференційована структура Нарисів у цілому заслуговує схвалення. Проте з виділенням або об'єднанням у деяких з них певних періодів не можна цілком погодитися.

³ Бабко Ю. В., Курас И. Ф., Кожукало И. П. Об «Очерках» истории областных партийных организаций Украины. — *Вопр. истории КПСС*, 1972, № 10, с. 116—121.

В Нарисах чітко виділяються три основні етапи історії місцевих партійних організацій. Перший включає процес їх утворення, боротьбу за перемогу буржуазно-демократичної та соціалістичної революції і захист завоювань Великого Жовтня в роки громадянської війни; другий охоплює період утвердження соціалізму, відстоювання його здобутків під час Великої Вітчизняної війни, а також дальший розвиток соціалістичного суспільства; третій — діяльність обласних партійних організацій на етапі зрілого соціалізму.

Історія ряду обласних партійних організацій бере свій початок з періоду боротьби, що розгорнулася під керівництвом В. І. Леніна, за створення партії нового типу. Автори Нарисів про ці організації взяли на облік та узагальнили більшість фактів, які засвідчують встановлення зв'язків революційних соціал-демократів, що діяли на Україні, з В. І. Леніним, направлення на місця професіональних революціонерів, поширення тут «Іскри» та ленінських праць, ленінське керівництво боротьбою місцевих організацій проти «економістів», бундівців і меншовиків за утворення і зміцнення партії. В Нарисах переконливо розкрито перехід на позиції більшовизму Катеринославської, Миколаївської та Одеської організацій, оформлення більшовицьких груп у Києві, Харкові і Луганську, діяльність більшовиків у Донецькій, Єлисаветградській, Олександрівській, Полтавській, Херсонській, Чернігівській та інших об'єднаних організаціях. На відміну від аналогічних попередніх видань Нариси чітко, з позицій історизму й партійності висвітлюють місце і роль більшовиків в об'єднаних організаціях РСДРП, їх боротьбу проти меншовиків за маси, наступне зміцнення цих організацій на революційних позиціях.

Автори показують, як у процесі створення й розвитку місцевих парторганізацій в їх діяльності втілювалися ленінські ідеологічні, політичні та організаційні засади, норми внутріпартійного життя і принципи партійного керівництва. Належна увага в усіх книгах приділена основному принципів партійного будівництва — демократичному централізму: на конкретних прикладах розкрито його складові частини, показано особливості здійснення в нелегальних умовах, простежено наступний розвиток у ході становлення і дальшого вдосконалення соціалізму, а також в умовах зрілого соціалістичного суспільства.

Нариси яскраво демонструють інтернаціональний принцип побудови місцевих організацій ленінської партії на Україні, які з самого початку свого існування входили до єдиної інтернаціональної партії, об'єднували і об'єднують комуністів різних національностей. Як і вся партія, за складом і будовою, ідеологією й політикою вони були і є організаціями інтернаціоналістів. Вірні принципів пролетарського інтернаціоналізму, партійні організації України послідовно втілюють його у життя, непримиренні до будь-яких проявів національної обмеженості та місництва, виховують трудящих у дусі дружби народів.

У Нарисах переконливо розкрито основне положення ленінського вчення про партію — керівну роль партії в революційній боротьбі та революційному перетворенні суспільства. Здійснення цієї ролі, зокрема, місцевими парторганізаціями, які об'єднують передову, свідому частину робітничого класу, всіх трудящих, предметно показане на всіх етапах їх героїчної історії.

Належне місце в Нарисах зайняло висвітлення діяльності більшовиків України в революції 1905—1907 рр., що стала першою великою школою політичного гартування як для партійних організацій, так і для широких народних мас. Показано зростання і зміцнення більшовицьких організацій і груп, здійснення ними в ході революційної боротьби ленінської стратегії і тактики, рішень III з'їзду РСДРП.

Аналізуючи основні віхи піднесення революції на Україні в 1905 р., автори відтворюють широке полотно рішучих дій робітничого класу,

масового розгортання селянського руху, виступів в армії і на флоті. Керовані більшовицькою партією, яка послідовно проводила курс на гегемонію пролетаріату в революції, трудящі України брали активну участь у першому всеросійському штурмі царизму. І хоч революція зазнала поразки, вона сприяла посиленню впливу партійних організацій на маси, підготувала ґрунт для зміцнення союзу робітничого класу і селянства, революційних сил України і Великої Росії в наступні роки.

Досить детально з'ясована в Нарисах діяльність більшовицьких організацій України в період між першою та другою революціями в Росії. Досліджена вона в двох основних напрямках. Перший з них — це висвітлення наполегливої боротьби більшовиків проти ліквідаторів, одзовістів та інших опортуністичних течій за збереження і зміцнення нелегальних партійних організацій, використання всіх легальних можливостей у боротьбі проти царизму та за посилення зв'язків з масами. Другий — це показ керівництва революційною боротьбою трудящих та їх підготовкою до нової революції. Вона, як відомо, відбулася в лютому 1917 р. Показуючи її здійснення в різних районах України, автори Нарисів наводять чимало нових матеріалів, що збагачує історіографію другої революції в Росії.

Особливо серйозна увага приділена розкриттю участі більшовиків України у підготовці і проведенні Жовтневої революції та встановленні влади Рад. При цьому в Нарисах всебічно висвітлено перебудову їх діяльності у зв'язку з переходом на легальні умови, показано зростання більшовицьких лав, створення великих, у тому числі Донецько-Криворізької та Південно-Західної обласних, партійних організацій, участь у роботі VII (Квітневої) конференції та VI з'їзду РСДРП(б), посилення зв'язків з В. І. Леніним і ЦК партії. В ідейно-політичному відношенні 1917 р. був періодом утвердження місцевих організацій в боротьбі з опортуністичними поглядами на позиціях ленінської стратегії і тактики соціалістичної революції. Як підтверджують Нариси, організаційно і політично зміцнюючись, більшовики України активно включилися в агітаційно-пропагандистську роботу в масах по створенню політичної армії соціалістичної революції. Долаючи опір меншовиків, есерів та українських буржуазних націоналістів, вони боролися за перемогу Радянської влади. Автори показали особливості її встановлення у різних регіонах, допомогу Радянського уряду, російських робітників і революційних військ у боротьбі проти Каледіна та Центральної ради, а також підтримку народними масами України робітничо-селянської влади в Росії.

Висвітлення в Нарисах історії обласних партійних організацій питань, які тривалий час дискутувалися в історичній літературі, підтверджує правильність концептуальних положень, розроблених у четвертому виданні «Нарисів історії Комуністичної партії України». Це насамперед стосується питання про підготовку і скликання I з'їзду КП(б)У. В усіх Нарисах, де йдеться про це, правильно висвітлено роботу з'їзду, боротьбу на ньому та рішення про утворення Комуністичної партії України як складової і невід'ємної частини РКП(б). З урахуванням здобутків історико-партійної науки розкрито також зміст і значення Обласного (Крайового) з'їзду РСДРП(б), який відбувся в Києві 3—5 грудня 1917 р. Спроба організаційного оформлення на ньому всеукраїнського більшовицького центру розглядається як один з етапів боротьби за утворення Компартії України.

В Нарисах історії Ворошиловградської (с. 114—116), Донецької (с. 156—157) і Харківської (с. 158—159) парторганізацій глибоко розкрито питання про утворення Донецько-Криворізької республіки, враховано оцінку, яку давали їй В. І. Ленін, ЦК РСДРП(б). В нових Нарисах історії Київських обласної та міської парторганізацій (с. 177—178, 185—186), на відміну від їх першого видання, правильно визначе-

по ставлення більшовиків Києва до Центральної ради. Чітке розв'язання у відповідних Нарисах дістало також питання про остаточний розрив з меншовиками та вихід з об'єднаних соціал-демократичних організацій більшовиків Вінниці, Житомира, Миколаєва, Одеси, Олександрівська, Проскурова, Херсона, Чернігова та інших міст і створення ними самостійних організацій. Однак складність обстановки, в якій діяли більшовики наприкінці 1917 р., та прорахунки в пошуках шляхів боротьби з українською націоналістичною контрреволюцією в окремих Нарисах викладені дещо спрощено. Не знайшли в них ґрунтового висвітлення й проблеми завоювання на бік Радянської влади селянської бідноти, робота партії в середняцьких масах, а також ставлення ряду організацій до національного питання.

В усіх Нарисах ґрунтовно з'ясовано діяльність більшовицьких організацій України у роки громадянської війни та іноземної військової інтервенції. Під керівництвом ленінського ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У вони розгорнули боротьбу за мобілізацію комуністів, робітників і селян на захист завоювань Жовтня, за здійснення в республіці соціалістичних перетворень. Весь спектр їх діяльності — від турботи про зростання своїх рядів, здійснення численних партійно-політичних заходів до аналізу військово-бойової роботи, масового героїзму трудящих у боротьбі з класовим ворогом — дістав широке відображення у відповідних главах, що робить їх одними з кращих у Нарисах. Перемога Радянської влади була забезпечена і величезною організаційською роботою партії, і бойовою дружбою та взаємодопомогою народів нашої країни, і незліченними жертвами трудящих. Наведені в Нарисах фактичні матеріали яскраво підтверджують ленінську думку про те, що ніколи не переможуть того народу, який захищає свою рідну владу — владу трудящих, своє життя і майбутнє⁴.

Багатством фактичного матеріалу і необхідними узагальненнями відзначаються глави Нарисів, у яких висвітлюється відбудова народного господарства. В них ґрунтовно проаналізовано стан економіки після переможного закінчення громадянської війни, розкрито суть внутрішньої політичної кризи, показано зміцнення єдності партійних рядів, посилення їх зв'язків з широкими масами трудящих, здійснення на місцях нової економічної політики. В Нарисах наводяться численні приклади перебудови організаційної та масово-політичної роботи відповідно до завдань мирного будівництва, наведено дані про кількісний склад партійних організацій, про діяльність губернських і окружних комітетів партії. Було б добре, якби при цьому давався ще й глибокий аналіз змін якісного складу парторганізацій, ґрунтовніше висвітлювалася робота партійних осередків.

Книги видання відображають історичну роль В. І. Леніна у будівництві соціалізму. Вміщені в Нарисах листи, телеграми, привітання на ім'я Володимира Ілліча засвідчують безмежну любов трудящих до свого вождя, їх палке прагнення віддати всі сили здійсненню планів ленінської партії. Так, у Нарисах історії Київських міської і обласної парторганізацій (с. 253) наведена резолюція робітників заводу «Арсенал», надіслана В. І. Леніну з нагоди 53-ї річниці з дня його народження. «Ми, робітники-арсенальці, — зазначається в ній, — заявляємо, що завжди з тобою і керованою тобою РКП. В ознаменування дня твого народження і для найтіснішого зближення з дорогим Іллічем ми загальними зборами вирішили включити тебе в списки робітників нашого заводу почесним токарем-металістом токарного цеху червоного київського «Арсеналу».

Важливе значення для відбудови народного господарства, для майбутнього соціалістичного розвитку країни мало створення у грудні

⁴ Див.: Ленін В. І. Промова на конференції залізничників Московського вузла 16 квіт. 1919 р. — Повне збір. творів, т. 38, с. 304—305.

1922 р. з ініціативи і під керівництвом В. І. Леніна Союзу Радянських Соціалістичних Республік. У Нарисах показано, як міцніло прагнення трудящих України до об'єднання з робітниками і селянами інших республік, як палко підтримав український народ ленінську ідею створення багатонаціональної Радянської держави. В Нарисах історії Дніпропетровської парторганізації (с. 234) наведено лист учасників конференції селян Криворіжжя В. І. Леніну, в якому сказано: «Створення Союзу РСР гарантує зміцнення міжнародного становища Радянського Союзу, гарантує зміцнення внутрішнього становища радянських республік і успішну відбудову народного господарства». Комуністи України очолили об'єднувчий рух українського народу за створення СРСР на основі принципів пролетарського інтернаціоналізму, добровільності і повної рівноправності.

Цілком правомірно в Нарисах відводиться велике місце діяльності партійних організацій по втіленню в життя ленінського плану будівництва соціалізму — найголовнішого і найскладнішого завдання соціалістичної революції. Його успішне виконання стало можливим насамперед тому, що Комуністична партія відстояла свій генеральний курс у принциповій боротьбі проти троцькізму, правого опортунізму, націонал-ухильництва, забезпечила ленінську єдність своїх рядів. Активну участь у цій боротьбі брали комуністи України. Обласні партійні організації республік очолили масовий рух трудящих за здійснення завдань соціалістичної індустріалізації, колективізації сільського господарства, культурної революції, послідовно проводили ленінську національну політику.

Як свідчать матеріали Нарисів, ентузіазм робітників і селян, багатогранна діяльність партійних організацій сприяли розв'язанню одного з найскладніших завдань індустріалізації — нагромадження коштів для створення важкої промисловості. У Нарисах історії Одеської організації, наприклад, відзначено, що тільки за рахунок впровадження раціоналізаторських пропозицій, скорочення адміністративно-управлінського апарату в 1926—1928 рр. в області було зекономлено й направлено на реконструкцію та розвиток промисловості і транспорту 10,5 млн. крб. (с. 244).

Трудящі України під керівництвом Комуністичної партії, при братерській допомозі російського та інших народів СРСР у найкоротші історичні строки добилися вирішальних успіхів у створенні важкої індустрії. В роки довоєнних п'ятирічок, як показано в Нарисах, у багатьох областях республіки були створені потужна енергетика, кольорова металургія, верстатобудування, тракторобудування та інші нові галузі промисловості, споруджені та оснащені передовою технікою сотні великих заводів, шахт, електростанцій, таких, як Дніпрогес ім. В. І. Леніна, Харківський тракторний, металургійні комбінати «Запоріжсталь» і «Азовсталь» та ін.

Всебічно відображена в Нарисах робота партії по соціалістичній перебудові села, становленню і зміцненню колгоспного ладу. Під впливом та в результаті досягнень у промисловості, завдяки невтомній організаторській і масово-політичній роботі партійних організацій в усьому укладі життя селянства відбулася справжня революція. З Нарисів історії Одеської партійної організації (с. 260—261) читач дізнається про створення в області першої в країні машинно-тракторної станції. В Нарисах історії Вінницької (с. 131), Дніпропетровської (с. 293—294), Житомирської (с. 94), Хмельницької (с. 105) та інших обласних партійних організацій відзначається роль робітників-двадцятип'ятитисячників у колективізації сільського господарства. В книгах широко показана робота партійних осередків на селі, називаються імена комуністів — зачинателів колгоспного руху: П. О. Желюка на Вінниччині, Ф. І. Дубковецького на Київщині, М. О. Посмітного на Одещині, Г. С. Могиль-

ченка на Харківщині та ін. В результаті колективізації та ліквідації куркульства як класу в сільському господарстві переміг соціалістичний лад. Це зміцнило Радянську державу та її політичну основу — союз робітничого класу й селянства, поставило на службу соціалізму переваги й вигоди великого сільськогосподарського виробництва.

В процесі боротьби за побудову основ соціалізму було досягнуто великих успіхів у розвитку української радянської культури, соціалістичної змістом, інтернаціональної характером, національної формою. Парторганізації постійно дбали про підвищення культурного рівня та матеріального добробуту трудящих. Ці дві важливі проблеми знайшли своє відображення на сторінках Нарисів, хоч і не однаковою мірою. Ґрунтовніше досліджено в них процес культурної революції. Проте в переважній більшості книг наводяться лише кількісні показники розвитку культури і недостатньо аналізуються якісні зміни, що відбувалися в цій галузі, майже не показане партійне керівництво нею.

Червоною ниткою через усе видання проходить ідея чуття єдиної родини. Успіхи в соціалістичному будівництві трудящі України незмінно пов'язують з братерською дружбою народів СРСР, їх співробітництвом. Матеріали книг дають яскраве уявлення про багатогранну діяльність партійних організацій по здійсненню ленінської національної політики, про вклад областей Української РСР, як і республіки в цілому, в економічний і духовний потенціал країни.

В Нарисах широко відображено допомогу, яку ЦК ВКП(б) подавав партійним організаціям республіки, їх величезну роботу в усіх сферах господарського і суспільно-політичного життя, зусилля керівних кадрів, комуністів, широких мас трудящих у боротьбі за здійснення ленінського плану будівництва соціалізму. Автори предметно висвітлюють творчі пошуки та досягнення новаторів промислового й сільськогосподарського виробництва, ініціаторів соціалістичного змагання О. Г. Стаханова і М. О. Ізотова, П. Ф. Кривоноса і М. М. Мазая, М. С. Демченко і М. В. Гнатенко та багатьох інших. В результаті послідовного втілення в життя ленінських заповітів, теоретичної, організаторської і політичної роботи партії та її місцевих організацій, героїчної праці робітників, селян і народної інтелігенції у другій половині 30-х років, наголошується в Нарисах, в СРСР були побудовані основи соціалізму.

Видатною подією в житті нашої багатонаціональної держави стало возз'єднання Західної України і Північної Буковини в єдиній сім'ї народів СРСР. У Нарисах історії Волинської, Івано-Франківської, Львівської, Ровенської, Тернопільської та Чернівецької обласних партійних організацій на фактичному матеріалі показано, що ідея возз'єднання українського народу завжди жила в серцях трудящих як на заході, так і на сході України, що з перших днів встановлення влади Рад на території відповідних областей активно розгорнулося партійне і радянське будівництво, почалися соціалістичні перетворення.

Ґрунтовно написані глави книг, присвячені Великій Вітчизняній війні. В них розкрито велич ратного і трудового подвигу радянських людей, нездоланну силу пролетарського інтернаціоналізму й дружби народів, авангардну роль комуністів на фронті і в тилу, нерозривну єдність партії та її організацій з масами. Автори показали, як у складних умовах війни партійні організації очолили перебудову народного господарства на военний лад, подбали про евакуацію населення, промислових підприємств, матеріальних і культурних цінностей вглиб країни. Яскраво відтворена картина героїчної оборони трудящими під керівництвом партійних організацій міст і сіл республіки у перший період Великої Вітчизняної війни.

Тільки в боях під столицею Радянської України, як відзначено в Нарисах історії Київських організацій (с. 308), було знищено 100 тис. ворожих солдатів і офіцерів. Стійкість і мужність захисників Києва,

Одеси, Севастополя, Керчі та інших міст мала велике значення для зриву гітлерівського плану «блискавичної війни».

Глибоко хвилюють сторінки Нарисів про мужність і героїзм радянських людей у тилу ворога, про діяльність підпільників Вінниці, Києва, Одеси, Полтави, патріотів з «Молодої гвардії» на Ворошиловградщині, «Партизанської іскри» на Миколаївщині, «Народної гвардії» на Львівщині, партизанських загонів і з'єднань Сумської, Чернігівської, Житомирської, Ровенської. Волинської та інших областей. Як свідчать книги, ще в період війни, в міру визволення рідної землі від фашистських загарбників, партійні організації республіки приступили до відновлення і зміцнення своїх рядів та мобілізації трудящих на відродження заводів і фабрик, колгоспів і радгоспів, що сприяло прискоренню остаточного розгрому ворога.

Героїчним періодом у літопису нашої партії і країни стала післявоєнна відбудова народного господарства СРСР. Велику увагу приділили авторські колективи питанням партійного будівництва в цей період. Як видно з наведених ними даних, за два — три роки ряди обласних парторганізацій республіки досягли довоєнного рівня, організаційно й ідейно зміцніли.

В Нарисах відображені трудовий героїзм робітничого класу, колгоспного селянства, народної інтелігенції республіки, всебічна допомога російського та інших народів СРСР трудящим України у післявоєнному відродженні промисловості, сільського господарства, науки і культури. Залучивши новий фактичний матеріал, автори розширили висвітлення кола питань, пов'язаних з допомогою та взаємодопомогою, дружбою і співробітництвом радянських народів у відбудові народного господарства УРСР. Як видно з Нарисів історії Вінницької парторганізації (с. 233), наприклад, у відновленні роботи підприємств цукрової промисловості області взяли участь більш як 220 заводів і фабрик братніх республік. Близько 100 підприємств Москви, Ленінграда та інших міст країни подали допомогу у відродженні Вінницького хімічного заводу. Водночас слід зазначити, що в окремих Нарисах ця проблема потребує більш глибокого дослідження.

Відображені в Нарисах високі темпи відбудови народного господарства переконливо свідчать, що в післявоєнні роки всьому світові були ще раз показані переваги соціалістичної системи господарювання, велика могутність країни, яка може в разі потреби перегрупувати сили, сконцентрувати їх на головних напрямках. Завдяки самовідданий праці очолюваних партійними організаціями робітників, усіх трудящих, безкорисливій допомозі братніх народів протягом порівняно короткого часу знову стали до ладу діючі такі гіганти нашої індустрії, як Запоріжсталь, Дніпрогес, металургійні підприємства Дніпропетровська й Нікополя, машинобудівні заводи Києва й Харкова, рудники Криворіжжя і шахти Донбасу. Поряд з відбудовою зруйнованих фабрик і заводів споруджувалися нові підприємства, створювалися нові галузі промисловості.

У виданні узагальнено багатий досвід роботи обласних партійних організацій у післявоєнні роки. Яскраві сторінки Нарисів Дніпропетровської та Запорізької партійних організацій присвячені діяльності Л. І. Брежнєва, членів Політбюро ЦК КПРС товаришів М. О. Тихонова та В. В. Щербицького, які в різний час очолювали ці обласні організації або працювали в них.

У відповідних розділах Нарисів історії Волинської, Івано-Франківської, Закарпатської, Львівської, Ровенської, Тернопільської та Чернівецької обласних партійних організацій висвітлено хід соціалістичних перетворень у західному регіоні республіки. Тут було збудовано ряд нових підприємств союзного і республіканського значення, в один з найбільших промислових центрів України перетворився Львів. Особливу

увагу приділено проведенню колективізації в західних областях республіки, яка проходила в умовах гострої класової боротьби. Здійснення ленінського кооперативного плану на західноукраїнських землях стало видатною перемогою партійної організації України, всієї партії.

Належне відображення в Нарисах дістала велика робота партійних організацій у справі зміцнення й дальшого розвитку соціалістичного суспільства в СРСР. В центрі їх уваги перебували питання науково-технічного прогресу в промисловості. Наведені в Нарисах історії Ворошиловградської, Донецької, Київської, Харківської та інших обласних парторганізацій дані про створення нових машин, агрегатів, приладів, освоєння нової техніки свідчать, що республіка, як і вся країна, вступала в період науково-технічної революції. Значне місце в діяльності партійних організацій займали також питання ліквідації відставання сільськогосподарства, розвитку соціалістичного змагання та його вищої форми — руху за комуністичне ставлення до праці.

Важливе значення для діяльності парторганізацій, розв'язання політичних і народногосподарських завдань мав курс Центрального Комітету КПРС на розвиток розроблених В. І. Леніним і перевірених на досвіді норм партійного життя і принципів партійного керівництва. Матеріали Нарисів свідчать про дальше вдосконалення організаційно-партійної та масово-політичної роботи, зміцнення зв'язків партії з масами. У більшості книг предметно розкрита керівна роль КПРС, її Центрального Комітету в діяльності місцевих парторганізацій, велика допомога, яку подавали їм керівні партійні органи в усіх галузях життя.

Досліджуючи роки відбудови народного господарства та період дальшого зміцнення соціалістичного суспільства, деякі авторські колективи не завжди з належною глибиною зуміли висвітлити конкретну діяльність міських, районних і первинних парторганізацій, всебічно показати форми й методи їх роботи, простежити зміни кількісного та якісного складу.

Значну питому вагу в матеріалах Нарисів займає історія партійних організацій періоду розвинутого соціалізму. За відправний рубіж при визначенні його меж береться початок 60-х років, а висвітлення подій доводиться до часу опублікування книг. У більшості з них науково обґрунтовується положення про те, що новий етап розвитку соціалізму, масштабні завдання комуністичного будівництва об'єктивно зумовили дальше підвищення керівної ролі Комуністичної партії, зміцнення її зв'язків з масами, висунули більш високі вимоги до діяльності місцевих партійних організацій. Це положення авторські колективи підтверджують великим конкретно-історичним матеріалом.

У Нарисах переконливо показано благотворний вплив рішень жовтневого і листопадового (1964 р.) Пленумів ЦК КПРС, XXIII—XXVI з'їздів партії, теоретичних положень, викладених у партійних документах, присвячених ювілеям з дня народження В. І. Леніна, перемоги Великого Жовтня, утворення Союзу РСР та іншим, на ідейно-політичне життя областей республіки, підвищення боездатності місцевих парторганізацій, розв'язання завдань господарського і культурного будівництва.

В усіх Нарисах велика увага приділена питанням організаційно-політичного зміцнення партійних організацій, зростання їх рядів, забезпечення авангардної ролі комуністів, посилення контролю за виконанням прийнятих рішень і дотриманням партійної дисципліни. Автори, зокрема, простежують хід реалізації на місцях постанови ЦК КПРС «Про серйозні недоліки в роботі Харківської обласної партійної організації по прийому в партію і вихованню молодих комуністів» (1965 р.). В книгах ґрунтовно висвітлено діяльність обкомів, міськкомів, райкомів Компартії України, первинних партійних організацій у справі перебудови роботи по прийому в партію, посиленню індивідуального відбору

й вимогливості, збагаченню форм і методів ідейного загартування молодих комуністів.

Однією з тенденцій кількісного і якісного зростання партійних рядів в умовах розвинутого соціалізму є збільшення в них питомої ваги робітників, зміцнення робітничого ядра в партії. Найбільш глибоко цю тенденцію простежено в Нарисах історії Донецької, Ворошиловградської, Дніпропетровської, Запорізької та інших парторганізацій. Значний інтерес щодо цього становлять Нариси історії партійних організацій західних областей республіки, автори яких переконливо показують, що в ході індустріалізації цього краю, послідовного здійснення ленінської національної політики партії тут виріс великий загін робітничого класу, передова частина якого активно поповнює лави КПРС.

Провідною темою всіх Нарисів є вдосконалення структури обласних партійних організацій, підвищення ролі первинних парторганізацій як політичного ядра трудових колективів. У книгах узагальнено досвід кращих первинних парторганізацій республіки, зокрема київських — заводу «Арсенал» ім. В. І. Леніна, комбінату хімічного волокна та виробничого об'єднання ім. С. П. Корольова, Ждановського металургійного заводу ім. Ілліча, шахти ім. Є. Т. Абакумова та ін. В той же час дещо слабше висвітлено діяльність первинних партійних організацій колгоспів і радгоспів, хоч у всіх Нарисах підкреслюється зростаюча роль районних комітетів Компартії України у втіленні в життя аграрної політики КПРС. У Нарисах історії Донецької парторганізації розкрито досвід роботи Тельманівського і Мар'їнського райкомів партії по керівництву первинними партійними організаціями (с. 417, 432).

У період розвинутого соціалізму з'явилося багато нового в роботі партійних комітетів з кадрами. На прикладах обкомів, міськкомів, райкомів партії автори книг показують реалізацію ленінських принципів добору, виховання і розстановки партійних, радянських та господарських працівників, аналізують досвід висунення на партійну роботу спеціалістів народного господарства, озброєння їх навичками політичної діяльності в масах. У Нарисах історії Ворошиловградської, Донецької, Харківської, Чернівецької та деяких інших організацій окремі розділи присвячені вдосконаленню стилю партійного керівництва, впровадженню наукового підходу до нього, розвитку критики й самокритики. В ряді книг вказується на виявлені партійними органами недоліки в роботі з кадрами та вжиті для її поліпшення заходи.

Відрадно, що в усіх Нарисах чільне місце відведено питанням ідеологічної роботи партійних організацій, марксистсько-ленінської освіти комуністів та безпартійних, пропаганди ленінської теоретичної спадщини і документів КПРС. Автори відтворили картину становлення з середини 60-х років нової системи політичної освіти, яка дала можливість більш повно реалізувати принципи диференційованого підходу до визначення змісту, форм і методів політичного навчання різних категорій трудящих, послідовності й наступності у вивченні історії, теорії та політики КПРС. У Нарисах історії Донецької, Київських, Кримської, Львівської, Одеської та деяких інших партійних організацій велику увагу приділено партійному керівництву масово-політичною роботою, засобами масової пропаганди й агітації. Серед форм пропаганди ленінської спадщини відзначається почин робітників Дніпропетровського трубопрокатного заводу ім. В. І. Леніна, які запропонували створити ленінські народні школи, де трудящі вивчали життя та діяльність творця Комуністичної партії і Радянської держави, його праці.

Червоною ниткою через Нариси проходять проблеми комуністичного виховання трудящих, формування у них марксистсько-ленінського світогляду. У книгах наголошено на важливості комплексного підходу до цієї важливої справи, на забезпеченні парторганізаціями єдності всіх ланок і напрямів ідеологічної роботи, удосконаленні політичного,

трудового й морального виховання трудящих, показано, як розгорнулася робота по виконанню постанови ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (1979 р.), узагальнено досвід пропаганди революційних, бойових і трудових традицій.

У Нарисах наголошується на великому значенні постанови ЦК КПРС «Про політичну роботу серед населення Львівської області» (1971 р.), в якій накреслено заходи по посиленню комуністичного, інтернаціонального виховання трудящих і яка стала бойовою програмою для партійних організацій республіки. У книгах відображена діяльність парторганізацій по патріотичному та інтернаціональному вихованню трудящих, прищепленню їм глибокої поваги до всіх націй і народностей, непримиренності до пережитків націоналізму й шовінізму, проявів місництва, по забезпеченню послідовно класового, строго наукового підходу до оцінки історичних явищ, подій і фактів.

Цілком природно, що найбільше місце в Нарисах займають питання партійного керівництва економікою. Всі авторські колективи приділили пильну увагу вдосконаленню його стилю й методів на основі рішень з'їздів партії та пленумів ЦК КПРС. Однак рівень і глибина висвітлення цих питань у різних книгах далеко неоднакові. Якщо автори Нарисів історії Київських, Харківської, Львівської, Дніпропетровської, Донецької парторганізацій основну увагу приділяють саме партійному керівництву розвитком економіки, то в Нарисах історії Ворошиловградської, Запорізької, Одеської, Житомирської парторганізацій акцент зроблено на суто господарських питаннях, інколи за показниками виконання планів у промисловості й сільському господарстві не видно організаторської та політичної роботи партійних організацій.

Аналізуючи боротьбу парткомів за виконання планів економічного й соціального розвитку, автори показали, що партійні організації стали більш компетентно вирішувати господарські питання, глибше вникати у виробництво, ґрунтовніше аналізувати економічні досягнення за кінцевими результатами. Вузловою проблемою партійної роботи в цій галузі автори правомірно вважають прискорення науково-технічного прогресу, впровадження нової техніки, механізацію і автоматизацію виробництва. Цінні здобутки, нагромаджені у розв'язанні зазначеної проблеми, висвітлено в Нарисах історії Ворошиловградської, Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Київських, Миколаївської, Харківської та деяких інших обласних парторганізацій. Значний інтерес становить досвід партійних організацій і колективів промислових підприємств, узагальнений у Нарисах історії Львівської парторганізації, по розробці і впровадженню комплексної системи управління якістю продукції, який був схвалений ЦК КПРС і дістав загальносоюзне поширення (с. 275).

Автори прагнули якнайповніше розкрити боротьбу партійних організацій за розвиток провідних галузей промисловості — паливно-енергетичної, металургійної, машино- і приладобудівної. У Нарисах історії парторганізацій Дніпропетровської, Донецької та Ворошиловградської областей показано їх організаторську роботу на ударних будовах шахт, доменних і мартенівських печей, прокатних станів, електростанцій. У Нарисах історії Харківської організації добре висвітлено поширення в області ініціатив ряду трудових колективів, спрямованих на розгортання комплексного змагання в усіх ланках виробництва, за більш повне використання резервів зростання продуктивності праці, зниження матеріаломісткості, підвищення віддачі виробничих фондів і поліпшення якості продукції (с. 465). Аналізуючи різноманітні форми творчої активності мас, соціалістичного змагання, руху за комуністичне ставлення до праці, автори насамперед показали їх значення для підвищення ефективності виробництва і якості роботи.

Наскрізною темою Нарисів є партійне керівництво сільським господарством, втіленням у життя аграрної політики КПРС, основи якої стосовно до завдань розвинутого соціалізму було закладено березневим (1965 р.) Пленумом Центрального Комітету партії. Новим її етапом стала Продовольча програма СРСР, схвалена травневим (1982 р.) Пленумом ЦК КПРС. Найбільш повно питання реалізації аграрної політики партії висвітлено у Нарисах історії Київських, Вінницької, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Сумської, Херсонської, Черкаської та Чернігівської організацій. Автори аналізують технічне переозброєння сільськогосподарського виробництва, його спеціалізацію і концентрацію, форми змагання трудівників села, показують кращий досвід роботи по забезпеченню розвитку сільськогосподарського виробництва, організації шефства міста над селом.

Далеко не однаковою мірою розкриті в Нарисах питання культурного будівництва та підвищення добробуту народу в період зрілого соціалізму. Повніше зроблено це в Нарисах Київських, Львівської, Дніпропетровської та деяких інших організацій. В них показано зміцнення матеріальної бази установ освіти і культури, роботу творчих колективів, художньої самодіяльності. У Нарисах історії Волинської, Львівської та інших організацій виділено окремі розділи про піднесення добробуту радянських людей і розвиток культури. Тут йдеться про розширення суспільних фондів споживання, зростання заробітної плати, збільшення виробництва товарів широкого вжитку, розвиток торгівлі й побутового обслуговування. Нариси історії Закарпатської обласної парторганізації містять докладні відомості про поліпшення медичного обслуговування трудящих, газифікацію населених пунктів, будівництво житла на селі. У Нарисах Черкаської обласної парторганізації узагальнено досвід створення сільських комбінатів комунального обслуговування (с. 144), що дало змогу забезпечити комплексне задоволення потреб колгоспників та працівників радгоспів. Однак загальним недоліком Нарисів є те, що робота партійних організацій сфери культури, медицини, торгівлі, побуту в них майже не висвітлена.

У главах, присвячених періоду розвинутого соціалізму, повніше, ніж у попередніх, досліджено питання суспільно-політичного життя, партійного керівництва діяльністю Рад, профспілок, комсомолу, розвитком соціалістичної демократії. Багато місця відведено показові провідної ролі робітничого класу в усіх сферах суспільного життя, підвищенню політичної активності трудящих, особливо під час всенародного обговорення і прийняття нових Конституції СРСР і Конституції УРСР. На жаль, у Нарисах мало говориться про те, як партійні організації виховують у трудящих розуміння взаємозумовленості наданих їм конституційних прав і сумлінного виконання громадянських обов'язків. Слід також зауважити, що в книгах не дістало достатнього відображення партійне керівництво роботою органів народного контролю.

Достоїнством Нарисів є висвітлення на їх сторінках питань зміцнення дружби народів, розвитку братерського співробітництва між ними. Так, у Нарисах історії Дніпропетровської обласної парторганізації відзначається, що за участю колективів підприємств братніх республік лише в роки дев'ятої п'ятирічки в області споруджено 260 промислових об'єктів, у тому числі компресорний цех і стан «140» на заводі ім. К. Лібкнехта, доменну піч № 8 і прокатний стан «250» на заводі ім. Ф. Е. Дзержинського, першу дільницю каналу Дніпро—Донбас та ін. (с. 553—554). Майже в усіх Нарисах наведено яскраві приклади творчої співдружності і змагання між трудівниками областей УРСР та інших братніх республік.

З Нарисів видно, як розширилися, збагатилися й урізноманітнилися зв'язки, що їх підтримують трудові колективи республіки з колективами братніх соціалістичних держав. Характерною рисою цих зв'язків в умо-

вах розвинутого соціалізму є поглиблення контактів між партійними організаціями, обмін делегаціями і досвідом роботи. За роки десятиї п'ятирічки, наприклад, Харківську область відвідали партійні делегації з НДР, НРБ, СРР, а також з Португалії, Франції, ряду країн Азії і Латинської Америки (с. 515). Новим змістом наповнилося дружнє співробітництво між трудящими міст УРСР та багатьох міст Болгарії, Німецької Демократичної Республіки, Польщі, Угорщини, Чехословаччини. Цікавий матеріал щодо цього систематизовано, зокрема, в Нарисах історії партійних організацій західних областей, трудівників яких підтримують активні контакти з прикордонними населеними пунктами УНР, ЧССР, СРР, ПНР.

Таким чином, у рецензованому виданні дістали висвітлення всі головні напрями роботи обласних партійних організацій в умовах розвинутого соціалізму, узагальнено кращий досвід організаторської, внутріпартійної та ідеологічної діяльності, комуністичного виховання трудящих, партійного керівництва господарським і культурним будівництвом. Зроблено вагомий вклад у вивчення закономірностей розвитку місцевих партійних організацій на новому етапі зрілості соціалізму.

У такому великому виданні, яким є Нариси історії обласних партійних організацій, мабуть, важко зовсім уникнути недоліків. Частина з них відзначена вище, частина — в рецензіях на окремі Нариси, що публікувалися в журналі «Комуніст України», «Українському історичному журналі» та обласній пресі. Не спиняючись на неназваних дрібних фактичних неточностях, висловимо ще деякі загальні зауваження.

Однією з наскрізних проблем усіх Нарисів є розкриття зв'язків обласних партійних організацій з професіональними революціонерами, видатними діячами партії, висвітлення багатогранної роботи місцевих партійних працівників і активістів по втіленню в життя рішень партії на різних етапах її розвитку. В книгах наведено багато прізвищ партійних і радянських працівників, керівників підприємств, колгоспів та радгоспів, новаторів виробництва, однак у багатьох випадках не показано їх конкретної діяльності. Крім того, в розділах, присвячених зрілому соціалізму, в ряді Нарисів називається значно менше прізвищ партійних активістів, ніж у попередніх.

У деяких Нарисах недостатньо чітко показано на конкретних матеріалах з історії місцевих парторганізацій процес зростання керівної ролі КПРС, зміцнення її зв'язків з масами. Поверхово розкриті у виданні питання роботи партійних організацій виробничих та науково-виробничих об'єднань, будівельно-монтажних підприємств, транспорту, навчальних закладів. Не в усіх Нарисах витримано проблемний підхід до висвітлення вузлових напрямів партійної роботи, має місце фрагментарність викладу подій.

В одних книгах міститься науковий апарат — даються посилання на архіви, літературу тощо, в інших — такі посилання або відсутні, або ж дуже обмежені. Очевидно, в наступних виданнях Нарисів, нових монографічних працях і статтях відзначені зауваження будуть враховані, а неточності виправлені.

На високу оцінку заслуговує поліграфічне оформлення книг, випущених Політвидавом України та видавництвами «Каменяр», «Маяк», «Прапор», «Промінь» і «Таврія». При цьому Нариси історії Київських міської та обласної парторганізацій ілюстровані схемами, діаграмами, фотографіями, мають іменний покажчик. Іменні покажчики вміщені також у Нарисах історії Дніпропетровської та Кіровоградської парторганізацій, іменний і географічний покажчики — в Нарисах історії Волинської парторганізації, а Нариси історії Черкаської організації, крім того, подають ще й короткий літопис подій.

Оцінюючи Нариси в цілому, відзначимо, що вони написані на високому науковому і політичному рівні, відповідають вимогам історико-

партійної науки. Їх видання є знаменною віхою в ідейно-політичній діяльності Комуністичної партії України, видатною подією в науковому і культурному житті республіки. Нариси містять багатий матеріал для друкованої і усної пропаганди, політичної освіти комуністів і безпартійних, виховання трудящих, особливо молоді, на революційних, бойових і трудових традиціях нашої партії, на ідеях соціалістичного інтернаціоналізму і дружби народів. Вони використовуються в процесі викладання історії в школі, історії КПРС у вищих навчальних закладах, при підготовці музейних експозицій і в краєзнавчій роботі.

Нариси вносять значний вклад у наукову розробку історії Комуністичної партії Радянського Союзу, її бойового загону — Комуністичної партії України, озброюють кадри історичним досвідом боротьби за здійснення генеральної лінії КПРС. Вони можуть стати фундаментом для створення багатотомної історії Компартії України.

Методологія та методика історичних досліджень

Ю. О. КУРНОСОВ (Київ)

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ПРОЦЕСУ СТАНОВЛЕННЯ БЕЗКЛАСОВОЇ СТРУКТУРИ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Основоположники наукового комунізму, розробляючи шляхи революційного розв'язання вікової проблеми соціальної рівності, передбачали заміну відносин класового антагонізму згуртованістю всіх людей праці, які будуть об'єднані спільними інтересами і діятимуть «за єдиним... планом»¹. Розвиваючи ці положення, В. І. Ленін учив, що роз'єднання різних верств населення, навмисно культивоване капіталізмом, «...повинно зникнути остаточно і безповоротно, і все суспільство повинно перетворитися в єдиний кооператив трудящих»². Початок втіленню в життя даного програмного положення поклала Велика Жовтнева соціалістична революція.

За роки Радянської влади відбулися величезні зміни в соціально-класовій структурі нашого суспільства, іншим стало його соціальне обличчя. Оглядаючи шлях, пройдений народами Країни Рад за шість десятиріч, Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов серед найбільш значимих підсумків розвитку СРСР виділив якісні зміни в соціальній структурі всіх союзних республік. «У кожній з них, — зазначив він, — зріс сучасний робітничий клас, по новому, колгоспному шляху йде селянство, створено свою інтелігенцію, виховано кваліфіковані кадри в усіх галузях державного і громадського життя»³.

Унікальним надбанням соціалізму є створення в Радянському Союзі принципово нової системи колективістських суспільних відносин. Основна тенденція її розвитку на сучасному етапі комуністичного будівництва полягає в дальшому зміцненні єдності радянського народу, що знаходить вияв у дедалі зростаючій соціальній згуртованості суспільства — зміцненні союзу робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції, все більш помітній єдності корінних інтересів усіх соціальних верств та груп населення, всіх націй і народностей, інтенсивному стиранні істотних відмінностей між містом і селом, між розумовою та фізичною працею, в становленні безкласової структури радянського суспільства.

Останнім часом питання про кількісні та якісні зміни, які відбуваються в соціально-класовій структурі радянського суспільства на етапі розвинутого соціалізму, було предметом досить широкого і ґрунтовного дослідження суспільствознавців. Уже існує певна історіографія даної проблеми⁴. З новітніх праць слід виділити монографії С. Л. Сенявсько-

¹ Див.: Енгельс Ф. В. Боргіусу. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 39, с. 167.

² Ленін В. І. Промова на III з'їзді робітничої кооперації 9 грудня 1918 р. — Повне збір. творів, т. 37, с. 331.

³ Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР. Доповідь на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Палаці з'їздів 21 грудня 1982 року. К., 1982, с. 8.

⁴ Социальная структура социалистического общества. 1970—1977. Библиограф. указ. Таллин, 1980, ч. I—III.

го і М. М. Руткевича⁵. В них всебічно аналізується широке коло питань, пов'язаних із становленням соціальної однорідності суспільства, динамікою суспільно-класових відносин на етапі зрілого соціалізму. Підсумки дослідження вченими України проблем розвитку соціально-класової структури суспільства в умовах соціалістичного і комуністичного будівництва були підбиті на республіканській науковій конференції, що проходила у вересні 1982 р. в Донецьку⁶.

Важливість і актуальність вивчення, вдумливого усвідомлення та висвітлення питань розвитку соціально-класової структури радянського суспільства зумовлюється, по-перше, настійною необхідністю знати ступінь його наближення до найважливішої програмної мети партії — створення суспільства без класів. По-друге, в зв'язку з цим — уточнювати чергові завдання й визначати вихідні параметри при розробці довгострокових планів економічного і духовного прогресу країни. По-третє, вивчення змін, які відбуваються у соціальному складі населення, є необхідною умовою наукового керівництва суспільним розвитком з боку Комуністичної партії та Радянської держави. І, по-четверте, усвідомлення основних тенденцій розвитку соціально-класової структури радянського суспільства має величезне світоглядне значення, оскільки сприяє глибшому розумінню широкими трудящими масами соціально-економічної політики КПРС і, отже, більш свідомій і активній участі в її втіленні на практиці. А саме до цього закликав товариш Ю. В. Андропов, виступаючи на листопадовому (1982 р.) Пленумі ЦК КПРС. «Тепер, — підкреслив він, — особливо важливо і потрібно, щоб кожен трудящий розумів, що виконання плану залежить і від його трудового вкладу, щоб усі добре розуміли ту просту істину, що чим краще ми працюватимемо, тим краще будемо жити»⁷. Цю ж думку товариш Ю. В. Андропов конкретизував і розвинув під час відвідання Московського верстатобудівного заводу ім. Серго Орджонікідзе⁸.

Провідна тенденція розвитку соціально-класової структури зрілого соціалізму полягає в зближенні всіх класів і соціальних груп радянського суспільства, що є процесом об'єктивним. Однак він, як зазначалося на XXVI з'їзді КПРС, не є стихійним. Важливу роль при цьому відіграє соціальна політика партії та держави, головна мета якої полягає в створенні безкласового суспільства⁹.

Творці наукового комунізму виходили з того, що існування класів пов'язане з певними історичними фазами в розвитку виробництва¹⁰ і що розподіл на класи зумовлювався «...недостатністю виробництва і буде знищений повним розвитком сучасних продуктивних сил»¹¹. Остаточну ліквідацію відмінностей між класами В. І. Ленін, як і основоположники марксизму, пов'язував з повною перемогою комунізму, підкреслюючи, що для ліквідації класів «...потрібен величезний крок вперед у розвитку продуктивних сил...»¹². Грандіозні масштаби піднесення економіки, досягнуті нашою країною на сучасному етапі, досвід розвитку радянського суспільства за останні десятиріччя, марксистсько-ленінський

⁵ Сенявский С. Л. Социальная структура советского общества в условиях развитого социализма (1961—1980 гг.). М., 1982; Руткевич М. Н. Становление социальной однородности. М., 1982.

⁶ XXVI съезд КПСС о развитии социально-классовой структуры советского общества в условиях социалистического и коммунистического строительства. Республканская научная конференция. Тезисы докладов и сообщений. Донецк, 1982.

⁷ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 22 листопада 1982 року. К., 1982, с. 21.

⁸ Радянська Україна, 1983, 1 лют.

⁹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 62.

¹⁰ Див.: Маркс К. Йосифу Вейдемейеру.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 28, с. 400.

¹¹ Енгельс Ф. Анти-Дюринг. Переворот в науці, учинений паном Євгеном Дюрингом.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 277.

¹² Ленін В. І. Великий почин (Про героїзм робітників у тилу. З приводу «комуністичних суботників»).— Повне збір. творів, т. 39, с. 15.

аналіз динаміки його соціально-класової структури дали можливість партії на XXVI з'їзді КПРС «...припустити, що становлення безкласової структури суспільства в головному й основному відбудеться в історичних рамках зрілого соціалізму»¹³. В зв'язку з цим перед працівниками суспільних наук постало завдання — ґрунтовніше розробляти проблеми розвитку соціально-класової структури зрілого соціалізму.

Автор даної статті прагнув висловити свої міркування з приводу розуміння названого положення і висвітлити деякі теоретичні та практичні аспекти дослідження процесу вдосконалення соціально-класової структури радянського суспільства на шляху до його безкласового характеру.

Темпи здійснення у вказаний період названого вище процесу зумовлюватимуться як відповідними обставинами соціально-економічного і суспільно-політичного життя всередині країни, так і зовнішньополітичними умовами, характером міжнародних відносин, міжнародним становищем в цілому. Адже «...соціалізм, — вказував товариш Ю. В. Андропов, — будуватиметься не в лабораторних умовах. Він формується в обстановці класового протистояння двох систем, в обстановці жорсткого тиску імперіалізму, йде через подолання внутрішніх труднощів. Усе це позначається на темпах нашого руху вперед»¹⁴.

Оскільки становлення безкласової структури в головному й основному є результатом зближення та злиття основних класоутворюючих ознак, певні відмінності між робітничим класом, колгоспним селянством і народною інтелігенцією залишаться. Вторинні, похідні ознаки класів автоматично не зникнуть, тому безкласове суспільство не буде повністю соціально однорідним. Не може існувати суспільства, члени якого матимуть рівні здібності. Кожна людина матиме лише рівні можливості для розкриття своїх здібностей. Адже марксизм, як підкреслював В. І. Ленін, розуміє під рівністю «... рівність суспільного становища, а ніяк не рівність фізичних і душевних здібностей окремих осіб»¹⁵. І в комуністичному суспільстві зберуться елементи соціальних відмінностей і соціальної неоднорідності, оскільки воно не може бути чимось аморфним і зовсім безструктурним.

Зближення класів і соціальних груп радянського суспільства відбувається паралельно з розвитком у кожного складового елемента соціальної структури існуючих і розкриттям потенціальних можливостей, зміцненням ролі кожного класу і кожної соціальної групи в житті країни, про що свідчать і положення Звітної доповіді ЦК XXVI з'їздові КПРС, де вказувалося на дедалі зростаючу роль у суспільстві робітничого класу, колгоспного селянства та народної інтелігенції¹⁶.

Процес стирання класових відмінностей відбуватиметься не одночасно в усіх їх аспектах, а поступово, в міру визрівання відповідних умов, насамперед створення певної матеріально-технічної бази, як проходили і проходять становлення та дальший розвиток зрілого соціалістичного суспільства в цілому. Послідовність виглядатиме, очевидно, так: початковим етапом буде стирання істотних відмінностей між робітничим класом і селянством, передусім у результаті комплексної механізації сільськогосподарської праці; потім — між містом і селом, чому сприятимуть значне підвищення освітнього і культурного рівня сільського населення, помітне наближення до міських показників рівня благоустрою сільських населених пунктів і побутового обслуговування трудівників села; і згодом — між розумовою і фізичною працею як результат комплексної автоматизації всього виробництва, обслуговування та управління. Той факт, що процес ліквідації соціально-класових від-

¹³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 64.

¹⁴ Радянська Україна, 1982, 23 квіт.

¹⁵ Ленін В. І. Ліберальний професор про рівність. — Повне зібр. творів, т. 24 с. 346.

¹⁶ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 62—64.

мінностей завершиться їх стиранням між розумовою і фізичною працею, підтверджує лєнінське передбачення того, що інтелігенція як соціальна група людей, які професійно займаються розумовою працею, збережеться «...аж до досягнення найвищого ступеня розвитку комуністичного суспільства...»¹⁷.

Для досягнення безкласової структури суспільства потрібен порівняно тривалий час, оскільки становлення вказаного ступеня соціальної інтеграції відбуватиметься в історичних рамках зрілого соціалізму, а це — історично тривалий період, на чому наголошувалося і в матеріалах XXVI з'їзду КПРС. Крім того, з'їзд, керуючись лєнінським положенням про те, що знищення класів — завдання «...в силу необхідності тривале», стосовно до одного з напрямків стирання класових відмінностей підкреслив: «...Потрібно буде ще багато зусиль, часу і коштів для поліпшення культурно-побутових умов життя на селі, для подолання істотних відмінностей між містом і селом»¹⁸. Про це свідчить також те, що, незважаючи на інтенсивний процес зближення колгоспного селянства з робітничим класом, що є закономірністю сучасного етапу розвитку радянського суспільства, відмінності між ними ще досить істотні, особливо за головною класоутворюючою ознакою — відношенням до двох форм соціалістичної власності на засоби виробництва — державної (загальнонародної) і колгоспно-кооперативної, ступенем розвитку продуктивних сил, формами організації виробництва, структурою прибутків тощо.

Тривалість стирання цих відмінностей буде пов'язана з темпами ліквідації не тільки наявних відмінностей у культурно-побутових умовах життя мешканців сільських населених пунктів та міст, насамперед великих промислових і культурних центрів, а й відмінностей цих умов у жителів різних регіонів нашої країни. Причому останні відмінності виходять за рамки окремих класів і долаються найбільш повільно. «Саме такі відмінності нерідко ускладнюють становище з трудовими ресурсами в ряді місць, — підкреслювалося на XXVI з'їзді КПРС. — Здійснення програм освоєння Західного Сибіру, зони БАМу, інших місць в азійській частині країни збільшило туди приплив населення. І все ж люди досі часто воліють їхати з півночі на південь і зі сходу на захід, хоч раціональне розміщення продуктивних сил вимагає руху в зворотних напрямках»¹⁹.

Нині відбувається і надалі проходитиме, хоч і більш повільними темпами, процес постійного зростання чисельності й питомої ваги робітничого класу та інтелігенції і водночас скорочення кількості колгоспного селянства і його частки серед населення країни. Однак це не означає, що становлення безкласової структури радянського суспільства буде досягнуто внаслідок простого перетворення всіх трудящих у робітників чи інтелігенцію, чисельність якої в останні роки зростає найшвидше²⁰. В розвинутому соціалістичному суспільстві у процесі взаємозбагачення постійно збільшуватиметься кількість кращих спільних рис, що склалися історично у соціальному обличчі всіх соціальних груп, і одночасно трудящі дедалі повніше засвоюватимуть ідеологію і комуністичні ідеали робітничого класу.

В процесі становлення безкласової структури суспільства поступово зникатимуть чужі природі й устоям соціалізму елементи, яких налічується не так уже й мало. В постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» вказувалося, що в нашому житті **нерідко** (підкреслено нами. — Ю. К.) існують такі ворожі соціалізові потворні пережитки минулого, як користолобство і хабарни-

¹⁷ Ленін В. І. Проект тез про роль і завдання профспілок в умовах нової економічної політики. — Повне збір. творів, т. 44, с. 335.

¹⁸ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 63.

¹⁹ Там же, с. 64.

²⁰ Там же, с. 63.

цтво, намагання урвати якнайбільше від суспільства, нічого не даючи йому, безгосподарність і марнотратство, пияцтво і хуліганство, бюрократизм та бездушне ставлення до людей, порушення трудової дисципліни і громадського порядку²¹. А, отже, існують і конкретні носії цих пережитків із своєю «мораллю», своїм «стилем» життя й поведінки. На необхідність вести рішучу боротьбу з ними вказувалося на XXVI з'їзді КПРС: «...Треба всіма організаційними, фінансовими, юридичними засобами міцно закрити всі щілини для дармоїдства, хабарництва, спекуляції, для нетрудових доходів, будь-яких посягань на соціалістичну власність»²². Розвиваючи ці положення, товариш Ю. В. Андропов зазначав, що в радянських людей викликають законне обурення факти розкрадання, хабарництва, бюрократизму, неповажливого ставлення до людини та інші антисоціальні явища. І тут не так важливо, чи перейшли вони в сьогоднішній день з минулого, чи вони заносяться до нас з-за кордону і паразитують на тих чи інших недоліках нашого розвитку. Якщо такі явища є, вони нам заважають, і боротьба з ними — обов'язок кожного комуніста, кожного громадянина. Радянські люди повністю підтримують заходи, яких вживає партія для їх викоренення²³. Товариш Ю. В. Андропов говорив також про існування в радянському суспільстві незначної купки осіб, які під ворожим впливом з-за кордону здійснюють антидержавні злочини та антирадянські дії й вчинки, і закривати очі на це було б неправильно²⁴.

Таким чином, при аналізі соціальної структури радянського суспільства не можна не враховувати наявність усіх названих елементів чи груп людей.

Провідною силою процесу зближення класів і соціальних груп, підкреслювалося на XXVI з'їзді КПРС, був і залишається робітничий клас, революційна ідеологія і мораль, колективістська психологія, інтереси та ідеали якого стають нині надбанням усіх верств радянського суспільства²⁵. Це визначення збагачує новим змістом марксистську тезу про те, що «становище робітничого класу є дійсною основою і вихідним пунктом соціальних рухів сучасності...»²⁶. Адже пролетаріат, писав В. І. Ленін, навчений, об'єднаний, вихований і загартований десятиріччями економічної, політичної та ідеологічної боротьби з капіталом, засвоїв усю міську великопромислову культуру, має рішучість і здатність відстояти її, зберегти і розвинути далі її завоювання, зробити їх доступними для всіх трудящих. Він здатний винести всі тяготи, випробування, злигодні, йти на великі жертви, які історія неминуче покладає на передового борця. Особливу силу робітничому класу надає те, що він «пройшов загартовуючу школу праці», вміє вселяти повагу до своєї працездатності будь-якій чесній людині²⁷.

Завдяки всім цим якостям робітничий клас виступає носієм відносин співробітництва і взаємодопомоги вільних від експлуатації людей, найбільш послідовним борцем за здійснення комуністичних ідеалів, а його політичне обличчя та інтереси, погляди і мораль за соціалізму стають своєрідним соціальним еталоном для всіх суспільних груп. Закономірно, що в умовах нашої країни посилюється зближення з ним — в особі кваліфікованої та свідомої його частини — селянства та інтелігенції, що є домінуючою тенденцією взаємин між соціальними класами та групами.

²¹ Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року. К., 1979, с. 5.

²² Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 71.

²³ Радянська Україна, 1982, 23 квіт.

²⁴ Андропов Ю. В. Избранные речи и статьи. М., 1979, с. 310.

²⁵ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 64.

²⁶ Енгельс Ф. Становище робітничого класу в Англії. З власних спостережень і достовірних джерел.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 2, с. 228.

²⁷ Див.: Ленін В. І. Привіт угорським робітникам.— Повне зібр. творів, т. 38, с. 375.

Коли, наприклад, у процесі стирання відмінностей між державною (загальнонародною) і кооперативно-колгоспною власністю на засоби виробництва, розвитку міжгосподарських виробничих організацій, в яких беруть участь і колгоспи, і державні підприємства, відбувається ліквідація відмінностей між робітниками і колгоспниками за становищем у системі суспільного виробництва, за відношенням до засобів виробництва, тоді цей процес проходить насамперед шляхом підвищення соціально-політичного, культурно-технічного та морального рівня колгоспного селянства до рівня, носієм якого є робітничий клас. Цьому сприяють, як зазначалося на XXVI з'їзді партії, «...зміни форм організації, оплати праці колгоспників, поширення на них системи соціального забезпечення, встановленої для робітників і службовців»²⁸, що є складовою частиною загального процесу поступової ліквідації відмінностей між класами і всередині їх, між містом і селом, працівниками фізичної та розумової праці, в галузі розподілу і побуту, у засобах одержання і розмірах доходів.

Крім розвитку продуктивних сил і вдосконалення виробничих відносин, вирівнювання матеріальних та побутових умов життя, подолання соціально-класових відмінностей і зближення класів, соціальних верств і груп, становлення безкласової структури пов'язане також з духовним прогресом суспільства, комуністичним вихованням трудящих. При цьому слід мати на увазі, що формування нового, соціально активного трудівника, по-перше, потребує великих і тривалих зусиль, особливо в сучасних умовах, коли посилюються спроби наших класових ворогів негативно впливати на свідомість радянських людей. По-друге, успіх виховання, як вказувалося на XXVI з'їзді КПРС, «...забезпечується лише тоді, коли воно спирається на міцний фундамент соціально-економічної політики»²⁹.

Становлення безкласової структури радянського суспільства в умовах розвинутого соціалізму має ряд характерних особливостей. Найбільш зримим виявом цього процесу є дедалі тісніше переплетення зближення класів і соціальних груп, подолання відмінностей між верствами, з яких вони складаються, і процесів консолідації кожного класу і соціальної групи. З цієї головної особливості випливають інші: по-перше, зближення класів і груп досягається на базі піднесення їх матеріального, культурного рівня, і, по-друге, відбувається прискорене зростання верств, що поєднують у собі ознаки різних соціальних груп, як, наприклад, робітників-інтелігентів, що з'явилися як верства у 60-і роки. В умовах розвинутого соціалізму помітно збільшилася роль соціальних переміщень — переходу з одних соціальних груп до інших, що прискорює рух до соціальної однорідності суспільства. Останній включає також зближення за соціальною структурою республік і націй, тісний взаємозв'язок між соціально-класовою і соціально-етнічною структурами.

В процесі становлення безкласової структури радянського суспільства на основі дружби народів нашої країни, здійснення принципів інтернаціоналізму відбувається поступове зближення національно-державних утворень — союзних і автономних республік, автономних областей та округів, а також націй і народностей — за їх соціально-класовою структурою. Цей процес є важливим фактором, який зумовлює розвиток радянського народу як нової соціальної та інтернаціональної спільності людей.

Однак слід мати на увазі, що в умовах зрілого соціалізму проблеми взаємовідносин між націями не знімаються з порядку денного. Вони потребують особливої, постійної уваги Комуністичної партії, яка проводить науково обгрунтовану національну політику. Виступаючи на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР

²⁸ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 63.

²⁹ Там же, с. 76.

і Верховної Ради РРФСР 21 грудня 1982 р., товариш Ю. В. Андропов звернув увагу на те, що успіхи в розв'язанні національного питання аж ніяк не означають зникнення всіх проблем, які породжує сам факт життя і праці в межах єдиної держави великої кількості націй і народностей, і такого навряд чи можна очікувати, поки існують нації, поки є національні відмінності, які існуватимуть довго, набагато довше, ніж відмінності класові³⁰.

Досліджуючи зміни в соціально-класовій структурі нашого суспільства, аналізуючи її складові частини, необхідно постійно й послідовно дотримуватися марксистсько-ленінських методологічних положень, наприклад, при визначенні місця спеціалістів сільського господарства, що працюють у колгоспах, у соціальній структурі.

Науковці вже давно не вважають інженерно-технічних працівників частиною робітничого класу. Проте спеціалістів сільського господарства, які працюють у колгоспах, деякі автори продовжують неправомірно відносити до класу колгоспного селянства, а не представників виробничого загону інтелігенції. Це заважає об'єктивно враховувати інтереси та особливості інтелігенції в цілому й може призвести до неправильних висновків про процес становлення безкласової структури радянського суспільства. Включення спеціалістів сільського господарства до складу колгоспного селянства передусім автоматично знімає частину проблеми подолання істотних відмінностей між працівниками розумової і фізичної праці, тобто те, що потребує ще досить значних і тривалих зусиль.

На наш погляд, спеціалісти сільського господарства, які працюють у колгоспах, будучи за відношенням до засобів виробництва, за своїм юридичним статусом рівноправними членами колгоспів як виробничих підприємств, а також здійснюючи свої спеціалізовані функції розумової праці на базі кооперативної форми соціалістичної власності, в соціальному відношенні є складовою частиною радянської інтелігенції. Адже бути частиною класу — в даному випадку колгоспного селянства — і одночасно входити до складу іншої великої соціальної групи — інтелігенції — не можна. Ця точка зору ґрунтується на положеннях, що містяться в партійних документах. Так, у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії серед професійних груп, які входять до складу інтелігенції, були названі агрономи без уточнення, в якому виробництві — радгоспному чи колгоспному — вони зайняті. А при визначенні питомої ваги в лавах КПРС робітників, селян і службовців агрономи також без якихось застережень віднесені до категорії службовців³¹. І в матеріалах XXV з'їзду партії агрономи та зоотехніки віднесені до соціальної групи виробничої інтелігенції³². Таким чином, тільки застосування марксистсько-ленінської методології при пізнанні тих чи інших суспільних проблем дає точну відповідь на різні питання соціального розвитку.

Розробляючи проблеми становлення безкласової структури радянського суспільства, слід зосереджувати увагу на тих аспектах цього процесу, які найчастіше фальсифікуються та перекручуються буржуазними ідеологами, соціал-реформістами та ревізіоністами. Наш класовий противник намагається протягнути антинаукові концепції соціально-класової структури соціалістичного суспільства та тенденцій її розвитку, докладає величезних зусиль, щоб спростувати марксистсько-ленінське вчення про класи, особливо про провідну роль робітничого класу, позбавити трудящих чіткого класового орієнтуру при аналізі соціальних явищ.

Найбільш поширеними антинауковими вправами апологетів буржуазного суспільства є їх спроби підмінити поняття «клас» терміном

³⁰ Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР, с. 10—11.

³¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 85, 105.

³² Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 71.

«страта» (верства), а реальну класову структуру — штучно створеними системами «стратифікації» суспільства, яке нібито складається з людей, що відрізняються лише за професіями, родом занять, освітнім рівнем, побутовими умовами, психологією, колом спілкування, релігійними віруваннями тощо. При цьому не враховуються ні відносини власності, ні характер і зміст праці, що для марксистської соціології є вирішальними ознаками окремих елементів соціально-класової структури.

Силкуючись довести, що соціальна нерівність — явище універсальне, буржуазні ідеологи намагаються поширювати свої «теоретичні» викладки на радянське суспільство з метою протиставлення партійних, державних, господарських діячів робітничому класу, селянству і службовцям, доводячи наявність у ньому якихось соціально-класових перегородок і зображають його структуру у вигляді ієрархічної піраміди, наверху якої знаходиться Комуністична партія — керівний «новий клас» і представники інтелігенції, її «еліта», потім йдуть «середні класи» і, нарешті, «нижчі класи», тобто різноманітні групи робітників і селян.

Буржуазні соціологи та ревізіоністи ігнорують очевидні тенденції просування радянського суспільства до такого етапу, коли, як зазначалося на XXVI з'їзді КПРС, не буде поділу людей на класи³³⁻³⁴. Вони по-наклепницькому стверджують, що формування однорідного суспільства в СРСР можливе лише в результаті нової соціальної та політичної революції. Для «обґрунтування» цих «висновків» буржуазні «теоретики» поділяють радянське суспільство на численні антагоністичні верстви (страти). Тим часом дійсність переконливо свідчить, що за умов розвинутого соціалізму не тільки не існує будь-яких антагонізмів, а й ліквідовані класові перегородки, спостерігається велика мобільність соціальних граней, відбувається активний вільне переміщення громадян з одного суспільного прошарку до іншого. В зв'язку з цим відмінності за основними класовими ознаками, наприклад, між робітничим класом і колгоспним селянством дедалі більше розмиваються. Нині обидва класи об'єктивно досягли такої стадії зміцнення союзу між ними, яка межує з органічним злиттям їх у згуртовану безкласову трудову асоціацію. Її створення передбачали ще основоположники наукового комунізму. Досягнутий ступінь соціальної однорідності населення знаходить вияв у єдиних загальнорадянських рисах способу життя робітників, селян, інтелігенції, який складається і зміцнюється, зокрема, завдяки тому, що в радянському суспільстві зменшується кількість «суто робітничих», «суто селянських» або ж «суто інтелігентських» сімей.

Фальсифікація нашими ідейними противниками процесу становлення безкласової структури радянського суспільства якнайтісніше пов'язана з антинауковим трактуванням ними становища і ролі основних суспільних груп за соціалізму. Найбільші зусилля буржуазні та реформістські дослідники, праві і «ліві» ревізіоністи спрямовують на спотворення місця робітничого класу в житті нашої країни. З цією метою вони роблять марні спроби довести ослаблення провідної ролі робітничого класу в умовах соціалізму, його пасивність і розпад як класу, розчинення в інших суспільних групах трудящих, втрату ним революційних якостей та ініціативи в управлінні, перехід його виробничих та соціальних функцій до науково-технічної інтелігенції, перетворення його на «резерв консерватизму» тощо. Подібні твердження ґрунтуються на «даних» про скорочення чисельності робітничого класу, перетворення його на меншість населення. Однак реальні факти свідчать про те, що, навпаки, науково-технічний прогрес повсюдно зумовлює

³³⁻³⁴ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 62.

зростання робітничого класу, зокрема за рахунок появи нових професій.

Аналіз соціальної структури робітничого класу країни, в тому числі УРСР, дає можливість всебічно обґрунтувати положення про те, що розширення його впливу на всі сторони життя радянського суспільства, на колгоспне селянство та інші соціальні групи і верстви населення зумовлюється і збільшенням його кількості, і його високою політичною та трудовою активністю, організованістю й колективізмом, зростанням культурно-технічного рівня, а також тим, що він зайнятий у найважливіших галузях народного господарства, об'єднаний великопромисловою організацією виробництва, був і залишається основною продуктивною силою суспільства, створює більшу частину суспільного продукту, працює в тих галузях, від яких залежить поширення науково-технічного прогресу на всі інші сфери господарства.

Ці положення партія розвинула на своєму XXVI з'їзді, відзначивши революційність ідеології та моралі робітничого класу і те, що він став нині не просто найчисельнішим класом, а й більшістю трудового народу³⁵. Тому важливим напрямом дослідження структурних змін у складі робітничого класу є аналіз динаміки співвідношення його чисельності в місті і на селі, у сфері матеріального виробництва і невиробничій сфері, вивчення відмінностей та шляхів їх подолання між індустріальним та аграрним загонами робітничого класу, між сільськогосподарськими робітниками та колгоспним селянством. Необхідно ґрунтовно досліджувати й співвідношення між темпами зростання кількості робітників з вищою і середньою спеціальною освітою та реальними потребами виробництва в цих кадрах. Зокрема, в 1959 р. у СРСР робітниками працювало близько 1 млн. чол. з вищою і середньою спеціальною освітою, а в 1979 р. — вже приблизно 7 млн.³⁶ Наприкінці 70-х років на підприємствах ряду галузей промисловості на робітничих посадах було зайнято майже 50% спеціалістів, що мали дипломи техніків³⁷. Добре це чи погано, чи однозначно свідчить цей процес про формування робітника нового типу, про всебічний розвиток особи, чи не завдає економічних збитків державі той факт, що багато спеціалістів, особливо випускники вузів, працюють не за здобутим фахом, чи не є використання дипломованих спеціалістів на робочих місцях, які вимагають праці середньої кваліфікації, свідченням недооцінки кваліфікованої праці, причиною падіння її престижу — все це вимагає не тільки всебічного і ретельного дослідження, а й невідкладного впровадження його результатів на практиці. На наш погляд, науково обґрунтовані висновки вчених з даного питання допоможуть розробити шляхи значної економії державних коштів.

Предметом ґрунтовного вивчення суспільствознавців продовжують залишатися прогресивні кількісні та якісні зміни, які відбуваються в середовищі та житті колгоспного селянства в міру індустріалізації сільськогосподарського виробництва, на чому наголошувалося в матеріалах XXVI з'їзду КПРС³⁸. Висновок форуму радянських комуністів є методологічним положенням, на якому слід ґрунтуватися при аналізі динаміки структури колгоспного селянства.

В результаті дії об'єктивних законів, здійснення науково-технічної революції, зростання продуктивності праці в сільському господарстві, реорганізації деяких колгоспів у радгоспи, переходу частини колгоспників до складу робітничого класу та інтелігенції відбувається об'єктивний процес скорочення кількості колгоспного селянства, зменшення його питомої ваги серед зайнятого населення. Однак це не означає зниження

³⁵ Там же.

³⁶ Рабочий класс и современный мир, 1981, № 4, с. 10.

³⁷ Гелюга А. М., Староверов В. И. Социальный облик рабочего-интеллигента. М., 1977, с. 74.

³⁸ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 63.

ролі колгоспного селянства в житті нашого суспільства. Навпаки, вона зростає, оскільки збільшується значимість його соціальних функцій, особливо нині, коли радянський народ приступив до реалізації Продовольчої програми, розробленої травневим (1982 р.) Пленумом ЦК КПРС. У тісній взаємодії з колгоспним селянством над її виконанням працюють робітничий клас і народна інтелігенція, що сприяє дальшій консолідації класів й соціальних груп нашого суспільства.

На етапі розвинутого соціалізму особливо помітно відбувається процес зростання виробничої та громадсько-політичної активності колгоспного селянства, докорінних змін в його суспільній свідомості та соціальному обличчі. Це є результатом швидкого піднесення продуктивних сил сільського господарства, підвищення культурного рівня мешканців села, поліпшення добробуту та побутових умов їх життя. Розповідаючи про ці досягнення, дослідники водночас не повинні залишати поза увагою ще досить помітну різницю в освітньому рівні селян і робітників, істотні відмінності в культурно-побутових умовах життя на селі і в місті, про що говорилося у Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії. Висновок з'їзду про те, що важливе значення для процесу структурних змін на селі має вдосконалення форм організації і оплати праці колгоспників, поширення на них системи соціального забезпечення, встановленої для робітників і службовців³⁹, також є орієнтиром для суспільствознавців при визначенні напрямів дослідження кількісних та якісних змін у складі колгоспного селянства.

Розробка вказаних вище проблем дасть можливість переконливо спростувати спроби фальсифікаторів усіх мастей, які, використовуючи дані про кількісне зменшення колгоспного селянства, намагаються «довести» падіння його ролі в нашій країні, втрату ним суспільного значення, а також вигадки про «нешадну експлуатацію» цієї «найбіднішої», за їх твердженнями, соціальної групи радянського суспільства тощо. Навіть зростання кількості механізаторських кадрів у колгоспах апологети капіталізму трактують як «антагоністичне розшарування» колгоспного селянства, виникнення в його середовищі «привілейованих страт». Усі ці домисли потрібні буржуазним ідеологам та їхнім ревізіоністським послідовникам для того, щоб вбити клин між колгоспним селянством, з одного боку, та робітничим класом й інтелігенцією — з другого, щоб підірвати соціально-політичну єдність радянського суспільства.

Одним з важливих напрямів аналізу структурних змін є дослідження складних процесів, що відбуваються в середовищі працівників розумової праці. Останні складаються з двох соціальних груп — службовців-неспеціалістів та спеціалістів. До першої групи входять особи, праця яких характеризується головним чином виконавськими функціями. Це насамперед допоміжний, обслуговуючий персонал підприємств, установ та організацій. На існування такої соціальної категорії в країні ще в перші роки Радянської влади вказував В. І. Ленін⁴⁰. Її місце в нашому суспільстві в сучасних умовах визначено на XVI з'їзді профспілок СРСР⁴¹. Низькі темпи зростання чисельності службовців-неспеціалістів, зниження їх питомої ваги серед зайнятих у народному господарстві є прогресивним явищем, що свідчить про інтелектуалізацію сучасної праці, про поступове подолання соціальних відмінностей в радянському суспільстві й посилення в ньому соціальної однорідності.

Друга група — спеціалісти, які зайняті висококваліфікованою розумовою працею, тобто інтелігенція в повному розумінні цього слова, — найчисельніший після робітничого класу загін радянських трудящих. Залишаючись в умовах розвинутого соціалістичного суспільства само-

³⁹ Там же.

⁴⁰ Див.: Ленін В. І. Як нам реорганізувати Робсельінспекцію (Пропозиція XII з'їздові партії). — Повне зібр. творів, т. 45, с. 365.

⁴¹ Правда, 1977, 22 марта.

стійною соціальною групою, вона відрізняється від робітничого класу і колгоспного селянства передусім функціональним характером, призначенням своєї праці — спеціалізованими функціями розумової діяльності. Характерною особливістю інтелігенції на сучасному етапі є те, що вона поповнюється в основному за рахунок робітників і селян, разом з ними утворюючи єдиний всенародний трудовий колектив. Соціальне походження інтелігенції досить точно відображає особливості динаміки соціального складу радянського суспільства.

Важливим методологічним положенням при дослідженні внутрішніх змін у складі інтелігенції є висока оцінка Комуністичною партією її внеску в соціальний, науково-технічний та культурний прогрес суспільства. XXVI з'їзд КПРС відзначив, що «не тільки в науці, освіті, культурі, а й у матеріальному виробництві, у всьому житті суспільства інтелігенція відіграє дедалі значнішу роль»⁴². Із зростанням культурного рівня народу і ролі науки в комуністичному будівництві чисельність і питома вага інтелігенції збільшується найшвидше. В результаті цього на початок 80-х років кожний четвертий працівник країни був зв'язаний з розумовою працею⁴³.

Названа тенденція свідчить про певне переміщення зайнятого населення з сфери фізичної до сфери розумової праці. Завдання дослідника, очевидно, полягає у тому, щоб визначити ступінь обґрунтованості напрямів цього перерозподілу трудових ресурсів. Підставою для подібних рекомендацій є професійна орієнтація абітурієнтів вищих і середніх спеціальних навчальних закладів. Адже нині, як правило, існують найменші конкурси для вступників у технічні вузи і набагато більші — в інститути, технікуми та училища, які готують працівників підприємств торгівлі, громадського харчування тощо.

Процеси, що відбуваються в середовищі інтелігенції, її роль в житті нашої країни також не залишаються поза увагою наших ідейних ворогів. Значні зусилля буржуазних ідеологів спрямовані на роз'єднання різних загонів радянської інтелігенції, штучне протиставлення її Комуністичній партії і державі. Враховуючи той факт, що між трудівниками соціалістичного суспільства, які виконують функції управління, і групами трудящих, які здійснюють переважно виконавські функції, ще існують певні відмінності, «радянологи» всіх мастей намагаються протиставити інтелігенцію робітничому класу і колгоспному селянству, представити певну її частину як «еліту», керівну, панівну силу, як осередок опозиційних соціалізму настроїв, як «новий експлуататорський клас». При цьому вони підкреслюють, що дану роль інтелігенції відіграє як у соціалістичному, так і в капіталістичному суспільстві.

Подібні й інші інсинуації щодо соціальної структури радянського суспільства та її складових частин свідчать про намір апологетів буржуазії будь-якими засобами захистити приречений історією капіталістичний лад. Їхня модель ясна: оскільки соціалізму і капіталізму притаманні однакові явища, то відбувається нібито процес зближення цих двох систем, тому соціальна революція не потрібна, а достатньо, мовляв, лише поліпшувати капіталізм. Однак спроби наших класових ворогів та їх пособників зводити наклепи на соціалістичний лад приречені на провал. Вони повністю спростовуються в ході марксистсько-ленінського аналізу соціальної структури радянського суспільства, головною тенденцією розвитку якого на сучасному етапі є подолання ще існуючих соціально-класових відмінностей, зміцнення соціально-політичної та ідейної єдності народу і дружби класів, соціальних верств й груп, їх дальше зближення на шляху становлення безкласової структури й водночас розвиток і зміцнення потенціальних можливостей кожного класу, кожної соціальної групи, зростання їх ролі у всіх галузях комуністичного будівництва.

⁴² Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 63—64.

⁴³ Там же, с. 63.

Таким чином, становлення безкласової структури радянського суспільства — це процес складний, багатогранний і тривалий. На темпи його здійснення впливатимуть як внутрішні, так і зовнішні фактори. Всебічне, комплексне вивчення прогресивного розвитку суспільних відносин, соціально-класової структури радянського суспільства — почесний обов'язок учених. Це буде їх відповіддю на слова Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Ю. В. Андропова про те, що шляхи успішного розв'язання завдань, які стоять перед радянським народом, партія шукатиме, акумулюючи знання і кращих практичних працівників, і вчених⁴⁴. Отже, перед науковцями відкриваються широкі перспективи для активізації дослідницької діяльності в інтересах комуністичного будівництва.

Ю. А. Курносов

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ПРОЦЕССА СТАНОВЛЕНИЯ БЕСКЛАССОВОЙ СТРУКТУРЫ СОВЕТСКОГО ОБЩЕСТВА

Резюме

В статье анализируются проблемы, возникающие в процессе становления бесклассовой структуры советского общества, освещаются теоретические и практические вопросы ее совершенствования на пути к социальной однородности, стоящие перед исследователями.

⁴⁴ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 22 листопада 1982 року, с. 10.

ПОВІДОМЛЕННЯ

ДІЯЛЬНІСТЬ В. І. ЛЕНІНА І ЗАКОРДОННИХ БІЛЬШОВИЦЬКИХ ГРУП ПО НАПРАВЛЕННЮ ПАРТІЙНИХ КАДРІВ У РОСІЮ (1908—1912 рр.)

М. Д. НЕКОЗ (Запоріжжя)

XXVI з'їзд КПРС визнав за необхідне зосередити зусилля дослідників на узагальненні досвіду революційно-перетворюючої діяльності Комуністичної партії — випробуваного авангарду радянського народу. Нині особливого значення набуває вивчення особливостей, форм та методів роботи партії більшовиків в умовах політичної еміграції у дожовтневий період. Розглядувана тема ще недостатньо досліджена науковцями. Окремі аспекти її висвітлювалися у працях Р. Ю. Каганової, Є. Я. Зазерського і А. В. Любарського, А. М. Черненка, А. П. Якушиної, С. А. Щелкунова, у кандидатській дисертації М. В. Ершкова, статті М. В. Романовського і П. М. Шморгуна¹.

Поразка першої російської революції, наступні роки революційної кризи змусили більшовицьку партію активніше використовувати свою закордонну базу, яка була конче необхідною в той час. В. І. Ленін підкреслював, що «підтримка російського руху з-за кордону виявляється головним чином 1) у відправленні революційних працівників у Росію...»². Підкреслюючи значення цих поїздок, він писав у грудні 1912 р.: «З-за кордону допомагати нелегальній роботі можна тільки поїздками»³.

Заслуга вождя світового пролетаріату полягає не лише в теоретичному обґрунтуванні, а й у безпосередньому керівництві практичною діяльністю закордонних груп сприяння РСДРП по відправленню партійних кадрів у Росію.

Протягом 1907—1908 рр. у Західній Європі, Америці та Австралії виникли групи сприяння РСДРП. Одним з їх найважливіших завдань було направлення надійних, перевірених працівників для нелегальної та легальної роботи в Росії. Це питання розглядалося на конференції швейцарських груп, яка відбулася в грудні 1907 р. У 1906 р. для відправлення їх представників на місця при Об'єднаному ЦК партії було створено Закордонне Центральне Бюро (ЗЦБ). Але через засилля ліквідаторів воно явно не справлялося з виконанням своїх функцій. Це виявилось у процесі забезпечення від'їжджаючих паспортами, явками в місцеві організації, а також у поданні їм матеріальної допомоги. Так, у лютому 1908 р. карлсруйська група сприяння звернулася до бюро з проханням підготувати партійному працівнику явку у Пе-

¹ Див.: Каганова Р. Ю. Ленин во Франции (1908—1912 гг.). Изд. 2-е. М., 1977; Зазерский Е., Любарский А. Ленин. Эмиграция и Россия. М., 1975; Черненко А. В. І. Ленін і закордонні більшовицькі організації. К., 1969; Якушина А. П. Ленин и Заграничная организация РСДРП. 1905—1917. М., 1972; Щелкунов С. Из истории связей В. И. Ленина с партийными организациями в годы реакции. Кишинев, 1963; Ершков Н. В. Деятельность заграничных большевистских групп содействия партии и создание Заграничной организации РСДРП (1908—1911 гг.). Авт. реф. на соиск. канд. истор. наук. М., 1967. Романовский М. В., Шморгуна П. М. Неспособность буржуазных концепций истории большевистских организаций Украины дожовтневого періоду. — УІЖ, 1976, № 10.

² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 8, с. 85.

³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 48, с. 131.

тербурзі⁴. Проте ЗЦБ відмовилось задовольнити його. Неодноразово зверталися до бюро й члени мангеймської та мюнхенської груп сприяння РСДРП. Залишилися без відповіді також пропозиції представників дармштадської групи про навантаження направлених до Росії революціонерів нелегальною партійною літературою⁵. Меншовики-ліквідатори, використовуючи свою більшість у ЗЦБ, дезорганізовували роботу місцевих організацій, намагалися перетворити їх у групи протидії партії. Антипартійна, фракційна позиція ліквідаторів призвела до відокремлення від них у кінці 1908 р. більшовиків Берна, Давоса, Женеви, Льежа, Нансі, Парижа, Цюриха й інших міст та створення самостійних груп сприяння РСДРП.

Організаційне розмежування сприяло активізації їх діяльності. Члени цих груп домагалися централізації справи направлення перевірених працівників у Росію.

Безпосереднє керівництво відправленням партійних кадрів у Росію здійснював Більшовицький центр (БЦ), обраний на засіданні більшовицької фракції V з'їзду РСДРП. Очолюваний В. І. Леніним, БЦ мав власні касу, бюджет, кошторис витрат, які передбачались для переправи революціонерів на батьківщину. Існував і спеціальний фонд, який постійно поповнювався внесками з Парижа, Відня, Давоса, Берна, Сан-Ремо, Базеля, а також з Росії⁶.

Для більшої безпеки переправи через кордон необхідно було мати надійні документи. Ось чому при Більшовицькому центрі успішно діяло спеціальне паспортне бюро, щомісячні витрати якого складали приблизно 200 крб. Тільки в листопаді—грудні 1908 р. Господарська комісія з цією метою витратила 261 крб.⁷ Майже в кожній більшовицькій групі був відповідальний за придбання документів. Досить часто використовувалися й посвідчення російських студентів-емігрантів, які співчували РСДРП. Проте переважна більшість від'їжджаючих переходила кордон нелегально, дотримуючись правил суворої конспірації.

Надаючи важливого значення відправленню партійних працівників у Росію, більшовики-емігранти на початку 1908 р. в Лейпцігу створили закордонне транспортне бюро. Протягом 1908—1912 рр. його очолював соратник В. І. Леніна Й. А. Пятницький. В Народному домі у Лейпцігу були влаштовані явка та готель для тих, хто повертався в Росію. Як згадував Й. А. Пятницький, для переправи революціонерів на батьківщину активно використовувалися кордон у районі Щучин—Граєво, а також м. Гродно й Августово⁸. Обидва маршрути були лише частиною розгалуженої системи транспортних каналів, якою користувалися більшовики. Закордонне транспортне бюро функціонувало до 1913 р.

Своє вимушене перебування за кордоном більшовики-емігранти розглядали як підготовку до повернення на батьківщину. «Я мрію тільки про те, як би мені повернутися в Росію»⁹,— писав професійний революціонер О. С. Шаповалов. Деякі емігранти, переважно з меншовицького середовища, стверджували, що в Росії лютує реакція, йдуть масові арешти. Тому, щоб, мовляв, не було зайвих жертв, краще пересидіти цей тяжкий час за кордоном. «Я з цим не погоджувався, говорячи, що за кордоном доцільно і навіть необхідно жити тим, хто... має можливість активно сприяти розвитку революційного руху на батьківщині,— згадував А. П. Таймі.— Але безглуздо і навіть злочинно

⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 277, оп. 1, спр. 30, арк. 4.

⁵ Там же, спр. 29, арк. 9.

⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 366, оп. 5, спр. 37699, арк. 1.

⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 377, оп. 1, спр. 120, арк. 59.

⁸ Пятницький О. С. Избранные воспоминания и статьи. М., 1969, с. 143.

⁹ Шаповалов А. С. В изгнании. М.—Л., 1927, с. 163.

сидіти за кордоном лише тому, що тут не загрожує арешт»¹⁰. Його погляди поділяли й інші більшовики-емігранти.

7 січня 1908 р. ЦК партії прийняв рішення здійснити ряд об'їздів для створення обласних бюро в Кримському, Північно-Західному союзах, у Поволжі та на півдні Росії. Наприклад, В. П. Ногін провів нараду партійних і профспілкових працівників Сормово, допоміг їм налагодити видання нелегальної преси. Аналогічну роботу він розгорнув у Москві та Іваново-Вознесенську. В березні 1908 р. представники ЦК РСДРП відвідали партійні організації півдня Росії, Кримського союзу, Північного й Південного Кавказу, Уралу та центральних областей Росії.

ЦК РСДРП визнав об'їзди найкращим засобом для забезпечення єдності партії, а також підтримки тісних контактів з місцевими організаціями¹¹. Важливе значення вони мали й для успішної боротьби з меншовиками-ліквідаторами, троцькістами, одзовістами, ультиматистами. З цією метою В. І. Ленін направив М. О. Скрипника до Москви. При сприянні М. Г. Цхакая влітку 1908 р. із Женеви на допомогу бакинським товаришам було відправлено двох більшовиків. «Надіслані тобою товариші,— повідомив С. Г. Шаумян М. Г. Цхакая,— виявились... кращими від усіх інших»¹².

Члени закордонних більшовицьких груп відігравали певну роль у скликанні Пленумів ЦК, конференцій, нарад, у доведенні до відома місцевих організацій рішень керівних партійних органів. Так, наприкінці 1908 р. для підготовки загальнопартійної конференції Більшовицький центр направив у Росію групу своїх відповідальних працівників¹³. На допомогу їм з Женеви виїхав більшовик О. В. Шишков, а також член антверпенської групи сприяння РСДРП¹⁴. Із спеціальним дорученням В. І. Леніна у Петербург виїхав член паризької групи Г. Я. Беленький. Долаючи опір ліквідаторів, вони розгорнули активну роботу по скликанню конференції.

Згодом за вказівкою В. І. Леніна у Петербург, Москву, на Україну й Урал було відправлено велику групу партійних працівників. Володимир Ілліч детально проінструктував М. Г. Полетаєва, О. М. Буйка, М. М. Батуріна, О. П. Голубкова, І. І. Шварца, В. М. Шулятикова, розповів про те, що їм слід зробити після прибуття на місця призначення. «Бесіда з Іллічем перед виїздом особливо міцно переконала нас у правильності нашого шляху,— згадував О. М. Буйко.— Ми палали бажанням розповісти... широкому колу товаришів про те, як наш вождь оцінює обстановку, визначає найближчі завдання»¹⁵. В лютому 1909 р. до департаменту поліції надійшло повідомлення про прибуття з Парижа до Києва партійного працівника, який мав провести районні збори соціал-демократичної організації та організувати читання доповідей, присвячених підсумкам конференції¹⁶. Активну допомогу парторганізаціям Києва, Одеси, Миколаєва, Харкова, Катеринослава та Донбасу подав С. І. Гусев.

В. І. Ленін надавав важливого значення й надійному транспортуванню нелегальної літератури з-за кордону. З цією метою в листопаді 1908 р. у Вільно було направлено С. І. Мойсеева. Володимир Ілліч високо цінував його, вважав справжнім партійцем-більшовиком¹⁷. За дорученням В. І. Леніна восени 1908 р. в Одесу приїхав Й. А. Пятни-

¹⁰ Тайми А. Страницы пережитого. Изд. 2-е. Петрозаводск, 1951, с. 118.

¹¹ ЦДАЖР СРСР, ДП, ОВ, ф. 102, оп. 1908, спр. 9, ч. 84, т. 2, арк. 120.

¹² Шаумян С. Г. Избранные произведения. М., 1957, т. 1, с. 269.

¹³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, спр. 194, арк. 14.

¹⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 277, оп. 1, спр. 20, арк. 11.

¹⁵ Буйко А. М. Путь рабочего. Записки старого большевика. М., 1934, с. 86.

¹⁶ ЦДАЖР СРСР, ДП, ОВ, ф. 102, оп. 1908, спр. 474, ч. 1, арк. 94.

¹⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 48, с. 138.

цький, який домовився з В. В. Воровським про розповсюдження більшовицької газети «Пролетарий»¹⁸.

Але головне завдання відправлених на батьківщину партійних працівників полягало у відновленні діяльності місцевих партійних організацій. З цією метою з Парижа до Саратова в лютому 1909 р. прибув М. Т. Єлізаров, який встановив зв'язок з місцевими соціал-демократами, співробітничав у місцевих газетах¹⁹. Восени того ж року із столиці Франції до Москви повернулася М. І. Ульянова, яка навчалася у Сорбонському університеті на курсах французької мови. Органічно поєднуючи легальну й нелегальну роботу, вона допомогла місцевим комітетам РСДРП зв'язатися з Більшовицьким центром, постійно інформувала В. І. Леніна про найважливіші політичні події, що відбувалися у країні, а також виконувала відповідальні партійні доручення. Восени 1911 р. М. І. Ульянова переїхала до Саратова. Вона доклала багато зусиль для того, щоб місцева соціал-демократична організація відновила свої контакти з центральними органами партії²⁰. Відчутну допомогу їй подали А. І. Ульянова та М. Т. Єлізаров.

У серпні 1909 р. до Москви повернулася О. В. Пілацька — член лондонської групи більшовиків²¹. Працюючи в Російському бюро ЦК, вона підтримувала зв'язки з окружним комітетом партії і Закордонним бюро Центрального Комітету, одержувала й розповсюджувала газети «Пролетарий» та «Соціал-демократ». Після арешту О. В. Пілацьку вислали в Саратов. Але й там, знаходячись під гласним наглядом поліції, революонерка досить швидко налагодила контакти з місцевими соціал-демократами. Не дивно, що жандармське управління характеризувало її як енергійного, досвідченого й активного працівника²². Незабаром з Лондона повернувся більшовик В. М. Загорський (Лубоцький) з паспортом, який для нього дістала Пілацька.

Як правило, на нелегальну роботу відправлялися спеціально підготовлені люди. В 1909 р. у Парижі Більшовицький центр організував гурток, в якому навчалась група відповідальних партійних працівників — членів закордонної групи сприяння РСДРП. Гурток очолив В. І. Ленін. Після закінчення занять у жовтні 1909 р. Володимир Ілліч направив в Одесу В. О. Дьогтя²³. Через нього Ленін передав В. В. Воровському інформацію про стан справ у партії та про рішення її центральних органів у питаннях боротьби з ліквідаторами та одзовістами. Згодом В. О. Дьоготь увійшов до складу комітету, обраного загально-міською партійною конференцією.

Влітку 1909 р. виник план організації у Росії групи робітничих співробітників більшовицької газети «Пролетарий» і центрального органу партії — газети «Соціал-демократ». Завдання полягало в налагодженні безпосереднього зв'язку місцевих організацій РСДРП з Більшовицьким центром. Виконати це відповідальне доручення випало на долю П. І. Голошокіна. 25 липня 1909 р. у своєму листі до Більшовицького центру він писав: «З Парижа я виїжджаю сьогодні... потім їду в Ригу на 2 тижні, ...до середини серпня я буду в Петербурзі і весь до послуг партії»²⁴. У серпні 1909 р. він повідомив про те, що виконав доручення партії.

¹⁸ Див.: Юрченко О. Т. В. І. Ленін і більшовицькі організації України. К., 1970, с. 217.

¹⁹ Герон Октябрія. Л., 1967, т. 1, с. 369.

²⁰ Ершов Д. А. Мария Ильинична Ульянова. Ульяновск, 1963, с. 39—41.

²¹ Комарова І. К. До 90-річчя з дня народження О. В. Пілацької.— УІЖ, 1974, № 7, с. 130.

²² Астахова Н., Целларіус О. Ольга Пілацька. К., 1973, с. 15.

²³ Деготь В. Под знаменем большевизма. Записки подпольщика. М., 1933, с. 101.

²⁴ Пролетарская революция, 1928, № 9(80), с. 168.

Крім Парижа успішна підготовка партійних працівників для роботи в Росії здійснювалася в більшовицьких групах Брюсселя, Женеви, Лейпціга, Мангейма, Мітвейда, Цюриха та інших міст. Це дало можливість значно збільшити кількість відправлених на батьківщину революціонерів.

Ліквідатори й одзовісти, у свою чергу, намагалися готувати свої фракційні кадри в антипартійній школі на о. Капрі. Виконуючи рішення наради розширеної редакції «Пролетария», В. І. Ленін та інші члени Більшовицького центру відмовилися брати участь у роботі школи і запросили слухачів переїхати у Париж. Ленінську пропозицію підтримали члени більшовицьких груп сприяння РСДРП. Роз'їздний агент ЦК партії С. І. Мойсеев одержав завдання ознайомити російських революціонерів з листом-відповіддю В. І. Леніна учням капрійської школи.

Наприкінці 1909 р. частина з них приїхала в Париж, де прослухала лекції В. І. Леніна та інших більшовиків. Провівши заключну бесіду, Володимир Ілліч дав вказівку відправити їх у Росію.

Постійно зростаючі масштаби відправки партійних працівників вимагали й збільшення грошових витрат. Проте меншовики-ліквідатори не тільки не сприяли, а й всіляко протидіяли цій справі. Ще на Базельському з'їзді закордонних груп ліквідатори з обуренням констатували, що до ЗЦБ за допомогою звертаються «навіть бажані повернутися в Росію»²⁵. 27 вересня 1910 р. секретар Центрального бюро закордонних груп, виконуючи прохання Віденської емігрантської каси, повідомив про те, що «від'їжджаючи в Росію через Відень не можуть в цьому пункті розраховувати на дорожню допомогу... Вже було кілька випадків, коли товариші, які сподівалися на допомогу емігрантської каси, потрапляли у Відні у відчайдушне становище»²⁶. Емігрантам не подавали ніякої грошової допомоги ні краківська, ні львівська, ні інші емігрантські каси, які перебували під контролем меншовиків-ліквідаторів.

З наближенням нового революційного піднесення помітно активізувалася діяльність закордонних більшовицьких груп по всебічній підтримці російських партійних організацій. Стали практикуватися так звані «оказії». Так, в одному з листів Н. К. Крупську повідомили про вдалий перехід кордону 6 більшовиками²⁷. Про одну з таких «оказій», очевидно, йдеться й у листі В. І. Леніна до М. М. Золіної²⁸.

Як і раніше, Володимир Ілліч приділяв основну увагу партійним організаціям пролетарських районів Росії. Так, у червні 1910 р. до Москви прибув член льежської більшовицької групи І. Я. Жилін. Особливо «шкідлива діяльність» Жиліна, на думку департаменту поліції, виявилася «у посиленій організаційно-пропагандистській підпільній роботі... в межах усієї імперії й, зокрема, у Москві»²⁹. Революціонер відвідав також партійні організації Києва, Миколаєва, Одеси.

З аналогічним завданням приїхали А. Симбір та М. І. Солнцев. У кінці 1910 р. у Росію повернувся член брюссельської більшовицької групи М. М. Амірагов³⁰.

В. І. Ленін вважав, що для встановлення зв'язків з партійними організаціями країни, розповсюдження літератури і виконання окремих доручень можна використовувати навіть туристів, які приїздили

²⁵ Протоколи Базельського съезда заграничных групп РСДРП. Париж, 1909, с. 29.

²⁶ Бібліотека ІМЛ при ЦК КПРС. фонд архівного зберігання, ЦЛ. І—212. 1910—ІХ—27.

²⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 29, оп. 1, спр. 59, арк. 1.

²⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 47, с. 242.

²⁹ ЦДАЖР СРСР, ДП, ОВ, ф. 102, оп. 1909, спр. 567, арк. 12—14.

³⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, спр. 556, арк. 50.

до центрів еміграції. Як підкреслював Володимир Ілліч, їх «треба і можна використати, сколихнути, залучити, спрямувати»³¹. Восени 1910 р. він неодноразово зустрічався й розмовляв із соціал-демократом Петровим *, який прибув з Росії. Через нього В. І. Ленін передав листа секретарю Міжнародного соціалістичного бюро II Інтернаціоналу К. Гюїсмансу. «Один з моїх друзів, товариш Петров, знайде побачити Вас завтра або післязавтра,— писав Володимир Ілліч 6 листопада 1910 р.— Будь ласка, передайте йому по одному примірнику доповідей різних партій Копенгагенському конгресові. Російським соціалістам надзвичайно важко роздобувати ці доповіді. Ось чому дуже важливо для нас «використати» подорожі приватних осіб, щоб розповсюдити кілька примірників доповідей у Росії»³².

Важливого значення В. І. Ленін надавав діяльності Російського бюро ЦК РСДРП. Він завжди боровся за міцну й працездатну колегію для того, щоб наблизити керівництво до місцевих організацій. З цією метою в Росію було відправлено кілька членів ЦК. Але після їхнього арешту склалася критична ситуація. Тому В. І. Ленін вважав за необхідне направити разом з Я. С. Ганецьким кандидата в члени ЦК РСДРП від поляків Ю. Ю. Мархлевського. В липні 1910 р. виїхав ще один партійний працівник. 24 квітня 1910 р. за рішенням ЗБЦК революціонер, який відправлявся в Росію, одержав 200 франків. «Він береться об'їхати за три літні місяці Поволжя і встановити зв'язок на місцях,— повідомлялося в листі.— Це надзвичайно важливо, бо з Поволжям... не має рішуче ніяких зв'язків»³³. У другій половині 1910 р. на батьківщину виїхали також В. П. Ногін і Р. Гернгрос. Проте невдовзі обидва були заарештовані.

Наприкінці 1910 р.— на початку 1911 р. завдяки зусиллям відправлених додому більшовиків було створене нове бюро, підготовлено агентів, влаштовано ряд об'їздів місцевих організацій, а також організовано наради, в яких узяли участь агенти і кандидати для кооптування у члени ЦК партії.

Постійні арешти засвідчили про необхідність скликання організаційного пленуму за кордоном. В. І. Ленін застерігав: «Не можна обійтися хоч без якої-небудь закордонної бази, коли не ризикувати тим, що *один* провал зможе розв'язати руки потресовцям, які діють по-розкольниковському»³⁴. Він наполягав на відрядженні М. М. Лядова в Тулу, який мав доручення негайно підготувати для поїздки за кордон І. А. Саммера. В одному із своїх листів В. І. Ленін висловив задоволення тим, що Лядов повернувся в Росію. «Добре робите, що посилаєте,— писав Володимир Ілліч. — Досі посиляли «4-х» (якщо не 6-х) *не* примиренці. У цьому істотна відмінність»³⁵. З цією ж метою він вимагав відправити на батьківщину члена льежської більшовицької групи Д. І. Часовникова або більшовичку Н. С. Маршак з Лейпцига.

Завдяки спільним зусиллям В. І. Леніна і більшовиків-емігрантів у червні 1911 р. в Парижі відбулася нарада членів ЦК, які перебували за кордоном. Володимир Ілліч високо оцінив діяльність закордонних більшовицьких груп сприяння РСДРП. Але, разом з тим, він рішуче протестував проти запрошення до складу Організаційної комісії по підготовці партійної конференції представників антипартійних груп ліквідаторів і одзовістів, які довели свою здатність «діяти тільки *проти* партії, тільки *гальмуючи* її роботу...»³⁶.

³¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 47, с. 52.

* Достовірність прізвища встановити не вдалося.

³² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 47, с. 265.

³³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, спр. 800, арк. 2.

³⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 20, с. 151.

³⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 48, с. 27.

³⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 20, с. 258.

Важливу роль у скликанні конференції відіграли вихованці лєнінської партійної школи в Лонжюмо. Ще до закінчення курсу лекцій члени паризької більшовицької групи Г. К. Орджонікідзе, Б. А. Бреслав та І. І. Шварц, за згодою В. І. Леніна, вирішили повернутися у Росію для підготовки форуму. Але їм перешкоджали члени Закордонної організаційної комісії примиренці О. І. Любимов (Марк) і Ян Тишка. «Питання постало так: і гроші, і відрядження агентів у руках Тишки і Марка (ватажок паризьких примиренців), — писав В. І. Ленін, — більшовикам забезпечене тільки те, що і їх погоджуються відправляти на роботу»³⁷. Тільки після втручання В. І. Леніна комісія погодилася направити у Росію групу досвідчених працівників, серед яких був Г. К. Орджонікідзе. Перед своїм від'їздом Г. К. Орджонікідзе, Б. А. Бреслав та І. І. Шварц одержали від В. І. Леніна детальні інструкції. Орджонікідзе повинен був ознайомити членів партійних організацій України, Ростова-на-Дону, Тифліса із становищем справ у партії, сприяти створенню Російської організаційної комісії (РОК). У Петербурзі та Москві діяв Бреслав. Шварц побував у Катеринбурзькій та Тюменській парторганізаціях³⁸.

Активну роботу по підготовці конференції розгорнули й закордонні більшовицькі групи. В грудні 1911 р. у Парижі відбулася нарада їх представників, в роботі якої взяв участь В. І. Ленін³⁹. Головна мета її полягала у згуртуванні більшовиків для боротьби з ліквідаторами, одзвістами, а також поданні цілеспрямованої допомоги РОК. З цією метою більшовицькі групи, перейменовані в секції, об'єдналися в єдину закордонну партійну організацію. На нараді було обрано Комітет закордонної організації (КЗО), діяльністю якого керував В. І. Ленін. Виконуючи доручення ЦК партії, КЗО допомагав тим, хто повертався додому для ведення нелегальної партійної роботи. Активізувало свою діяльність і Закордонне транспортне бюро.

В той же час у Росію з Брюсселя виїхав О. П. Серебровський, з Парижа — Т. С. Кривов, з Лондона — Н. І. Плюсіна, з Німеччини — В. В. Шмідт. Значна кількість членів більшовицьких груп відправлялася в Росію за рекомендацією В. І. Леніна. «До Вас прийде через деякий час один хлопець... буде рекомендація від мене, — писав В. І. Ленін М. Г. Полетаєву в березні 1911 р.—Чим зможете, допоможіть йому»⁴⁰. З відповідальним дорученням Володимира Ілліча в Баку виїхала Р. С. Землячка.

Фінляндська організація РСДРП значно активізувала свою роботу після того, як у 1910 р. до Гельсінгфорса прибув представник ЦК партії О. В. Шотман. «...Тов. Шотман, — відзначив В. І. Ленін, — старий партійний товариш, якого я особисто дуже добре знаю і який заслуговує на цілковите довір'я»⁴¹. Він мав установити зв'язок партійних організацій Росії з Більшовицьким центром. Більшовикам Гельсінгфорса вдалося, зокрема, налагодити систему транспортування нелегальної літератури в Росію.

Процес відправлення більшовицьких кадрів на батьківщину відбувався в умовах жорстоких переслідувань з боку царизму. Як згадувала Н. К. Крупська, «царська провокатура проникла дуже настійно в емігрантські групи»⁴². Інколи за донесенням агентури арешти більшовиків здійснювалися безпосередньо на кордоні. Були також випадки, коли емігрантів викликали нібито від імені родичів з Росії з метою затримки

³⁷ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 21, с. 5.

³⁸ Див.: Рябухин Е. И. Большевикские организации Урала в борьбе за нелегальную партию пролетариата и укрепление ее связей с массами (1907—1914). Саратов, 1974, Ч. 3, с. 19—22.

³⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 351, оп. 1, спр. 70—72, арк. 245—246.

⁴⁰ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 48, с. 24.

⁴¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 50, с. 65.

⁴² Див.: Каганова Р. Ю. Ленин во Франции, с. 144.

й засудження за революційну діяльність. Але ніякі переслідування не могли зупинити постійно зростаючий потік працівників, які повертали-ся додому для ведення нелегальної роботи.

У кінці 1911 р. з Лейпцига до Москви приїхав Л. Зеліксон. Як повідомляв у своєму звіті начальник охоронного відділення, «з-за кордону він був відряджений у межі імперії ленінським закордонним центром як особливо серйозний і активний працівник в організації РСДРП більшовиків»⁴³. Л. Зеліксон повинен був підготувати й провести вибори делегатів на партійну конференцію.

На початку 1912 р. у Росію приїхав Л. Б. Красін. Особливий відділ департаменту поліції намагався відшукати будь-яку, навіть формальну причину для того, щоб заборонити йому повернення на батьківщину. Та, незважаючи на негласний нагляд поліції, Красіну вдалося виконати відповідальні партійні доручення спочатку в Москві, а згодом і в Петербурзі. Він, зокрема, налагодив тісні зв'язки з членами соціал-демократичної фракції у Думі. За дорученням В. І. Леніна йому на допомогу приїхав легендарний Камо (С. А. Тер-Петросян). Володимир Ілліч охарактеризував Камо як людину виключної відданості, відваги й енергії⁴⁴. Активну діяльність розгорнув і О. Г. Антонов, якого В. І. Ленін добре знав по спільній роботі у 1909—1910 рр. Він інформував Ілліча про революційний рух у Примор'ї та Приамур'ї.

Активність, цілеспрямованість членів закордонних більшовицьких груп, відправлених у Росію, дали можливість значно прискорити процес скликання Всеросійської конференції РСДРП, яка відбулася у січні 1912 р. VI (Празька) партійна конференція визнала за необхідне існування за кордоном єдиної організації, яка б діяла під контролем і керівництвом ЦК. Групи, які не підкорялися рішенням ЦК і намагалися зірвати їх, позбавлялися права користуватися ім'ям РСДРП⁴⁵.

На конференції обрано Російське бюро ЦК, до складу якого ввійшли Г. К. Орджонікідзе, С. С. Спандарян, П. І. Голошокін та інші більшовики. Перед відправленням у Росію вони одержали детальні інструкції від В. І. Леніна. Члени бюро повинні були налагодити тісні зв'язки закордонного центру з місцевими партійними організаціями, роз'яснювати зміст резолюцій Всеросійської конференції РСДРП. В. І. Ленін у листі, написаному на початку квітня 1912 р., указував на необхідність наполегливої та систематичної боротьби із закордонними ліквідаторами. «Не ставтесь легковажно до походу закордонних ліквідаторів, — підкреслював він. — Велику помилку роблять ті, хто відмахується і «відлаюється» від закордону»⁴⁶. Успіх у цій боротьбі, за думкою В. І. Леніна, можуть принести: встановлення найтісніших контактів з місцевими парторганізаціями, відправлення більшовиків-емігрантів у Росію.

Після закінчення конференції відбулася нарада членів ЦК партії, яка за пропозицією В. І. Леніна прийняла рішення про організацію в Петербурзі легальної газети «Правда». Це відповідальне завдання було доручене депутату Державної думи більшовику М. Г. Полетаєву. На його квартирі було підготовлено перший номер газети. В. І. Ленін високо оцінив заслуги М. Г. Полетаєва у справі видання «Правди». «Не потаю від Вас, що те, як поставили Ви цю справу, — писав Володимир Ілліч, — я вважаю історичною заслугою...»⁴⁷.

Не меншу увагу В. І. Ленін приділяв виборам у IV Державну думу. «Коли весною 1912 року знов поїхав у Росію, — згадував В. В. Адоратський, — Володимир Ілліч дав мені доручення неодмінно взяти участь у виборах до IV Державної думи і постаратися провести депута-

⁴³ ЦДАЖР СРСР, ДП, ОВ, оп. 1910, спр. 5, ч. I, л. Ц, арк. 151.

⁴⁴ Ленинский сборник XXXV, с. 73.

⁴⁵ Див.: Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898—1970. К., 1978. Т. I, с. 331.

⁴⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 48, с. 56.

⁴⁷ Там же, с. 163.

та від робітників...»⁴⁸. Улітку 1912 р. для виконання аналогічного завдання в Петербург приїхав М. В. Криленко. В той же період ЦК партії направив на підпільну роботу в Росію І. Ф. Арманд. В. І. Ленін доручив їй налагодити роботу Петербурзької партійної організації, яка була розгромлена після першотравневого страйку, та створити новий загальноміський партійний центр. Крім того, Володимира Ілліча турбувала не досить принципова позиція, яку займала редакція газети «Правда» щодо ліквідаторів. І. Ф. Арманд повинна була провести спеціальне засідання редакції з метою виправлення лінії у боротьбі з опортуністами⁴⁹. Одержавши адреси й зв'язки, І. Ф. Арманд повернулася на батьківщину. Спочатку вона побувала в Харкові, де зустрілася із членами більшовицької групи. У Петербурзі революціонерка активно співробітничала з більшовиками Невського, Нарвського, першого Міського районів, а також Виборзької сторони. За її участю було створено новий Петербурзький комітет партії та Північне обласне бюро РСДРП. Крім того, вона провела значну роботу по виборах до IV Державної думи. Відчутну допомогу І. Ф. Арманд подав Г. І. Сафаров, який також прибув з-за кордону.

З краківської бази на нелегальну партійну роботу в Росію було відправлено Ф. Е. Дзержинського, Й. А. Пятницького, О. Ф. Розмирович та багатьох інших. В. І. Ленін із задоволенням констатував: «В Росію деякий рух води: більше їде з-за кордону додому працювати, ніж раніше»⁵⁰. Цей процес у дедалі зростаючих масштабах продовжувався до початку першої світової війни.

Таким чином, титанічна діяльність Володимира Ілліча Леніна і закордонних більшовицьких груп по відправленню партійних кадрів у Росію в період століпінської реакції та на початку нового революційного піднесення стала логічним завершенням зусиль вождя світового пролетаріату, спрямованих на ідейно-теоретичну підготовку й виховання професіональних революціонерів в умовах вимушеної політичної еміграції. Враховуючи те, що працівники, які поверталися на батьківщину, відігравали виключно важливу роль у збереженні й зміцненні нелегальної марксистської партії, меншовики-ліквідатори, одзовісти та троцькісти намагалися дезорганізувати багатогранну роботу закордонних груп сприяння РСДРП. Проте всі їх спроби зазнали краху внаслідок повної ізоляваності опортуністичних елементів від революційного руху пролетаріату Росії.

Практичні результати діяльності В. І. Леніна і керованих ним закордонних більшовицьких груп по відправленню досвідчених працівників на батьківщину переконливо розвінчують вигадки буржуазних фальсифікаторів, які намагаються «відлучити» вождя нашої партії та політемігрантів від місцевих парторганізацій. Саме цей процес і став однією з найефективніших форм допомоги, а, звідси, й зв'язку більшовицької еміграції з революційним підпіллям.

⁴⁸ Спогади про Володимира Ілліча Леніна. В п'яти томах. К., 1969. Т. 2, с. 190.

⁴⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 127, оп. 1, спр. 6, арк. 3—4.

⁵⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 48, с. 169.

ТВОРИ В. І. ЛЕНІНА В БІБЛІОТЕКАХ
ПІВДНЯ УКРАЇНИ І КРИМУ (1897—1907 рр.)

О. Г. ТЕРЕЩЕНКО (Ростов-на-Дону)

Процес розповсюдження творів В. І. Леніна у Південній Україні та в Криму, як і в усій країні, в роки, що передували створенню революційної марксистської партії на II з'їзді РСДРП, і в період першої російської революції, постійно привертав і привертає увагу істориків. Результати всебічного дослідження різних аспектів цієї важливої проблеми знайшли відображення в ряді фундаментальних праць і статей. Особливо ґрунтовно висвітлено питання про розповсюдження на півдні України та в Криму газети «Искра», на сторінках якої було надруковано багато ленінських творів і яка відіграла велику роль у боротьбі за створення марксистської партії в Росії¹.

Автор даного повідомлення прагнув розкрити процес розповсюдження праць В. І. Леніна, опублікованих в основному в легальних виданнях, що надходили у міські бібліотеки згаданого вище регіону в другій половині 90-х років і в період першої російської революції. Ролі бібліотек у поширенні марксистсько-ленінського вчення в дожовтневий період присвячено кілька розвідок. Серед них слід виділити статтю З. Х. Саралієвої «Источники о роли библиотек в распространении экономического учения марксизма в рабочем движении России (1895—1917)», опубліковану в Археографічному щорічнику за 1973 р. (М., 1974), і брошуру А. Кіртока «Марксистско-ленинская литература в библиотеках Молдавии в дооктябрьский период (1843—1917 гг.)» (Кишинев, 1963).

Перша стаття В. І. Леніна, з якою мали можливість ознайомитися відвідувачі бібліотек Південної України та Криму, — «З приводу однієї газетної замітки» (про статтю П. М. Левитського «Про деякі питання, що стосуються народного життя» в № 239 «Русских Ведомостей» від 30 серпня) — була надрукована в науковому, літературному і політичному журналі «Новое слово» (1897, № 1). Революційні марксистки використовували матеріали цього журналу для боротьби з народниками, а його сторінки — для пропаганди своїх поглядів. У зв'язку з цим у грудні 1897 р. за розпорядженням уряду видання журналу було припинено «за шкідливу діяльність».

У своїй статті Володимир Ілліч викривав спроби ліберального народника П. М. Левитського довести можливість поліпшення становища російського селянства без ліквідації залишків кріпосницьких відносин на селі та повалення самодержавства. В. І. Ленін указував, що «...пропозиції автора дають тільки ще один, і надзвичайно рельєфний, приклад того воістину маніловського прожектерства, до якого привчили російську публіку публіцисти народництва»². В статті також ґрунтовно викривалися погляди «дрібнобуржуазних народників». У «Новом слові» (1897, № 7—10) була надрукована ще одна стаття Володимира Ілліча — «До характеристики економічного романтизму. Сісмонді і наші вітчизняні сісмондисти», яка пізніше була опублікована у збірнику «Экономические этюды и статьи». Ці номери журналу придбали міські бібліотеки Миколаєва, Херсона, Сімферополя, Катеринослава, Одеси та деяких інших міст. Вони викликали великий інтерес читачів. Так, у 1897 р. в Катеринославській бібліотеці «Новое слово» видавалося до-

¹ Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Твори В. І. Леніна на Україні (1894—лютий 1917). Показчик архівних документів. К., 1977; Багмут І. А., Шморгун П. М. Твори В. І. Леніна на Україні (Видання, розповсюдження і переклад). К., 1960; Юрченко О. Т. В. І. Ленін і більшовицькі організації України. К., 1970 та ін.

² Ленін В. І. З приводу однієї газетної замітки. — Повне зібр. творів, т. 2, с. 406.

дому і в читальний зал 416 разів — більше, ніж будь-який інший журнал³, а в Херсонській — 766 раз по абонементу і 77 раз у читальний зал⁴.

У лютому 1898 р. В. І. Ленін написав рецензію на книгу О. Богданова «Краткий курс экономической науки» для щомісячного літературного і науково-популярного журналу ліберального напрямку «Мир божий», який він відносив до числа періодичних видань, що допускають «марксизм власне з моди»⁵. Рецензія була опублікована в № 4 за 1898 р. Критикуючи О. Богданова, зокрема, за «відсутність прикладів з російського життя», Володимир Ілліч відстоював матеріалістичне розуміння історії, яке «...відкриває можливість широкого, зв'язного і осмисленого погляду на особливий уклад суспільного господарства, як на фундамент особливого укладу всього суспільного життя людини»⁶.

Номер «Мира божьего» з рецензією В. І. Леніна розповсюджувався в багатьох містах півдня України і Криму, надходив у бібліотеки і передплатникам. У фондах ряду бібліотек він, як правило, зберігався до революції 1905—1907 рр. і викликав значний інтерес читачів. До того ж повний комплект цього журналу за 1898 р. був у Севастопольській морській, Сімферопольській, Феодосійській, Миколаївській, Єлисаветградській, Олешківській, Бердянській, Катеринославській, Одеській, Херсонській та інших міських бібліотеках. У звітах про роботу бібліотек цей журнал відносився до числа найбільш популярних. Зокрема, в Катеринославській міській бібліотеці в 1897 р. на нього надійшло 399 заявок, в Одеській міській публічній — 2036, а наступного року — 2616, і він вийшов на перше місце за читацьким попитом⁷.

На сторінках журналу «Научное обозрение», що видавався в Петербурзі з 1894 по 1903 р. і не дотримувався певного політичного напрямку, але де інколи друкувалися статті революційних марксистів, було опубліковано такі ленінські статті: «Замітки до питання про теорію ринків (з приводу полеміки пп. Туган-Барановського і Булгакова)» (1899, № 1), «Ще до питання про теорію реалізації» (1899, № 8), «Некритична критика (з приводу статті пана П. Скворцова «Товарний фетишизм» в № 12 «Научного Обозрения» за 1899 р.)» (1900, № 5—6). Вони стали своєрідним продовженням опублікованих трохи раніше в цьому ж виданні листів і статей К. Маркса, уривку з вступу до «Анти-Дюрінга» Ф. Енгельса та інших праць марксистів.

Номери «Научного обозрения» з статтями В. І. Леніна надходили практично у всі міські бібліотеки півдня України і Криму, а також передплатникам. Згідно з друкованими каталогами вони були у публічних бібліотеках Одеси, Катеринослава, Херсона, Єлисаветграда, Миколаєва, Сімферополя, Севастополя, Феодосії та деяких інших міст. Журнал «Научное обозрение» був популярним серед інтелігенції, студентів та учнів старших класів гімназій. Про значний попит читачів на нього вказувалося в звітах Єлисаветградської громадської бібліотеки за 1900 р., Катеринославської міської — за 1899 р., Одеської — за 1901 р. та ряду інших.

У політичному, літературному і науковому журналі «Жизнь», який виходив у Петербурзі в 1897—1901 рр., В. І. Ленін опублікував дві праці: «Відповідь п. П. Нежданову» (1899, № 1—2) і «Капіталізм

³ Отчет о состоянии Екатеринославской городской общественной библиотеки за 1899 год. Екатеринослав, 1901, с. 21.

⁴ Краткий исторический обзор 25-летней деятельности Херсонской общественной библиотеки (1872—1897). Херсон, 1898, с. 44.

⁵ Див.: Ленін В. І. О. М. Потресову. — Повне збір. творів, т. 46, с. 23.

⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 4, с. 36.

⁷ Отчет Екатеринославской городской общественной библиотеки за 1899 год, с. 21; Отчет Одесской городской публичной библиотеки за 1898 год. Одесса, 1899, с. 12.

у сільському господарстві (Про книгу Каутського і про статтю п. Булгакова)» (1900, № 1—2). В першій Володимир Ілліч, відстоюючи марксистське положення про антагоністичну суперечність між капіталістичним виробництвом і споживанням, піддав нищівній критиці вульгарний економізм апологетів капіталізму. «Суперечність між виробництвом і споживанням, властива капіталізмові,— вказував він,— полягає тільки в тому, що зростає національне багатство поряд із зростанням народних злиднів, зростають продуктивні сили суспільства без відповідного зростання народного споживання, без утилізації цих продуктивних сил на користь трудящих мас»⁸.

Другу статтю В. І. Ленін спочатку розраховував надрукувати в журналі «Начало», однак у зв'язку з його закриттям опублікував у журналі «Жизнь». У ній обґрунтовувалася неминучість розвитку капіталістичних відносин у різних країнах Європи, зокрема в Росії. Разом з тим Володимир Ілліч критикував догматичний, ліберально-буржуазний підхід до оцінки економічних і соціально-політичних явищ на селі і капіталістичних тенденцій у російському сільському господарстві.

Журнал «Жизнь» надходив до багатьох бібліотек Південної України і Криму. Судячи з каталогів, його читали в Сімферополі, Феодосії, Севастополі, Ялті, Миколаєві, Бердянську, Єлисаветграді, Катеринославі, Юзівці, Одесі та деяких інших містах регіону. Звіти бібліотек свідчать про великий інтерес до нього саме в період друкування статей В. І. Леніна. Так, в Одеській міській публічній бібліотеці за кількістю заявок журнал у 1901 р. був на першому місці, в Єлисаветградській громадській — до числа найбільш популярних журналів у 1900 р. входили «Жизнь» (719 заявок) і «Мир божий» (753)⁹.

У 1899 р. В. І. Ленін опублікував у легальному журналі «Начало» рецензії на книги Р. Гвоздьова «Кулачество-ростовщичество, его общественно-экономическое значение», А. Парвуса «Мировой рынок и сельскохозяйственный кризис. Экономические этюды», Д. Гобсона «Эволюция современного капитализма», К. Каутського «Аграрный вопрос», довідник «Торгово-промышленная Россия», а також у № 3 — перші шість параграфів III глави праці «Розвиток капіталізму в Росії» під назвою «Витіснення панщинного господарства капіталістичним у сучасному російському землеробстві»¹⁰. Журнал, у якому співробітничали ветерани російської соціал-демократичної партії Г. В. Плеханов, В. І. Засулич та інші, виходив у Петербурзі в першій половині 1899 р., а згодом за розпорядженням уряду був закритий і вилучений з більшості бібліотек. Однак у деяких з них, зокрема в Єлисаветградській громадській та Одеській міській публічній, він зберігся і видавався читачам, хоч до каталога першої за 1901 р., очевидно з конспіративних міркувань, журнал не був включений¹¹.

В окремих бібліотеках створювалися сприятливі умови для розповсюдження марксистської літератури. Місцеві соціал-демократичні організації, використовуючи легальні можливості, проводили значну роботу в цьому напрямі, особливо щодо популяризації праць К. Маркса, Ф. Енгельса, а інколи й В. І. Леніна. Одна з найстаріших діячок більшовицької партії, яка працювала в соціал-демократичних організаціях на Україні, М. М. Ессен, згадуючи про перші сутички з «ліберальними народниками» і легальними марксистами, писала: «В нашій боротьбі з ворогами нас озброював Ленін. Кожну статтю Леніна, яка дру-

⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 4, с. 150—151.

⁹ Отчет о деятельности Одесской городской публичной библиотеки за 1901 год. Одесса, 1902, с. 12; Отчет о деятельности Одесской городской публичной библиотеки за 1902 год. Одесса, 1903, с. 16; Отчет о деятельности Елисаветградской общественной библиотеки и состоянии ее в 1900 году. Елисаветград, 1901, с. 10.

¹⁰ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. М., 1970, т. 1, с. 211.

¹¹ Каталог Елисаветградской общественной библиотеки. Елисаветград, 1901, с. 53; Каталог Одесской городской публичной библиотеки. Одесса, 1901, т. I, с. 604.

кувалася в легальних марксистських журналах того часу — «Новое слово», «Начало», «Жизнь», ми чекали з палким нетерпінням, а праця В. І. Леніна «Розвиток капіталізму в Росії», що вийшла в 1899 р., стала для кожного з нас настільною книгою»¹².

З легально виданих творів В. І. Леніна найчастіше в бібліотеках Південної України і Криму зустрічалися «Развитие капитализма в России» (СПб., 1899) та «Экономические этюды и статьи» (СПб., 1898). 15 квітня 1899 р. «Русские ведомости» надрукували оголошення про вихід у світ книги «Розвиток капіталізму в Росії». Ця праця вивчалася членами марксистських гуртків і груп, які діяли на Україні, і фактично була відома майже у всіх містах. Під її впливом формувалися наукові погляди про економічний і соціально-політичний розвиток Росії, визначалися завдання місцевих соціал-демократичних організацій.

У жовтні 1898 р. в Росії тиражем 1200 примірників було видано перший збірник творів В. І. Леніна «Экономические этюды и статьи», до якого увійшли праці «До характеристики економічного романтизму», «Кустарний перепис 1894/95 року в Пермській губернії і загальні питання «кустарної» промисловості», «Від якої спадщини ми відмовляємось?», «До питання про нашу фабрично-заводську статистику», «Перли народницького прожектерства»¹³.

Книги «Розвиток капіталізму в Росії», «Економічні етюди і статті», а також переклад на російську мову праці відомих англійських соціалістів С. і Б. Вебб «Теорія і практика англійського тред-юніонізму» (в 2 томах), зроблений В. І. Леніним, були в Катеринославській, Феодосійській, Херсонській, Єлисаветградській, Одеській, Сімферопольській, Севастопольській, Миколаївській, Бердянській та інших бібліотеках регіону. Згідно із звітом Одеської міської публічної бібліотеки за 1899 р. до числа найбільш популярних авторів поряд з М. Горьким, Г. В. Плехановим, Ч. Дарвіним, К. А. Тімірязевим відносився й Ільїн (В. І. Ленін)¹⁴.

У 1901—1902 рр. ряд праць Володимира Ілліча надрукував марксистський науково-популярний журнал «Заря», що видавався в Штутгарті редакцією «Искры». У ньому, зокрема, були опубліковані «Аграрна програма російської соціал-демократії» (1902, № 4), «Гонителі земства і Аннібали лібералізму» (1901, № 2—3) та ін. У друкованих каталогах основних міських бібліотек півдня України і Криму цей журнал не вказується, однак є чимало даних про розповсюдження його в соціал-демократичних організаціях, робітничих і молодіжних гуртках на Україні¹⁵.

В роки першої російської революції в бібліотеки надходила значна кількість марксистської літератури. В той період революційно настроєним масам вдалося змусити царський уряд зробити ряд поступок, зокрема в справі видання літератури, а подекуди навіть друкувати книги і брошури, уникаючи цензури. Частина цієї літератури потрапляла в громадські бібліотеки й видавалася читачам. Зокрема, в каталозі Єлисаветградської бібліотеки за 1910 р. названо понад 50 марксистських праць, у тому числі твори В. І. Леніна, видані в роки революції,— «Аграрний вопрос і «критики» Маркса» (Одесса, 1905), «Доклад об объединительном съезде Российской социал-демократической рабочей партии (Письмо петербургским рабочим)» (М., 1906), а також опубліковані наприкінці 90-х років «Розвиток капіталізму в Росії», збірник «Економічні етюди і статті» й журнали «Жизнь», «Научное обозрение», «Новое слово», «Начало» з статтями В. І. Леніна¹⁶.

¹² Эссен М. М. Первый штурм. М., 1957, с. 29—30.

¹³ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника, т. 1, с. 187.

¹⁴ Отчет Одесской городской публичной библиотеки за 1899 год. Одесса, 1900, с. 13—15.

¹⁵ Нариси історії Комуністичної партії України, с. 53.

¹⁶ Каталог Елисаветградской общественной библиотеки. Елисаветград, 1910, с. 53, 59, 80.

В ті ж роки істотно поповнився марксистською літературою фонд Нікопольської громадської бібліотеки. За каталогом 1909 р. в ній було більш як 70 праць К. Маркса, Ф. Енгельса, К. Лібкнехта, Ф. Мерінга, Ж. Жореса, А. Бебеля, П. Лафарга та інших марксистів видання 1905—1907 рр., твори В. І. Леніна «Нужды деревни (К деревенской бедноте)» (СПб., 1905), «Аграрный вопрос и «критики» Маркса» (Одесса, 1905), «Победа кадетов и задачи рабочей партии» (СПб., 1906)¹⁷.

У Севастопольській громадській міській бібліотеці за каталогом 1907 р. було понад 10 праць К. Маркса і Ф. Енгельса, виданих у роки першої російської революції, а також твір В. І. Леніна «Аграрный вопрос и «критики» Маркса», перше видання «Розвитку капіталізму в Росії» тощо¹⁸.

Події першої російської революції викликали зростання інтересу до марксистської літератури, особливо творів В. І. Леніна. Зокрема, в Єлисаветградській бібліотеці у 1905 р. тільки на праці К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна надійшло близько 200 вимог¹⁹. Дані звіту за 1906 р. свідчать про масовий інтерес читачів до марксистського вчення і їх байдуже ставлення до книг меншовиків і «ліберальних народників». Так, на твори К. Маркса протягом року подано 80 запитів, Ф. Енгельса — 47, збірник статей В. І. Леніна — 41, а лідерів міжнародного опортунізму Бернштейна і Парвуса, відповідно, — 13 і 11²⁰.

В звітах Нікопольської, Херсонської, Катеринославської, Одеської та інших бібліотек також вказувалося на дедалі зростаючий інтерес читачів до літератури з соціально-політичних та економічних питань, особливо творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Цей інтерес значно зріс у роки першої російської революції. Наприклад, у Катеринославській міській громадській бібліотеці в 1905 р. на праці К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна надійшло близько 250 заявок, з них понад 70 — на твори Володимира Ілліча²¹.

Ленінські праці, які розповсюджувалися легально, були складовою частиною агітаційно-пропагандистського фонду марксистської літератури, що використовувався більшовицькими організаціями Росії, в тому числі України, напередодні грудневого збройного повстання.

Хто ж читав таку літературу? В зв'язку із знищенням читацьких формулярів, книг видачі та іншої бібліотечної документації для відповіді на це запитання може бути застосований лише принцип групової оцінки, тобто виявлення найбільш активного читацького контингенту з соціального спектра міського населення. З цією метою використовуються дані звітів деяких бібліотек. Типовим, на нашу думку, було становище в Феодосійській, Одеській, Олешківській, Катеринославській та інших бібліотеках регіону. Так, у звіті Олешківської міської бібліотеки за 1896 р. вказувалося, що 47% читачів становили дворяни, представники духовенства, військові, чиновники, купці, а 53% — вільні матроси, міщани, селяни²². Ще більший процент читачів «з народу» користувався фондами Феодосійської міської публічної бібліотеки в 1901 р.: лікарів, учителів, церковнослужителів і офіцерів було серед них тільки 24%, а 76% — ремісники, чортмобі, нижчі чини, особи без певних занять²³. У звіті про стан Катеринославської міської бібліотеки в 1899 р.

¹⁷ Каталог Никопольской общественной городской библиотеки. Никополь, 1909, с. 26, 32.

¹⁸ Каталог Севастопольской общественной городской библиотеки. Севастополь, 1908, с. 128—129, 131.

¹⁹ Отчет Елисаветградской библиотеки за 1905 год. Елисаветград, 1908, с. 11, 12.

²⁰ Отчет Елисаветградской библиотеки за 1906 и 1907 гг. Елисаветград, 1908, с. 11.

²¹ Отчет Екатеринославской городской библиотеки за 1905 год. Екатеринослав, 1906, с. 27, 34.

²² Отчет Олешковской городской библиотеки. Херсон, 1897, с. 9.

²³ Отчет Феодосийской городской публичной библиотеки за 1901 год. Феодосия, 1902, с. 2.

зазначалося: «Якщо взяти загальне число осіб так званого привілейованого стану, то серед відвідувачів бібліотеки вони становлять незначний процент»²⁴.

У звіті Одеської другої міської безплатної народної читальні за 1900 р. при аналізі категорій читачів, які користувалися абонементом, вказувалося, що «ремісники відвідують читальню частіше від інших». А в звіті Одеської міської публічної бібліотеки спеціально була виділена категорія читачів — чорнороби. Їх кількість постійно зростала і в 1904 р. досягла понад 100 чол., тобто збільшилася порівняно з 1901 р. у 2,5 раза²⁵.

Автор даного повідомлення не розглядає діяльність нелегальних бібліотек, що існували при соціал-демократичних організаціях, марксистських гуртках і групах. Контингент їх відвідувачів, як правило, складався з робітників місцевих підприємств. Ці люди прагнули якнайбільше дізнатися з книг. Зокрема, один з перших соціал-демократів-робітників Катеринослава І. Полонський у спогадах писав: «Легальній книзі робітники вірили...»²⁶.

У соціал-демократичних організаціях, марксистських гуртках попит на літературу постійно зростав. Автори багатьох листів, що надходили у редакцію «Искры», просили надсилати її. Так, 1 листопада 1902 р. Г. Даргольц з Катеринослава писав Н. К. Крупській у Лондон: «Потреба в літературі тут величезна»²⁷. В зв'язку з цим марксистська література, що була в публічних бібліотеках, широко використовувалася місцевими соціал-демократичними організаціями в їх пропагандистській та агітаційній діяльності.

Наведені нами дані про розповсюдження творів В. І. Леніна через бібліотеки на півдні України і в Криму, безумовно, не є вичерпними. Вони доповнюють свідчення, зібрані авторами інших праць, присвячених періоду боротьби за створення революційної марксистської партії та рокам першої російської революції.

²⁴ Отчет о состоянии Екатеринославской библиотеки за 1899 год. Екатеринослав, 1901, с. 19.

²⁵ Отчет Одесской городской публичной библиотеки за 1904 год. Одесса, 1905, с. 10, 18.

²⁶ История Екатеринославской социал-демократической организации. 1883—1903. Екатеринослав, 1923, с. 140.

²⁷ В. И. Ленин и Екатеринославская большевистская организация (документы и материалы). Днепропетровск, 1962, с. 13.

Питання історичного краєзнавства

СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

С. З. ЗАРЕМБА (Київ), О. Б. КОВАЛЕНКО (Чернігів)

Один з важливих напрямів історико-краєзнавчих досліджень на сучасному етапі полягає в узагальненні нагромадженого цією галуззю історичної науки досвіду й критичному засвоєнні доробку вчених минулого. Великий науковий і практичний інтерес викликає, зокрема, проблема становлення та розвитку радянського історичного краєзнавства у період побудови соціалістичного суспільства. На жаль, в українській історіографії й досі відсутня узагальнююча праця з даної теми. Не досліджено, за винятком Полтавщини, розвиток історичного краєзнавства

і в окремих регіонах республіки¹. Метою пропонованого повідомлення є висвітлення діяльності історико-краєзнавчих установ, які виникли та існували на Чернігівщині у 20-х — першій половині 30-х років, зокрема, характеристика форм і методів їх роботи. Маючи свою специфіку, багато з них були водночас типовими і для інших регіонів республіки та країни в цілому. Їх аналіз дасть можливість зробити певний крок у вивченні становлення й розвитку радянського історичного краєзнавства на Україні.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції на основі відповідних законодавчих актів, прийнятих з ініціативи і при безпосередній участі В. І. Леніна, було створено державну систему охорони пам'яток історії та культури².

У перший же рік існування Радянської влади Комуністична партія й державні органи приділили багато уваги питанням охорони пам'яток історії та культури. Плідну роботу в цьому напрямку проводив, зокрема, Всеукраїнський комітет по охороні пам'яток мистецтва і старовини (ВКОПМіС), який виник у 1918 р. в Харкові, а потім переїхав у Київ, де розгорнув активну діяльність. Ще 18 березня того ж року він надіслав розпорядження до Архівної комісії Чернігова про вжиття заходів щодо охорони архівів міста й губернії, в тому числі монастирських, церковних, колишніх адміністративних органів, а також приватних³.

У 1919 р. Чернігівський губвиконком та Прилуцький повітовий ревком одними з перших в УСРР видали накази про охорону пам'яток старовини й мистецтва⁴. В 1923 р. при губернському виконавчому комітеті було створено тимчасову комісію для їх обстеження у Чернігові та асигновано кошти на проведення археологічних розкопок. У другій половині 20-х років окружні й районні виконкоми губернії неодноразово приймали аналогічні документи, розсилали, зокрема, на місця циркуляри та листи з питань збереження духовних цінностей⁵.

На підставі декрету Раднаркому України від 1 квітня 1919 р. «Про передачу історичних пам'ятників і предметів мистецтва до відання Народного комісаріату освіти УСРР»⁶ при Чернігівському губернському й повітових відділах наросвіти почали створюватися комітети охорони пам'яток мистецтва та старовини (КОПМіСи). Вони мали здійснювати реєстрацію, охорону, вивчення та популяризацію історико-культурної спадщини⁷. Уже наприкінці квітня 1919 р. почав діяти Чернігівський губернський комітет охорони пам'яток мистецтва й старовини. Спочатку в його штаті налічувалося 5 співробітників, а згодом — 15. Вони працювали у п'яти секціях: археологічній, архітектурній, музейній, архівно-бібліотечній та етнографічній⁸. Створення повітових КОПМіСів проходило з певними труднощами, зумовленими значною мірою відсутністю кваліфікованих кадрів. Тільки деякі з них (Прилуцький, Сосницький, Чернігівський, Ніжинський) змогли розгорнути більш-менш активну діяльність. Вони виявляли, обстежували, брали на облік різноманітні пам'ятки старовини, музейні збірки, приватні колекції, архі-

¹ Аббасов А. М. Становление и развитие исторического краеведения Полтавщины от его зарождения до наших дней: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1979.

² Охрана памятников истории и культуры: Сб. документов. — М., 1973, с. 15—42.

³ ЦДАЖР УСРР, ф. 166, оп. 3, спр. 693, арк. 41—41-а.

⁴ Чернігівський обласний державний архів (далі — ЧОДА), ф. Р-593, оп. 1, спр. 52, арк. 116; Прилуцький філіал Чернігівського обласного державного архіву (далі — ПФ ЧОДА), ф. Р-99, оп. 1, спр. 2, арк. 13.

⁵ ЧОДА, ф. Р-15, оп. 1, спр. 225, арк. 130; ф. Р-65, оп. 1, спр. 193, арк. 77; спр. 554, арк. 17.

⁶ Культурне будівництво в Українській РСР 1917—1927: 36. док. і матеріалів. — К., 1979, с. 92—94.

⁷ ЧОДА, ф. Р-593, оп. 1, спр. 52, арк. 129; спр. 342, арк. 15.

⁸ Там же, спр. 52, арк. 120—120 зв.; Просвещение, 1919, № 4, с. 24—25.

ви і бібліотеки⁹. Внаслідок проведення цієї копіткої роботи губКОПМіС ще в 1919 р. зміг скласти попередній реєстр пам'яток історії й культури в межах усієї Чернігівщини¹⁰. Його співробітники здійснювали археологічні розвідки в різних районах Чернігова. На засіданнях комітету заслуховувалися також наукові доповіді та реферати з історії краю¹¹. Прилуцький КОПМіС влітку 1919 р. розповсюдив спеціальну відозву й інструкцію про збирання зразків фольклору. Співробітники комітетів охорони пам'яток і старовини виступали серед населення з лекціями на історико-краєзнавчу тематику, влаштовували спеціальні виставки.

Комітети діяли на Чернігівщині з весни 1919 р. до початку 1922 р. (з перервою у своїй роботі під час денікінської окупації восени 1919 р.)^{*}. Вони поклали початок радянському музейному та архівному будівництву в краї, сприяли збереженню історико-культурної спадщини, стимулювали зародження нових форм організації історичного краєзнавства.

Про охорону пам'яток на Чернігівщині піклувалися не тільки місцеві й республіканські державні органи та краєзнавчі організації, а й відповідні установи братніх республік. Так, 1 жовтня 1923 р. Народний комісаріат освіти й Академія наук РСФРР звернулися до Наркомату освіти УСРР з проською «сприяти охороні садиби «Богданка» Глухівського повіту Чернігівської губернії, в якій працював і провів останні місяці свого життя К. Д. Ушинський»¹².

Ці факти свідчать, що в період побудови соціалістичного суспільства питанням охорони та збереження пам'яток історії й культури в республіці надавалося великого значення, яскравою ілюстрацією чого була Чернігівщина.

Важливими краєзнавчими осередками стали музеї. Ще в роки громадянської війни на Чернігівщині було створено ряд цих закладів. У 1927 р., наприклад, працювали Чернігівський губернський, Ніжинський і Прилуцький окружні, Новгород-Сіверський, Сосницький, Остерський музеї, а також меморіальний М. В. Гоголя при Ніжинському інституті народної освіти¹³. Поряд з культурно-освітньою роботою їх працівники активно вивчали історію краю. Значні наукові результати дали, зокрема, розкопки давньоруського городища й курганного могильника в с. Шестовиці, що їх проводила експедиція Чернігівського музею у 1925—1927 рр.¹⁴ Ретельне археологічне обстеження Середнього Подесення здійснили працівники Сосницького музею. Вони відкрили чимало невідомих раніше науці неолітичних та ранньослов'янських старожитностей¹⁵. Поселення трипільської культури в с. Євминці, давньоруське городище у с. Старогородці досліджували співробітники Остерського музею¹⁶. Науковці місцевих музеїв брали участь й у роботі інших археологічних експедицій, які здійснювали розкопки на Чер-

⁹ ЧОДА, ф. Р-593, оп. 1, спр. 52, арк. 2—3; ПФ ЧОДА, ф. Р-99, оп. 1, спр. 1, арк. 49—56; Красное знамя (Чернигов), 1922, 5 окт.

¹⁰ ЧОДА, ф. Р-593, оп. 1, спр. 59, арк. 1—3.

¹¹ Там же, спр. 55, арк. 2—20; Знамя Советов (Чернигов), 1920, 28 января.

^{*} У липні 1919 р. КОПМіСи реорганізовано в Секції охорони пам'яток мистецтва і старовини. У жовтні 1920 р. вони знову були перетворені в КОПМіСи (ЧОДА, ф. Р-593, оп. 1, спр. 53, арк. 56; спр. 54, арк. 24; спр. 55, арк. 21; спр. 76, арк. 38—39).

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 3, спр. 132, арк. 81—81 зв.

¹³ ЧОДА, ф. Р-65, оп. 1, спр. 620, арк. 97—100; Український музей.— К., 1927, зб. 1, с. 250—256.

¹⁴ Робітничий шлях (Чернігів), 1926, 3 серп.; Україна, 1926, кн. 1, с. 178—180.

¹⁵ ЧОДА, ф. Р-596, оп. 1, спр. 518, арк. 11—12 зв.; ф. Р-5059, оп. 1, спр. 1, арк. 57; Чернігівський історичний музей, АЛ ^{196—3, 6—13} 2059; Виноград-

ський Ю. С. Археологические работы Сосницкого историко-краеведческого музея.— Краткие сообщения Института археологии АН УССР.— К., 1955, вып. 5, с. 86—93.

¹⁶ ЧОДА, ф. Р-65, оп. 1, спр. 208, арк. 182.

нігівщині в 20-х роках. У найвіддаленіших куточках краю систематично працювали також фольклорно-етнографічні експедиції.

Увагу тодішніх науковців привертало вивчення історії міст і сіл Чернігівщини. Так, з ініціативи працівників Прилуцького музею у 1927 р. розпочалося складання «Географічного словника Прилуччини», який включав нариси про населені пункти, річки, озера, урочища та історичні пам'ятки цієї місцевості¹⁷. У музеях Чернігова, Ніжина, Прилук зосереджувалися рукописи й особисті речі Т. Г. Шевченка, Л. І. Глібова, М. М. Коцюбинського, М. К. Заньковецької та інших діячів української культури, чий творчий і життєвий шлях пов'язаний з краєм. Дедалі більше уваги співробітники музеїв звертали на дослідження історії революційного руху в краї. Ця діяльність особливо активувалася під час підготовки до відзначення 10-ї річниці Великого Жовтня. В Чернігівському й Прилуцькому музеях у другій половині 20-х років було відкрито спеціальні історико-революційні відділи.

У досліджуваний період на музеї покладалися також функції по охороні пам'яток старовини. В 1927 р. Чернігівський, Ніжинський та Прилуцький музеї склали, наприклад, ґрунтовні їх реєстри¹⁸. Того ж року Наркомат освіти УСРР оголосив Спаський, Успенський і Троїцький собори у Чернігові історичними пам'ятками республіканського значення¹⁹.

При Чернігівському музеї в першій половині 20-х років діяло губернське екскурсійне бюро, працівники якого прагнули дати трудящим знання про історичне минуле міста, природу його околиць, економічне життя й культурно-освітні заклади. Відповідно до цього було розроблено кілька маршрутів історико-краєзнавчих екскурсій, що їх проводили співробітники закладу та досвідчені краєзнавці Чернігова²⁰.

Значну роль у становленні та розвитку історичного краєзнавства на Чернігівщині відіграли архівні установи. У 1922 р. при губернському відділі народної освіти вже функціонувало архівне управління, яке в наступному році перейшло до відання губвиконкому. В 1925 р. у зв'язку з адміністративно-територіальною реформою були створені Чернігівське, Ніжинське й Прилуцьке окружні архівні управління. Для зберігання, упорядкування й наукової розробки документів і архівних матеріалів місцевого значення у 1923 р. засновано Чернігівський губернський (з 1926 р.— крайовий) історичний архів. Існували архіви при Ніжинському та Прилуцькому окружних архівних управліннях.

Спираючись на наявні матеріали, архівісти вивчали історію краю. Про підсумки своїх досліджень вони доповідали, зокрема, на засіданнях семінару, що діяв на базі Чернігівського крайового історичного архіву в кінці 20-х років²¹. Керував роботою цього семінару вчений-архівіст П. К. Федоренко, який створив ряд праць з історії Чернігівщини XVII—XVIII ст. та історіографії краю. Тривалий час він досліджував розвиток металургійної промисловості на Україні в той період, зокрема на Поліссі. Цій проблемі П. К. Федоренко присвятив ґрунтовну працю, видану у 1960 р.²² Архівісти вивчали також питання історії визвольного руху в краї. Так, 1922 р. у місцевій пресі було вміщено кілька статей, в яких наводилися невідомі раніше факти про діяльність революційних народників на Чернігівщині. Тоді ж було покладено по-

¹⁷ Бюлетень Прилуцького окружного музею, № 1.— Прилуки, 1928, с. 7, 26—27, 30; № 2, 1929, с. 75.

¹⁸ ЧОДА, ф. Р-65, оп. 1, спр. 208, арк. 267—268; спр. 554, арк. 17; спр. 620, арк. 147—153; ПФ ЧОДА, ф. Р-278, оп. 1, спр. 1567, арк. 135—138.

¹⁹ ЧОДА, ф. Р-65, оп. 1, спр. 620, арк. 139—145.

²⁰ Там же, ф. Р-15, оп. 1, спр. 294, арк. 117 зв.—118, 496—496 зв.; ф. Р-65, оп. 1, спр. 208, арк. 69.

²¹ Там же, ф. Р-65, оп. 1, спр. 826, арк. 100—101; спр. 1110, арк. 62; Архівна справа, 1928, кн. 7, с. 29.

²² Федоренко П. К. Рудни Левобережной Украины в XVII—XVIII вв.— М., 1960.

чаток вивченню біографії уродженця краю, героя громадянської війни В. М. Примакова²³. Готуючись до святкування 10-ї річниці Великого Жовтня, працівники архівних установ посилили увагу до збирання й вивчення документів з історії боротьби за владу Рад на Чернігівщині²⁴. В 1928 р. співробітники крайового історичного архіву підготували хроніку революційних подій 1905—1907 рр. на Чернігівщині, список населених пунктів, де відбулися виступи трудящих, а також реєстр протиправових прокламацій, випущених у той час²⁵.

Революційне минуле краю було головним об'єктом дослідження з боку місцевих осередків Комісії по вивченню історії Жовтневої революції та Комуністичної партії (Істпарту). В червні 1922 р. при Чернігівському губкомі КП(б)У почав діяти губерньський, а у середині 20-х років — окружні істпарті в Чернігові, Ніжині та Прилуках²⁶. Вони провели значну роботу по збиранню документальних матеріалів з історії революційного руху у краї, в тому числі мемуарів. Цілий комплекс їх ще й досі чекає на дослідників в архівах Чернігова²⁷. Певну увагу істпарті приділяли масово-політичній, пропагандистській роботі. З нагоди 5-ї та 10-ї річниць Жовтня губерньський істпарт, наприклад, влаштовував ювілейні «Виставки революції», які з допомогою засобів наочної агітації висвітлювали історію боротьби за встановлення Радянської влади в краї²⁸. Досить вагомим був і науковий доробок цих установ. Перу одного з керівників Чернігівського істпарту — В. К. Щербаківа (згодом віце-президента АН БРСР) належать перші узагальнюючі праці з історії революційного руху в краї²⁹. Його колега М. Г. Дроздов опублікував дослідження з питання про селянський рух на Чернігівщині під час революції 1905—1907 рр.³⁰ Співробітники Прилуцького істпарту впорядковували цікавий збірник документальних нарисів «Боротьба за Жовтень на Прилуччині»³¹.

Проблематику, присвячену революційним подіям, розробляв також колектив Комісії по вивченню історії профспілкового руху (Істпроф). Його місцевий осередок було створено при окружній раді профспілок. Основне своє завдання він вбачав у тому, щоб з допомогою громадськості дослідити історію робітничого класу Чернігівщини та його боротьби. З цією метою при галузевих профспілках почали функціонувати комісії ветеранів революційного руху, які готували відповідні матеріали. В ювілейному, 1927 р. окружний істпроф влаштував «Виставку історії профспілкового руху на Чернігівщині»³².

Важливе значення для розвитку й поширення історичних знань у краї мали наукові товариства, насамперед Чернігівське, яке виникло в 1920 р. Спочатку воно мало статус філіалу Українського наукового товариства у Києві, а з 1925 р. почало діяти в системі Всеукраїнської Академії наук (ВУАН). 1924 р. було відкрито його філіал у Сновську (нині — м. Щорс). Кількість членів товариства з кожним роком зростала. Так, якщо в 1921 р. їх налічувалося 31, то у 1929 р. — уже 76. Воно

²³ Красное знамя (Чернигов), 1922, 10 и 27 сент., 8 окт.

²⁴ Робітничий шлях (Чернігів), 1926, 24 лют.

²⁵ ЧОДА, ф. Р-600, оп. 1, спр. 217, арк. 21—22; Архівна справа, 1928, кн. 7, с. 29—30.

²⁶ Партійний архів Чернігівського обкому Компартії України, ф. 37, оп. 2, спр. 3, арк. 64; ф. 342, оп. 1, спр. 381, арк. 43.

²⁷ ЧОДА, ф. Р-592, оп. 1, спр. 1, 5, 44; Партійний архів Чернігівського обкому Компартії України, ф. 342, оп. 1, спр. 530—534, 536.

²⁸ Червоний стяг (Чернігів), 1927, 5 і 16 листоп.

²⁹ Щербаківа В. К. Жовтнева революція й роки громадянської боротьби на Чернігівщині. — Чернігів, 1927; його ж. Нариси з історії соціал-демократії на Чернігівщині (1902—1917 рр.). — Харків, 1931.

³⁰ Дроздов М. Г. Аграрные волнения в Черниговской губернии в годы первой русской революции. — М. — Л., 1925.

³¹ Боротьба за Жовтень на Прилуччині: За матеріалами окрістпарту. — Прилуки, 1927.

³² Червоний стяг (Чернігів), 1927, 22 жовт., 5 і 16 листоп.

складалося з кількох секцій. Найактивніше з них працювали історико-філологічна (з 1929 р. — історико-краєзнавча), етнографічна та бібліографічна³³.

Члени історико-краєзнавчої секції проводили археологічні розкопки, вивчали соціально-економічний розвиток і культурне життя краю у період феодалізму й капіталізму, зокрема творчість письменників, пов'язаних з Чернігівщиною, — Т. Г. Шевченка, М. М. Коцюбинського, Г. І. Успенського, Л. І. Глібова та ін.³⁴ Члени етнографічної секції збирали місцевий фольклор, досліджували пам'ятки декоративно-прикладного мистецтва й народної архітектури. Наприкінці 20-х років було створено бібліографічну секцію. Її члени займалися складанням покажчиків літератури про Чернігівщину, а також місцевих видань (газет, журналів, альманахів, книг) радянського періоду³⁵ і т. п.

Чернігівське наукове товариство, крім засідань по секціях, влаштовувало загальні збори, на яких з доповідями, повідомленнями й лекціями виступали місцеві дослідники та вчені Києва і Харкова. Воно створило в Чернігові наукову бібліотеку й заснувало етнографічний музей³⁶.

На початку 1921 р. виникло Сосницьке науково-дослідне товариство. Його статут затвердили повітовий виконком і ВУАН. Незабаром відділення цього товариства було створено й у Мені. В секцію входили працівники Сосницького краєзнавчого музею, які залучали аматорів до археологічних та фольклорно-етнографічних експедицій, що їх проводив цей заклад. Краєзнавці створили місцеву наукову бібліотеку, яка налічувала кілька тисяч видань, у тому числі — стародруки. Були тут і рукописні твори. На засіданнях товариства виголошувалися доповіді й реферати з історії краю.

В січні 1925 р. відбулися установчі збори Ніжинського наукового товариства, а у березні того ж року ВУАН затвердила його статут. Переважну більшість членів товариства становили викладачі Ніжинського інституту народної освіти. Члени історичної секції на чолі з відомим радянським ученим М. Н. Петровським досліджували насамперед минуле Чернігівщини XVII—XVIII ст., етнографічної — питання ономастики, статистично-економічної — розвиток економіки краю³⁷.

У середині 20-х років почало функціонувати Остерське наукове товариство, що об'єднувало близько 50 чол. Члени його археологічної секції, зокрема, проводили розкопки і пошуки в Острі, селах Євминці, Булахові, Вовчку, етнографічної — збирали пам'ятки фольклору³⁸.

Чимало зусиль до організації краєзнавчого осередку доклали прилучці аматори старовини. Уже в 1919—1920 рр. там діяло Товариство по дослідженню Прилук та повіту, яке проводило археологічні розкопки, допомагало місцевим органам Радянської влади охороняти пам'ятки історії й культури³⁹. Влітку 1926 р. в цьому місті виник гурток краєзнавців, що поставили собі за мету вивчати історію і природу Прилуччини. Водночас при міському кабінеті політосвіти функціонувала музейна секція, члени якої також проводили аналогічну роботу.

Краєзнавчі гуртки, а також комітети та бюро певний час діяли у Борзні, Городні, Лосинівці, Млині, с. Софіївці (нині — Щорського

³³ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. X, спр. 18724, арк. 127—128; Красное знамя (Чернигов), 1922, 28 мая; Записки Чернігівського наукового товариства. Т. 1: Праці історико-краєзнавчої секції. — Чернігів, 1931, с. 3.

³⁴ Красное знамя (Чернигов), 1922, 28 мая; Україна, 1925, кн. 3, с. 181—182.

³⁵ ЧОДА, ф. Р-65, оп. 1, спр. 1110, арк. 61.

³⁶ Там же, ф. Р-600, оп. 1, спр. 1565, арк. 8; спр. 1566, арк. 3, 8, 36; ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. X, спр. 18724, арк. 129.

³⁷ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. X, спр. 18691, арк. 1—3; Ніжинський філіал Чернігівського обласного державного архіву (далі — НФ ЧОДА), ф. Р-427, оп. 1, спр. 70, арк. 69—70 зв.

³⁸ ЧОДА, ф. Р-65, оп. 1, спр. 208, арк. 182; спр. 620, арк. 97; Краєзнавство, 1927, № 1, с. 31; 1928, № 6—10, с. 98.

³⁹ ПФ ЧОДА, ф. Р-99, оп. 1, спр. 5, арк. 38.

району). Лосинівське бюро, зокрема, зосередило свої зусилля на вивченні революційного минулого краю. В 1927 р. у Лосинівці відбулася районна краєзнавча конференція, яка підбила підсумки роботи аматорів і накреслила далші шляхи й форми її вдосконалення⁴⁰.

В умовах Радянської влади відкрилися широкі можливості для розвитку історичного краєзнавства у вищій та середній школі. Важливу роль у цій справі відіграли викладачі з науково-дослідної кафедри історії культури й мови при Ніжинському інституті народної освіти (1922—1930 рр.). З кінця 20-х років особливу увагу вони почали приділяти історії визвольної боротьби в краї, джерелознавству та актуальним питанням тогочасного життя. Зокрема, вони досліджували такі теми, як «Історія революційного руху Донбасу», «Колективізація господарства на Ніжинщині», «Молодь і студентство Ніжина у 1905 р.» тощо.

Активну участь в історико-краєзнавчих дослідженнях 20-х — першої половини 30-х років брало студентство. Так, восени 1922 р. виник відповідний гурток при Чернігівському інституті народної освіти. Він об'єднував до 30 чол. студентів та викладачів і працював у тісному зв'язку з місцевим історичним архівом. Гуртківці допомагали його співробітникам упорядковувати документальні матеріали, а також досліджували окремі теми з соціально-економічної історії Чернігівщини XVIII ст. У 1924 р. в складі гуртка оформилася Історико-революційна секція, члени якої вивчали визвольний рух у краї. На його засіданнях виступали місцеві науковці та вчені з інших міст країни, які приїздили до Чернігова. Гуртківці здійснювали краєзнавчі експедиції, брали участь в археологічних розкопках, а під час канікул збирали по селах фольклорно-етнографічні матеріали, стародруки. Діяльність гуртка здобула широке схвалення громадськості. У травні 1923 р. Оргбюро ЦК КП(б)У порекомендувало створювати подібні гуртки при всіх інститутах народної освіти й архівних установах республіки⁴¹.

В середині 20-х років діяв історичний гурток і при Ніжинському інституті народної освіти. Його члени на чолі з викладачами впорядковували архів вузу, допомагали співробітникам місцевого музею. Активно залучалися до краєзнавчих пошуків також учні Прилуцького та Остерського педтехнікумів.

Студенти Чернігівщини брали участь і в роботі Всеукраїнського студентського бюро краєзнавства (ВСБК), яке почало діяти з 11 червня 1924 р. у тодішній столиці Радянської України — Харкові — при Центральному бюро пролетарського студентства⁴².

В 20-х роках широка мережа краєзнавчих осередків виникла у загальноосвітніх школах. У той час краєзнавство стало в них однією з навчальних дисциплін. Основна увага приділялася при цьому вивченню природних умов та соціально-економічного розвитку рідного краю. Цей напрям був визначальним і в школах Чернігівщини. Так, планом навчально-виховної роботи Остерської семирічної школи на 1929/30 учбовий рік у галузі краєзнавства передбачалося вивчення географії, клімату й місцевої промисловості⁴³. Історичний же аспект цієї галузі науки часом залишався поза увагою вчителів. Це пояснювалося тим, що в той час предмет краєзнавства ще не був визначений чітко у науково-педагогічній літературі.

Розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині вже на початку 20-х років сприяв створенню в краї відповідного регіонального координаційного центру. У травні 1924 р. в Чернігові було сформовано іні-

⁴⁰ Краєзнавство, 1927, № 3, с. 27—28; 1928, № 1, с. 28.

⁴¹ Мітюков О. Г. Радянське архівне будівництво на Україні (1917—1973 рр.). — К., 1975, с. 55.

⁴² ЦДАЖР УРСР, ф. Р-166, оп. 3, спр. 406, арк. 6—13.

⁴³ Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, відділ рукописів, ф. 1, спр. 879, арк. 2—4.

ціативну групу для створення місцевого інституту краєзнавства, яка незабаром розробила проект його статуту^{44–45}. А через кілька місяців почав функціонувати перший у республіці інститут краєзнавства при Чернігівському губвиконкомі. Його колектив спрямував свою увагу на об'єднання зусиль музеїв, архівів, наукових товариств, гуртків, вищих навчальних закладів, радянських і господарських установ, окремих аматорів у справі вивчення рідного краю. Працівники інституту започаткували координацію планування наукових досліджень з питань краєзнавства, проводили роботу по створенню відповідних відділів в усіх повітах⁴⁶. 5—9 жовтня того ж року інститут провів першу міську краєзнавчу конференцію. Серед виголошених на ній доповідей були, зокрема, такі: «Проблеми історичного вивчення Чернігівщини», «Революційний рух на Чернігівщині», «Народна освіта на Чернігівщині», «Школа і краєзнавство» та ін.⁴⁷ Наприкінці жовтня 1924 р. інститут організував також першу губернську краєзнавчу конференцію⁴⁸.

В 1925 р. згідно з новим адміністративно-територіальним поділом припинив своє існування Чернігівський губвиконком, а невдовзі після цього й інститут.

Місцеві краєзнавчі осередки займалися і видавничою діяльністю. Кілька путівників та каталогів видав Чернігівський музей. Протягом 1928—1929 рр. Прилуцький музей опублікував два випуски свого «Бюлетеня», в яких вміщено інформативний матеріал і наукові розвідки. Краєзнавці Ніжина друкували свої праці в «Записках» Ніжинського інституту народної освіти (кн. I—XI, 1925—1931 рр.), а також у «Бюлетені» його науково-дослідної кафедри (вип. 1—3, 1924—1925 рр.). У 1931 р. побачили світ «Записки» Чернігівського наукового товариства, присвячені проблемам історії краю⁴⁹. Статті й замітки місцевих краєзнавців регулярно з'являлися також на сторінках місцевої партійно-радянської преси, численних видань ВУАН, журналів «Літопис революції», «Архівна справа», «Червоний шлях», «Україна», «Життя й революція» та ін.

Краєзнавчі осередки Чернігівщини підтримували тісні зв'язки з Центральним бюро краєзнавства при АН СРСР, науковими установами багатьох міст країни, Комісією краєзнавства при ВУАН, Українським комітетом краєзнавства. У роботі Другої Всеросійської краєзнавчої конференції (грудень 1924 р.), Першого Всеукраїнського з'їзду в справі дослідження продуктивних сил та народного господарства (грудень 1924 — січень 1925 рр.), Першої Всеукраїнської конференції краєзнавства (травень 1925 р.) брали участь і краєзнавці з Чернігова, Ніжина, Остра. Тісними були контакти з галузевими підрозділами ВУАН і насамперед з Комісією Лівобережної України та Слобожанщини — одним з осередків порайонного вивчення України, які мали своєю метою об'єднати місцевих науковців з ученими академічних установ для спільної роботи. На засіданнях Комісії Лівобережної України та Слобожанщини з доповідями й повідомленнями виступали вчені Чернігова, Ніжина й Сосниці⁵⁰. Результатом вивчення краєзнавцями і співробітниками ВУАН історії Чернігівщини дожовтневого періоду став збірник статей «Чернігів і Північне Лівобережжя» (К., 1928).

^{44–45} ЦДАЖР УРСР, ф. Р-166, оп. 3, спр. 406, арк. 16.

⁴⁶ ЧОДА, ф. Р-15, оп. 1, спр. 303, арк. 66—80; Червоний шлях, 1925, № 3, с. 254.

⁴⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-166, оп. 3, спр. 406, арк. 16—18.

⁴⁸ ЧОДА, ф. Р-15, оп. 1, спр. 303, арк. 503; Красное знамя (Чернигов), 1924, 26 сент., 7 окт.

⁴⁹ Записки Чернігівського наукового товариства. Т. 1: Праці історико-краєзнавчої секції.— Чернігів, 1931.

⁵⁰ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. X, спр. 4352, 4360, 4372, 4462—4464, 4477, 4483—4484; Україна, 1926, кн. 1, с. 162; 1928, кн. 2, с. 173.

Отже, у 20-х — першій половині 30-х років на Чернігівщині виникла досить розгалужена мережа різноманітних історико-краєзнавчих осередків. Розширилася їх географія. Вони працювали не тільки в найбільших містах краю — Чернігові, Ніжині, Прилуках, а й у Сосниці, Острі, Новгороді-Сіверському та багатьох сільських населених пунктах.

Ведучи гостру боротьбу проти носіїв дрібнобуржуазної та націоналістичної ідеології, краєзнавці 20-х років поступово оволодівали марксистсько-ленінською методологією історичного дослідження. Їх досвід і доробок при критичному підході можуть бути творчо використані й сьогодні, коли ця галузь історичної науки привертає до себе дедалі більшу увагу фахівців, аматорів і широких кіл громадськості. Форми й методи краєзнавчих товариств і гуртків 20—30-х років успішно застосовують, зокрема, первинні організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури Чернігівської області. Для дальшого розвитку історичного краєзнавства в краї багато зусиль докладають колективи місцевих музеїв, бібліотек, архівів, вищих та середніх навчальних закладів, загальноосвітніх шкіл.

* * *

О. І. ЛУЦЬКИЙ (Львів)

ПІДВИЩЕННЯ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ ЗНАНЬ РОБІТНИКІВ МАШИНОБУДУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР у 1971—1975 рр.

Комуністична партія і Радянський уряд завжди надавали й надають великого значення машинобудуванню — одній з найважливіших галузей соціалістичної індустрії. Від його розвитку залежить рівень механізації та автоматизації виробництва в усій промисловості, сільському господарстві і на транспорті. Збільшення випуску й підвищення якості різноманітних машин є важливим фактором прискорення науково-технічного прогресу в економіці нашої країни. Як підкреслювалося на XXVI з'їзді КПРС, «...широко відчинити двері для нового може насамперед **машинобудування**. Те передове, що створює наукова й інженерна думка, машинобудування покликане без зволікання освоювати, втілювати у високоефективні, надійні машини, прилади, технологічні лінії»¹.

Важливим етапом у розвитку цієї галузі в УРСР стали роки дев'ятої п'ятирічки. За той період випуск продукції машинобудування і металообробки у республіці збільшився в 1,8 раза. На підприємствах галузі було освоєно серійне виробництво парових турбін потужністю 500 тис. кіловат, верстатів з програмним управлінням, конверторів місткістю 300 т, створено багато іншої техніки, яка не поступалася перед найкращими вітчизняними й зарубіжними зразками². Промислово-виробничі фонди у машинобудуванні республіки зросли в 1,7 раза, електроозброєність — на 11,7%, енергоозброєність — на 9,9%³.

В успішному виконанні завдань дев'ятої п'ятирічки велику роль відіграла чітка система підвищення професійно-технічного рівня робітничих кадрів, оскільки їх знання, вміння і майстерність — вирішальна умова високопродуктивної праці, творчої активності. Це питання певною мірою вже висвітлено в ряді праць⁴. Автор даної замітки робить спробу проаналізувати основні форми й методи підвищення професійно-технічних знань робітників машинобудування УРСР у досліджуваний період.

Неухильне піднесення виробництва, вдосконалення його структури, впровадження нової техніки і технології вимагали значного поліпшення підготовки кваліфікованих робітників. Важливу роль у конкретизації цих завдань відіграли постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 23 червня 1972 р. «Про дальше вдосконалення системи про-

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. — К., 1981, с. 52.

² Див.: Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. — К., 1976, с. 12, 18.

³ Технологія и организация производства, 1976, № 2, с. 7.

⁴ Деятельность Коммунистической партии по повышению ведущей роли рабочего класса в условиях развитого социализма. (На материалах УССР). — К., 1980; Кляпчук С. Н. Подготовка квалифицированных рабочих — важное направление кадровой политики КПСС. (Из опыта работы парторганизаций Украины). — К., 1981; Робітничий клас УРСР і науково-технічний прогрес: Історичний нарис. — К., 1980; Остафійчук В. Ф. У боротьбі за науково-технічний прогрес. (З досвіду роботи партійних організацій України по здійсненню науково-технічної політики КПРС в умовах розвинутого соціалізму). — К., 1980; КПРС і творча активність мас: Партія — організатор творчої активності робітничого класу України в період соціалістичного і комуністичного будівництва в СРСР. — К., 1980 та ін.

фесійно-технічної освіти»⁵ та відповідна постанова ЦК Компартії України й Ради Міністрів УРСР від 24 липня того ж року⁶.

Вагомий вклад у підготовку кваліфікованих робітників внесли професійно-технічні училища. Вони готували всебічно розвинених, технічно освічених, ідейно стійких молодих робітників. Партійні, радянські, профспілкові та комсомольські організації України розгорнули широку роботу по будівництву нових і реконструкції старих училищ, зміцненню їх учбово-матеріальної бази. Харківський обком Компартії України й виконком обласної Ради депутатів трудящих, наприклад, запланували на дев'яту п'ятирічку ввести в дію нові училища по підготовці робітників для промислових підприємств, у тому числі для таких заводів, як тракторний, «Електроважмаш», верстатобудівний, підшипниковий, холодильних машин, турбінний та ін.⁷ Перші чотири з вищезазначених підприємств спільно створили великий учбовий центр, розрахований на навчання понад 3 тис. юнаків і дівчат⁸. Це дало змогу не тільки збільшити випуск кваліфікованих робітників, а й значно підвищити якість їх підготовки.

Якщо на кінець 1970 р. на Україні діяло 119 середніх професійно-технічних училищ з контингентом 39,1 тис. учнів, то в кінці 1975 р. їх вже функціонувало 454. У них навчалися 213 тис. чол. Питома вага цих профтехучилищ у загальній мережі учбових закладів системи ПТО зросла в республіці за вказаний період з 15,8% до 60,6%⁹. Усього за роки дев'ятої п'ятирічки в народне господарство Української РСР, у тому числі й у машинобудування, влилися 94,1 тис. молодих кваліфікованих робітників — випускників середніх професійно-технічних училищ¹⁰.

Успішній підготовці робітничих кадрів сприяли тісні контакти профтехучилищ з базовими підприємствами. Мається на увазі не просте шефство, яке нерідко обмежується лише матеріальною допомогою, а взаємна зацікавленість у виконанні одного і того ж державного завдання. Наприклад, ділові виробничі взаємовідносини в роки дев'ятої п'ятирічки встановилися між Харківським ПТУ № 6 та заводом транспортного машинобудування ім. Малишева, Київським заводом верстатів-автоматів ім. Горького і профтехучилищем № 4, Новокраматорським машинобудівним заводом ім. Леніна й ПТУ № 47 та ін. Так, на Ждановському заводі важкого машинобудування професійно-технічне училище № 4 давно вважають одним з цехів підприємства. Завод побудував для нього учбово-виробничий комплекс, безкоштовно надав для обладнання майстерень 120 металорізальних верстатів. Щодня училищу виділялися різноманітні інструменти і матеріали. Практику учні проходили в бригадах з найбільш високим рівнем організації праці. За кожним з них закріплювався кваліфікований робітник, який ділився з молоддю набутим досвідом. Усе це сприяло дальшому зростанню майстерності учнів. Уже стало традицією, що після закінчення училища вони йдуть працювати в ті цехи, де проходили практику¹¹. На кінець дев'ятої п'ятирічки на Ждановському заводі важкого машинобудування випускники ПТУ становили $\frac{2}{3}$ усіх робітників

⁵ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.— М., 1978, т. 11, с. 103—109.

⁶ Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки.— К., 1972, № 8, с. 6—10.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 4553, оп. 9, спр. 5853, арк. 107—112.

⁸ Правда України, 1977, 11 дек.

⁹ Архів Державного Комітету СРСР по професійно-технічній освіті, ф. 9507, оп. 6, спр. 1421, арк. 12.

¹⁰ Архів Державного Комітету Ради Міністрів УРСР по професійно-технічній освіті, ф. 4609, оп. 1, спр. 1289, арк. 4.

¹¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 7676, оп. 20, спр. 3742, арк. 33—34; ЦДАЖР УРСР, ф. 4553, оп. 10, спр. 117, арк. 36; Профессионально-техническое образование, 1975, № 12, с. 5.

підприємства¹², причому більшість їх прийшла туди з підшефного училища. Серед його випускників токарі: Герой Соціалістичної Праці Г. Я. Зуєв, кавалер орденів Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани» П. Ю. Бадасен, бригадир комсомольсько-молодіжної бригади ім. XXIV з'їзду партії Б. Бельченко та багато інших¹³.

Як показала практика, зміцнення зв'язків професійно-технічних училищ з базовими підприємствами й підвищення відповідальності трудових колективів за навчання молодих робітників прискорило процес адаптації вихованців ПТУ на виробництві. Педагогічні колективи більшості училищ добиваються від учнів дедалі глибших знань, посилюють ідейно-виховну роботу. Кількість робітників, підготовлених у системі профтехосвіти і направлених на підприємства машинобудування республіки, зросла в 1975 р. проти 1970 р. майже на 38%. В середньому за рік у дев'ятій п'ятирічці учбові заклади ПТО УРСР готували для розглядуваної галузі 45,4 тис. кваліфікованих робітників, що вдвічі перевищувало показники 1959—1970 рр.¹⁴

Таким чином, на Україні в 1971—1975 рр. значно розширилася мережа профтехучилищ, зміцніла їх матеріальна база, підвищилася якість підготовки кадрів. Проте чимало великих машинобудівних підприємств республіки ще не мали своїх базових училищ¹⁵. На ряді заводів не завжди виконувалися планові завдання по освоєнню коштів на їх будівництво¹⁶.

У роки дев'ятої п'ятирічки на багатьох підприємствах машинобудування УРСР було значно розширено і вдосконалено систему внутрі-заводського навчання робітників. Наприклад, на Новокраматорському машинобудівному заводі щороку понад 1 тис. їх опановувала професії безпосередньо на виробництві¹⁷. На Кременчуцькому автомобільному заводі за п'ять років було підготовлено 6,5 тис. нових робітників¹⁸. На Дніпровському машинобудівному заводі (Дніпропетровськ) функціонував учбово-виробничий цех на 250 робочих місць. У ньому щороку навчалися 500—550 верстатників та слюсарів¹⁹.

Зміцнення матеріальної бази, збільшення кількості учбових комбінатів, цехів, дільниць, наявність достатньої кількості кваліфікованих інструкторів і викладачів дали змогу істотно поліпшити підготовку робітників безпосередньо на виробництві. Так, у середньому за рік у дев'ятій п'ятирічці на підприємствах машинобудування й металообробки готувалося 174,4 тис. нових робітників, тобто в 1,6 раза більше, ніж у 1959—1970 рр.²⁰

Важливою формою підготовки робітничих кадрів на виробництві було індивідуально-бригадне навчання. З метою його поліпшення на багатьох підприємствах (Крюківський вагонобудівний завод, Кременчуцький завод будівельних машин, харківський завод «Серп і молот» та ін.) було створено методичні ради виробничого навчання. З числа інженерно-технічних працівників і висококваліфікованих робітників пі-

¹² Проффессионально-техническое образование, 1975, № 7, с. 38.

¹³ Ждановский машиностроитель (орган партійного комітету, заводу профспілки та дирекції Ждановського ордена Леніна заводу важкого машинобудування ім. 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції), 1975, 21 окт.

¹⁴ Романцов В. О. Робітничий клас Української РСР (1946—1970 рр.).— К., 1972, с. 70.

¹⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 7676, оп. 20, спр. 3742, арк. 46—47, 98—99; ЦДАЖР УРСР, ф. 4553, оп. 10, спр. 1302, арк. 9; Комуніст України, 1977, № 10, с. 21.

¹⁶ Архів Державного Комітету СРСР по професійно-технічній освіті, ф. 9507, оп. 6, спр. 1421, с. 19; ЦДАЖР УРСР, ф. 4553, оп. 10, спр. 302, арк. 50.

¹⁷ За технический прогресс (орган партійного комітету, комітету профспілки, комітету комсомолу та дирекції виробничого об'єднання краматорських заводів важкого машинобудування), 1975, 14 окт.

¹⁸ Машиностроитель, 1977, № 11, с. 44.

¹⁹ Экономическая газета, 1972, № 35, с. 6.

²⁰ Романцов В. О. Назв. праця, с. 82.

дібрані досвідчені викладачі та інструктори виробничого навчання. В результаті якості підготовки робітників там істотно підвищилася²¹.

Однак керівники окремих підприємств і цехів приділяли йому недостатню увагу. Наприклад, на таких заводах, як Ворошиловградський тепловозобудівний, харківський «Електроважмаш», Бахмацький хімічного машинобудування та інших, не були створені учбові комбінати, цехи й дільниці, не вистачало посібників²². На деяких заводах Полтавської області незадовільно працювали методичні ради виробничого навчання. Все це призводило до того, що робітники на цих підприємствах не одержували тих знань, яких вимагав технічний прогрес, а це в свою чергу стримувало зростання продуктивності їх праці, її ефективності.

Важливу роль у підготовці кадрів у роки дев'ятої п'ятирічки відіграв рух наставництва. Трудові колективи машинобудування бачили в ньому важливий засіб, з допомогою якого можна поліпшити справу професійної підготовки і комуністичного виховання молоді зміни робітничого класу. Наставниками, як правило, були найбільш кваліфіковані робітники. Серед них Герої Соціалістичної Праці, ветерани Харківського турбінного заводу токарь-карусельник К. С. Кисляков, що за 40 років роботи підготував 60 висококваліфікованих токарів, і бригадир слюсарів-складальників І. Ф. Горбатько, у бригаді якого навчалися близько 50 молодих робітників²³. Герой Соціалістичної Праці, голова ради наставників Львівського заводу електровимірювальних приладів М. П. Вереницин, який за роки дев'ятої п'ятирічки дав путівку в життя 15 фрезерувальникам²⁴, та багато інших, що вчили молодь працьовитості, майстерності, виховували її на героїчних традиціях славного радянського робітничого класу.

Молоді робітники, які мали наставників, порівняно швидко опановували обрану спеціальність, допускали дедалі менше браку в роботі, брали активну участь у громадському житті. Виробничі норми вони виконували, як правило, на 110—115%²⁵.

Постійне вдосконалення виробництва, впровадження нової техніки й технології, поліпшення організації праці вимагали збільшення кваліфікованих робітників. У зв'язку з цим їх чисельність з кожним роком зростала. Так, у 1971—1975 рр. на підприємствах машинобудування і металообробки республіки в середньому за рік підвищували свою кваліфікацію 506,7 тис. чол., тобто у 2,2 раза більше, ніж у 1959—1970 рр.²⁶ На Львівському автобусному заводі, наприклад, чисельність робітників, які підвищили свою кваліфікацію, зросла з 1970 по 1975 рр. майже на 48%²⁷.

²¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 7676, оп. 20, спр. 3422, арк. 53—54; Годы трудовых свершений: Очерк истории Харьковского моторостроительного завода «Серп и молот». — Х., 1975, с. 250.

²² ЦДАЖР СРСР, ф. 7676, оп. 20, спр. 3760, ак. 128—129; Октябрьский гудок (орган партійного комітету, завкому профспілки, завкому ЛКСМУ та дирекції Ворошиловградського ордена Леніна і ордену Жовтневої революції тепловозобудівного заводу імені Жовтневої революції), 1975, 14 февр.; Электрик (орган парткому, дирекції, завкому профспілки і завкому комсомолу харківського ордена Леніна заводу «Електроважмаш» ім. В. І. Леніна), 1975, 19 листоп.

²³ ЦДАЖР СРСР, ф. 7676, оп. 20, спр. 3503, арк. 63; Архів УРРПС, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 7814, арк. 117. Архів Харківської обласної ради професійних спілок, ф. постійного зберігання (далі: ф. ПЗ). Постанова Президії Харківської обласної ради профспілок. Протокол № 9 від 4 вересня 1974 р. «Про досвід роботи наставників і організацію соціалістичного змагання між ними на заводах ім. Малишева і турбінному ім. Кірова», с. 1.

²⁴ Архів Львівської обласної ради професійних спілок, ф. ПЗ, оп. 1, спр. 428, арк. 10.

²⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 7676, оп. 20, спр. 3493, арк. 104; Архів УРРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 8188, арк. 168.

²⁶ Романцов В. О. Назв. праця, с. 105.

²⁷ Архів Львівського автобусного заводу, ф. ПЗ. Матеріали відділу технічного навчання кадрів заводу за 1970—1975 рр., с. 12.

Важливими формами навчання робітників були також виробничо-технічні курси, що забезпечували зростання рівня їх кваліфікації (розряду), курси цільового призначення по вивченню нових технологічних процесів, матеріалів й обладнання, курси по вивченню суміжних професій, школи передових методів праці та школи майстрів. Особливістю останніх полягала в тому, що у них робітники поряд з підвищенням кваліфікації здобували освіту в обсязі середньої школи без відриву від виробництва. Так, на Харківському тракторному заводі школа майстрів, створена ще у 1963 р., стала однією з найбільш масових форм навчання робітників. Уже на початку дев'ятої п'ятирічки середньорічна чисельність учнів у ній становила 219 чол.²⁸ Всього за період з 1963 по 1975 рр. її закінчили майже 700 чол., 360 з них — у роки дев'ятої п'ятирічки²⁹.

Важливу роль у підвищенні кваліфікації робітників, розширенні їх загального світогляду відіграли народні університети науково-технічних та економічних знань. Характерно, що в досліджуваний період питома вага представників робітничого класу серед їх слухачів значно зросла. Так, на запорізькому автозаводі «Комунар» у народному університеті в 1972 р. серед 1217 відвідувачів налічувалося 872 робітники, що становило майже $\frac{3}{4}$ складу всіх слухачів³⁰.

Справжньою школою пропаганди техніко-економічних знань і передового досвіду став, наприклад, факультет «Робітник — новатор» народного університету на Одеському заводі радіально-свердлувальних верстатів. Навчання на цьому факультеті сприяло підвищенню кваліфікації його слухачів, зростанню продуктивності їх праці, масовому оволодінню робітниками підприємства її передовими методами³¹.

В досліджуваний період на підприємствах розглядуваної галузі дальшого розвитку набула економічна освіта робітників. Цьому, зокрема, сприяла постанова ЦК КПРС «Про поліпшення економічної освіти трудящих» (1971 р.). Керуючись сформульованими у ній висновками та пропозиціями, партійні й профспілкові організації підприємств машинобудування України розгорнули широку роботу щодо відповідної підготовки кадрів. У багатьох трудових колективах були розроблені перспективні плани економічної освіти, згідно з якими передбачалося за 4—5 років охопити навчанням усіх робітників.

Однією з найбільш ефективних і масових форм цієї освіти в роки дев'ятої п'ятирічки були школи комуністичної праці. Після прийнятої у липні 1971 р. постанови ЦК КПРС про поліпшення їх роботи³² чисельність цих шкіл значно зросла. Так, якщо в 1968 р. на автозаводі «Комунар» працювало 20 їх з контингентом слухачів 300 чол., то у 1972 р. — уже 190. В них навчалися понад 4 тис. виробничників³³. У 1972 р. на Донецькому машинобудівному заводі ім. Ленінського комсомолу України в школах комуністичної праці було охоплено заняттями 45% робітників³⁴.

Економічне навчання робітників стало важливим фактором дальшого підвищення ефективності виробництва, впливало на зростання їх трудової й громадсько-політичної активності. Набуті в школах комуністичної праці знання, навички техніко-економічного аналізу допомагали слухачам успішно оволодівати передовими методами праці, де-

²⁸ Харківський обласний державний архів, ф. Р-5652, оп. 4, спр. 1378, арк. 13.

²⁹ Темп (орган парткому, дирекції, завкому профспілки та комітету ЛКСМУ Харківського двічі ордена Леніна і ордена Трудового Червоного Прапора тракторного заводу ім. С. Орджонікідзе), 1975, 5 листоп.; 1976, 14 січ.

³⁰ Архів УРРПС, ф. 46, оп. 1, спр. 37, арк. 40.

³¹ Там же, спр. 59, арк. 44—45.

³² Об идеологической работе КПСС: Сб. документов.— М., 1977, с. 308—309.

³³ Машиностроитель, 1972, № 11, с. 3.

³⁴ Архів УРРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 8860, арк. 29.

далі активніше брати участь у технічній творчості³⁵. Так, з 1635 опитаних у 1973 р. слухачів цих шкіл на Дружківському машинобудівному ім. 50-річчя Радянської України заводі 319 чол. подали раціоналізаторські пропозиції, з економічним ефектом 450 тис. крб., 274—освоїли суміжні професії, 743—підвищили кваліфікаційні розряди, 259—завоювали звання ударника комуністичної праці, 40—поступили вчитися у вищі та середні спеціальні учбові заклади³⁶.

Зростання професійно-технічних знань трудящих сприяло збільшенню питомої ваги висококваліфікованих виробничих кадрів. Так, чисельність робітників V—VI розрядів у машинобудуванні УРСР збільшилася з 14,5% у 1969 р. до 19,2% у 1975 р., а кількість робітників I і II розрядів зменшилася відповідно з 41,6% до 35,3%³⁷. На кінець дев'ятої п'ятирічки кожний п'ятий машинобудівник, що тарифікувався по шестирозрядній шкалі (вони становили близько 90% всіх робітників галузі), мав V або VI розряд, тоді як у 1969 р.—лише кожний сьомий³⁸. Це свідчило про якісні зміни в складі робітничого класу машинобудування.

Таким чином, у роки дев'ятої п'ятирічки темпи підвищення професійно-технічних знань робітничих кадрів машинобудування Української РСР значно зросли. Керуючись рішеннями Комуністичної партії й Радянського уряду, партійні, профспілкові та комсомольські організації разом з адміністрацією машинобудівних підприємств республіки проводили систематичну роботу, спрямовану на дальший розвиток різних форм професійно-технічної освіти.

³⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 7676, оп. 20, спр. 3147, арк. 204; Запорізький обласний державний архів, ф. Р-171, оп. 5, спр. 469, арк. 15—18.

³⁶ Архів Донецької обласної ради професійних спілок, ф. 31, оп. 1, спр. 344, арк. 22.

³⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. Р-582, оп. 9, спр. 4420, арк. 13.

³⁸ Там же.

В. О. БАЛУХ (Чернівці)

ДЕЯКІ ПИТАННЯ РАДЯНСЬКОГО БУДІВНИЦТВА В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У 1944—1945 рр.

Історичний розвиток СРСР свідчить, що на всіх етапах соціалістичного будівництва та збройного захисту завоювань Великого Жовтня Ради виступали послідовними провідниками політики ленінської партії, волі трудового народу. «Ідея радянської організації виявилася близькою трудовим масам усіх народів Росії, простою і застосовною до найрізноманітніших умов їх життя»¹,—відзначається у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік». Всебічну перевірку Ради депутатів трудящих витримали у грізні роки Великої Вітчизняної війни. Вся їх багатогранна діяльність у цей період була підпорядкована одній меті—забезпеченню перемоги над ворогом. Глибоке наукове висвітлення історії Рад, їх діяльності у плані з'ясування джерел перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні було й залишається актуальним завданням історичної науки.

Основні аспекти радянського будівництва в процесі визволення території України від фашистських загарбників висвітлено в третьому

¹ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року.—К., 1982, с. 4.

томі праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» (К., 1969, 1975), монографіях М. В. Коваля, О. А. Кірсанової та ін.²

Враховуючи важливість наукового, політичного і практичного значення дальшого вивчення проблеми та недостатність дослідження багатьох її аспектів, автор даного повідомлення ставить за мету розкрити такі порівняно мало розроблені питання радянського будівництва в західних областях республіки у 1944—1945 рр., як налагодження діяльності апарату Рад і залучення до роботи в ньому широких верств місцевого населення, формування депутатського складу та підготовка кадрів радянських працівників.

Для того, щоб у найкоротші строки відбудувати зруйноване народне господарство й завершити перервані війною соціалістичні перетворення у визволених від фашистів західних областях УРСР, необхідно було якнайшвидше привести в дію всі ланки політичного механізму Радянської влади, залучити до управління державними і громадськими справами широкі маси трудящих, підвищити їх свідомість і творчу активність.

Під час окупації загарбники насаджували свої репресивні органи влади. Але сотні тисяч патріотів боролися з фашизмом у підпіллі, партизанських загонах і групах, підтримуючи тісні зв'язки з народними масами, демонструючи надзвичайну життєвість радянського ладу. Партизани й підпільники фактично ставали безпосередніми виконавцями функцій органів Радянської влади на місцях³. У тимчасово окупованих районах народ не визнавав ніякої іншої влади, крім Радянської, розглядаючи партизанів як її законних представників. А в населених пунктах у так званих партизанських краях місцеві Ради депутатів трудящих діяли і в період фашистської окупації. Так, у травні 1943 р. в тилу ворога було створено Дольську сільську Раду (Любешівський район Волинської області), яка стала базою Пінського партизанського з'єднання і об'єднувала 7 навколишніх сіл на території України і Білорусії⁴. Після визволення Дольська вона продовжувала свою діяльність, спрямовуючи її на відбудову господарства. Подібні приклади відомі і в інших районах, де активно діяли партизани.

Для нормалізації життя на визволеній від ворога території західних областей України, мобілізації всіх сил і ресурсів на проведення відбудовних робіт необхідно було відновити дію радянського законодавства, розгорнути в повному обсязі багатогранну діяльність радянських державних органів та їх виконавчих комітетів.

В процесі відновлення органів Радянської влади в західних областях республіки широко використовувався більш як чвертьстолітній досвід радянського будівництва в нашій країні. Водночас цей процес мав тут ряд особливостей, зумовлених відсутністю кваліфікованих радянських кадрів, недостатнім досвідом роботи Рад, загостренням класової боротьби та націоналістичним терором, близькістю фронту, економічною і культурною відсталістю краю.

Відновлення роботи Рад депутатів трудящих здійснювалося під керівництвом і при безпосередній допомозі ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, Президії Верховної Ради СРСР і Президії Верховної Ради УРСР, союзного і республіканського урядів. Ще наприкінці 1943 р. ЦК КП(б)У розглянув і затвердив склад обкомів партії та облвиконкомів західних областей УРСР. Були створені спеціальні оперативні групи (по

² Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны.— К., 1977; Кірсанова О. А. Розвиток суспільно-політичної активності трудящих західних областей УРСР у процесі будівництва основ соціалізму. К., 1981 та ін.

³ Кизя Л. Є. Певди не затьмарити.— К., 1965, с. 38.

⁴ Правда, 1968, 13 мая.

60—100 чол. у кожній) з партійно-радянських працівників, які після визволення радянськими військами окупованих районів, спираючись на місцевий актив, налагоджували діяльність партійних органів, виконкомів Рад депутатів трудящих, масових громадських організацій⁵. Депутати, місцеві активісти, які з різних причин залишилися на окупованій території, а також ті, що поверталися разом з радянськими військами, відразу ж приступали до роботи, і місцеві органи влади починали діяти.

Активну участь у відновленні та формуванні органів Радянської влади на місцях брали політпрацівники фронтових з'єднань і частин Червоної Армії, які у випадку затримок оперативних груп в результаті швидкого наступу радянських військ самі призначали тимчасово уповноважених голів сільських Рад депутатів трудящих або ж організовували їх вибори на загальних зборах села. Отже, відновлення нормальної роботи місцевих Рад, як і партійних та громадських організацій, відбувалося одночасно з визволенням населених пунктів від окупантів.

Однак у процесі відновлення Рад депутатів трудящих, що відбувався в умовах війни, виникали значні труднощі. Насамперед за час воєнного лихоліття склад місцевих Рад значно скоротився. Із 79 038 депутатів, обраних у 1940 р. по Львівській, Дрогобицькій, Волинській, Рівенській, Станіславській (нині—Івано-Франківській) та Тернопільській областях, на час їх визволення залишилося 17 688, або трохи більше 20%. Серед них—107 депутатів виконкомів обласних Рад, 860—міських, 97—районних (у містах), 1568—районних (сільських) та 15 056—сільських і селищних Рад, що відповідно становило 22,4%, 22,2%, 11,5%, 21,8% і 22,9%. У таких областях, як Тернопільська, Рівенська, Волинська, вибуло відповідно 89,8%, 90,9% та 81,3% депутатів⁶. Більшість їх перебувала в діючій армії та партизанських загонах. Значна кількість народних обранців загинула на фронті або була страчена фашистами. Тому в багатьох районних, міських і селищних Радах депутатів налічувалося дуже мало, а в деяких—їх не було зовсім.

Були в західних областях і властиві лише їм труднощі у відновленні державних органів влади, а саме: впертий опір куркулів та інших антирадянських елементів, терор буржуазно-націоналістичних банд, від рук яких гинули вірні сини і дочки Батьківщини—радянські активісти; воєнні дії, що велися на території деяких областей аж до осені 1944 р.; незначний досвід роботи Рад та відсутність кваліфікованих радянських працівників.

Однак, незважаючи на це, відновлення діяльності Рад депутатів трудящих під керівництвом партійних організацій в цілому в західних областях Української РСР проходило успішно.

Зважаючи на те, що в умовах війни провести вибори до місцевих Рад у відповідності з Конституцією було неможливо, Президія Верховної Ради УРСР указами від 14 лютого та 25 грудня 1944 р. відстрочила їх⁷. Постановою ЦК КП(б)У від 1 квітня 1944 р. «Про керівні органи місцевих Рад депутатів трудящих» передбачалося там, «де збереглись депутати обласної, районної, міської, селищної і сільської Рад, за рахунок їх відновити керівні органи відповідних Рад. Там же, де

⁵ Кірсанова О. А. Назв. праця, с. 12.

⁶ Львівський обласний державний архів (далі—ЛОДА), ф. Р-221, оп. 2, спр. 1766, арк. 172—175; ф. Р-2022, оп. 1, спр. 3358, арк. 3—8; Волинський обласний державний архів (далі—ВОДА), ф. Р-6, оп. 4, спр. 46, арк. 1—6; Рівенський обласний державний архів (далі—РОДА), ф. 204, оп. 13, спр. 35, арк. 6—9; 34—35; Івано-Франківський обласний державний архів (далі—ІФОДА), ф. Р-295, оп. 2, спр. 835, арк. 1—8; Тернопільський обласний державний архів (далі—ТОДА), ф. Р-1833, оп. 1, спр. 108, арк. 27 (підррахунки авт.).

⁷ Див.: Відомості Верховної Ради УРСР, 1944, № 7—8.

депутати відсутні.., необхідно поновлювати або заново організовувати склад керівних органів Рад за рахунок місцевого партійного і радянського активу...»⁸ Депутатський склад виконкомів міських і районних Рад обговорювався і затверджувався на бюро обкомів партії та облвиконкомами, а міст районного підпорядкування, сільських і селищних Рад — на бюро райкомів партії та райвиконкомами.

До місцевих Рад трудящі посилали своїх кращих представників — колишніх фронтовиків, партизанів, підпільників, інвалідів війни, передовиків промисловості й сільського господарства, працівників науки і культури, які довели відданість Радянській владі, активно боролися проти фашистських загарбників. Особливо широко залучалися до роботи в державних органах учасники Великої Вітчизняної війни. На Тернопільщині, наприклад, головами і секретарями виконкомів сільських Рад стало 312 колишніх фронтовиків. У Ровенській області на керівну радянську роботу було висунуто 532 демобілізованих⁹.

Слід відзначити, що комплектування апарату Рад депутатів трудящих у період Великої Вітчизняної війни мало ряд особливостей. Так, керівні працівники обласних і районних організацій на виборні посади призначалися вищестоящими органами. Тим самим допускався відхід від принципу демократичного централізму, що було необхідним тимчасовим заходом, викликаним умовами воєнного часу. У зв'язку з відстрочкою виборів до керівних органів Радянської влади кооптувалися громадяни, які не були депутатами, але користувалися авторитетом серед населення і мали організаторські здібності. Так, за даними на 1 січня 1945 р., з 23 017 членів виконкомів сільських і селищних Рад Дрогобицької, Волинської, Львівської, Ровенської, Станіславської, Тернопільської та Чернівецької областей 16 732, або 73% не були депутатами¹⁰.

Необхідність максимально пристосувати діяльність радянського апарату до завдань воєнного часу вимагала внесення деяких змін у структуру апарату місцевих державних органів. Вони були спрямовані на те, щоб підвищити оперативність керівництва, надати більшій організованості роботі всіх ланок органів державної влади. У складі Рад були створені такі нові підрозділи, як комісії по призначенню пенсій і допомоги сім'ям військовослужбовців, по влаштуванню дітей, що залишилися без родичів, по працевлаштуванню інвалідів Великої Вітчизняної війни, відділи по державному забезпеченню й побутовому влаштуванню сімей військовослужбовців, по обліку та розподілу робочої сили тощо. Необхідність негайного розв'язання багатьох важливих питань привела до посилення ролі виконкомів місцевих Рад, які взяли на себе переважну більшість роботи.

Однак, незважаючи на часткові зміни у структурі радянського апарату, принципи організації та діяльності органів державної влади — Рад, закріплені Конституцією СРСР, залишилися незмінними.

Значну допомогу у формуванні апарату місцевих Рад західних областей УРСР, їх виконкомів, відділів і управлінь подали партійні й радянські органи республіки. Відповідно до постанови ЦК ВКП(б) від 19 жовтня 1944 р. «Про зміцнення працівниками сільських, районних та обласних партійних організацій західних областей України і Білорусії» та постанов ЦК КП(б)У «Про відбір керівних партійних, радянських і

⁸ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1977, т. 2, с. 38.

⁹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг.— К., 1975, т. 3, с. 174.

¹⁰ ЛОДА, ф. Р-221, оп. 2, спр. 1766, арк. 173а; оп. 1, спр. 3358, арк. 5, 8; ВОДА, ф. Р-6, оп. 4, спр. 46, арк. 5—6; РОДА, ф. Р-204, оп. 13, спр. 35, арк. 6, 9; І-ФОДА, ф. Р-295, оп. 2, спр. 835, арк. 6, 8; ТОДА, ф. Р-1833, оп. 2, спр. 2011, арк. 2—47; Чернівецький обласний державний архів (далі — ЧОДА), ф. Р-3, оп. 2, спр. 699, арк. 23 (підрахунки авт.).

господарських працівників для роботи в західних областях УРСР» (березень 1944 р.), «Про підбір партійних, радянських і господарських працівників для західних областей УРСР» (серпень 1944 р.)¹¹ із східних областей у західні протягом 1944—1945 рр. було направлено близько 84 тис. керівних працівників і спеціалістів різних галузей народного господарства¹², причому майже 20 тис. з них — безпосередньо на роботу в обласні, районні та міські Ради. Вже в квітні 1944 р. відновили діяльність Волинський, Ровенський, Тернопільський та Чернівецький, а згодом (у липні) — Дрогобицький, Львівський і Станіславський виконкоми обласних Рад депутатів трудящих. А в цілому процес відновлення місцевих органів Радянської влади в західних областях УРСР був в основному завершений на кінець 1944 р.

Важливою частиною радянського будівництва в західних областях УРСР було залучення широких мас трудящих до активної участі в діяльності Рад тобто, говорячи словами В. І. Леніна, «...до постійної і неодмінної, притому вирішальної, участі в демократичному управлінні державою»¹³. Адже, як відомо, суспільно-політична активність кожного громадянина є однією з найістотніших рис радянської демократії¹⁴.

Зусилля Рад на виховання і згуртування місцевого активу спрямовувала партійна організація республіки. В уже згадуваній постанові ЦК КП(б)У «Про керівні органи місцевих Рад депутатів трудящих» вказувалося на необхідність повсякденного зміцнення авторитету місцевих Рад, поліпшення керівництва їх роботою, активізації діяльності депутатів; утворення навколо Рад місцевого активу з числа передових осіб, які проявили себе в боротьбі з фашистськими загарбниками, з тим, «...щоб місцеві Ради дійсно очолили активність населення визволених районів України в політичному і господарському житті...»¹⁵.

Найпоширенішою формою участі трудящих у роботі місцевих Рад були постійні комісії, діяльність яких охоплювала всі сфери господарського, політичного і культурного життя. При виконкомів Рад західних областей УРСР на 1 січня 1945 р. функціонувало більш як 25,5 тис. постійних комісій. В їх роботі брали участь 12 376 депутатів та 77 410 активістів, у тому числі майже 20 тис. (25,6%) жінок¹⁶.

Серед новоутворених комісій найчисленнішими були сільськогосподарські, фінансово-бюджетні, культурно-освітні. Так, до складу 3858 сільськогосподарських комісій, що становили 15,1% їх загальної кількості, входили 14 тис. депутатів і активістів (16,1% усього активу); до 3309 фінансово-бюджетних — майже 14 тис. чол. (відповідно 13% і 15,6%), а до 3200 культурно-освітніх (12,1%) — понад 13 тис. чол. (15,4%). Майже 12 тис. депутатів і активістів (13,2%) брали участь у роботі 2414 комісій охорони здоров'я (9,5%)¹⁷. Комісії вивчали запити мас, виносили на розгляд виконкомів Рад найактуальніші питання та добивалися реалізації прийнятих рішень. Вони активно допомагали

¹¹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3, с. 165.

¹² Коваль М. В. Указ. соч., с. 37.

¹³ Ленін В. І. Промова при відкритті конгресу 2 березня: I конгрес Комуністичного Інтернаціоналу. — Повне збір. творів, т. 37, с. 477.

¹⁴ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. — К., 1981, с. 77.

¹⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2, с. 42.

¹⁶ ЛОДА, ф. Р-221, оп. 2, спр. 1766, арк. 173; ф. Р-2022, оп. 1, спр. 3358, арк. 8 зв.; ВОДА, ф. Р-6, оп. 4, спр. 46, арк. 6; РОДА, ф. Р-204, оп. 13, спр. 35, арк. 6; ТОДА, ф. Р-1833, оп. 2, спр. 2011, арк. 2—47; ЧОДА, ф. Р-3, оп. 2, спр. 699, арк. 23; Нариси історії Івано-Франківської обласної партійної організації. — Ужгород, 1979, с. 105; Ліщенко М. О. З історії відновлення місцевих Рад депутатів трудящих у західних областях УРСР (1944—1945 рр.). — УІЖ, 1979, № 10, с. 109 (підрозумки авт.).

¹⁷ Там же.

у наділенні селян землею, підготовці та проведенні весняної сівби, своєчасному виконанні планів державних поставок, в організації відбудови закладів освіти і культури.

Використовуючи досвід східних областей УРСР, виконкоми міських Рад з метою активізації участі трудящих у громадському житті, кращого проведення серед них ідейно-політичної роботи організовували квартальні, вуличні та домові комітети. У Львові, наприклад, було створено 252 квартальні комітети, до складу яких увійшло 1135 чол.¹⁸, а в Ленінському районі м. Чернівці — 75 вуличних (389 чол.) та домові комітети, що налічували 392 члени. Вони багато робили для ремонту і збереження житлового фонду, заготівлі палива, благоустрою тощо. Лише згадані вище вуличні комітети провели 120 зборів жильців, організували ремонт 704 квартир, перевірили санітарний стан свого району тощо¹⁹.

Важливою ланкою державного будівництва були сесії місцевих Рад та засідання їх виконкомів. На них розглядалися найважливіші питання політичного, господарського і культурного будівництва — підготовка до весняної сівби, ремонт сільськогосподарського реманенту, хід виконання державних поставок хліба, молока, м'яса; відбудова промислових підприємств, закладів культури та освіти; затверджувався склад постійних комісій Рад та ін. Хоч через складні умови воєнного часу сесійна діяльність у цей період ще не відповідала повністю конституційним вимогам, багато місцевих Рад проводили засідання сесій і виконкомів. Так, у Львівській, Волинській, Дрогобицькій і Станіславській областях за період з часу їх визволення і до закінчення війни 2778 з 2900 сільських Рад провели 5753 сесії, причому на Львівщині, Дрогобиччині та Станіславщині деякі сільради провели по 2—3 сесії, а у Волинській області 731 з 875 сільських і селищних Рад — по 1 сесії²⁰.

З 88 районних Рад Львівської, Волинської та Дрогобицької областей 68 провели 92 сесії, а з 40 міських Рад цих же областей лише 23 провели 30 сесій²¹. Нерівномірність у проведенні сесій місцевих Рад була наслідком відсутності переважної більшості депутатів, шкідницької діяльності українських буржуазних націоналістів.

Засідання виконкомів місцевих Рад відбувалися значно регулярніше, ніж сесії. Так, лише в Дрогобицькій області за I півріччя 1945 р. 27 районних Рад провели 368 засідань виконкомів (у середньому по 13—14 засідань), а 672 сільські Ради — 3310 засідань (у середньому по 5)²².

Оперативному розв'язанню назрілих питань господарського і культурного будівництва сприяли також наради голів і секретарів та завідуючих відділами виконкомів Рад, спільні наради радянських працівників з секретарями райкомів КП(б)У, на яких обговорювалася діяльність місцевих Рад, давалися необхідні вказівки та інструкції. За I півріччя 1945 р. у Львівській області, наприклад, було проведено дві об'єднані наради голів виконкомів районних Рад і секретарів райкомів КП(б)У, по чотири наради голів та секретарів райвиконкомів. У них загалом брав участь 561 керівний працівник області²³. Виконкоми районних Рад організовували також збори та наради місцевого активу. Так, Миколаївський райвиконком Дрогобицької

¹⁸ ЛОДА, ф. Р-221, оп. 2, спр. 997, арк. 109.

¹⁹ ЧОДА, ф. Р-72, оп. 3, спр. 41, арк. 207.

²⁰ ЛОДА, ф. Р-221, оп. 2, спр. 252, арк. 13, 15; ф. Р-2022, оп. 1, спр. 3354, арк. 15, 12; ВОДА, ф. Р-6, оп. 4, спр. 46, арк. 6; Нариси історії Івано-Франківської обласної партійної організації, с. 105.

²¹ ЛОДА, ф. Р-221, оп. 2, спр. 2526, арк. 14, 16, 18, 138; ф. Р-2022, оп. 1, спр. 3354, арк. 12; ВОДА, ф. Р-6, оп. 4, спр. 46, арк. 2—4.

²² ЛОДА, ф. Р-2022, оп. 1, спр. 3354, арк. 12, 16.

²³ Там же, ф. Р-221, оп. 2, спр. 2528, арк. 89—90.

області з 1 серпня 1944 р. по 15 липня 1945 р. провів 606 таких заходів²⁴.

Активною формою зміцнення зв'язків місцевих Рад з найширшими верствами робітників і селян, залучення трудящих західних областей УРСР до громадсько-політичного життя, до боротьби проти буржуазно-націоналістичних недобитків були обласні, районні та сільські наради, з'їзди, збори і сходи громадськості. Лише в Дрогобицькій, Ровенській, Тернопільській і Чернівецькій областях їх протягом досліджуваного періоду відбулося майже 2700, де загалом побувало 650 тис. селян²⁵. Винятково важливе політичне значення мали обласні та районні наради селянства, молоді, вчителів. У другій половині 1944 р. було проведено з'їзд селян Станіславщини, обласні наради селян у Волинській, Львівській, Тернопільській, Чернівецькій, Дрогобицькій, Ровенській областях, нарада молоді Волині, міжобласна нарада вчителів. На них роз'яснювалися постанови партії і уряду та завдання трудящих по відродженню зруйнованого війною народного господарства, обговорювалися питання відновлення й зміцнення органів Радянської влади на місцях, викривалася антинародна сутність українського буржуазного націоналізму.

Зростаюче довір'я трудящих до Радянської влади, широка підтримка ними всіх її дій викликали жорстокий опір українських буржуазних націоналістів. Щоб забезпечити громадський порядок у містах і селах та організувати надійну відсіч оунівським бандам, населення західних областей під керівництвом партійних і радянських органів створювало широку мережу винищувальних батальйонів, груп сприяння та самоохорони. На лютий 1945 р. тут налічувалося 212 винищувальних батальйонів, у яких брали участь 23 096 чол., та 2336 груп сприяння, куди входили 24 025 чол.²⁶

В результаті великої організаторської та політичної роботи партійних і радянських органів у 1944—1945 рр. в західних областях був створений численний низовий актив, що об'єднував 180 тис. чол.²⁷ Це були представники всіх верств місцевого населення, чоловіки й жінки, люди різного віку, які не шкодували сил і навіть життя у боротьбі за зміцнення Радянської влади та здійснення соціалістичних перетворень. Активісти стали базою для підготовки партійних, радянських і господарських кадрів. Протягом 1944—1945 рр. з їх середовища на роботу в місцеві органи влади було висунуто більше 28 тис. чол., або 61,4% всіх працівників місцевих Рад депутатів трудящих²⁸. Зокрема, у Волинській області — 4888 чол., або 64,1%; Дрогобицькій — 4754 чол. (61,8%); Львівській — 4139 чол. (53,5%); Ровенській — 3676 чол. (65,8%); Станіславській — 3682 (61,7%); Тернопільській — 5464 чол. (67,8%); Чернівецькій — більше 2 тис. чол.²⁹

Особлива увага приділялася добору і вихованню з місцевого населення керівних кадрів. По Волинській, Львівській, Ровенській, Станіславській та Чернівецькій областях з числа корінних жителів було підібрано 20 голів, 90 їх заступників, 32 секретарі та 325 завідуючих відділами районних і міських виконавчих комітетів, 3422 голови і 3162

²⁴ Там же, ф. Р-2022, оп. 1, спр. 3352, арк. 120

²⁵ Коваль М. В. Указ. соч., с. 177.

²⁶ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945 гг.: Документы и материалы в 3-х томах.— К., 1980, т. 3, с. 157.

²⁷ Коваль М. В. Ради депутатів трудящих Української РСР в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.).— УІЖ, 1973, № 12, с. 14.

²⁸ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3, с. 174.

²⁹ Черниш И. Д. Комуністична партія України — організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР (1939—1959 рр.).— Львів, 1963, с. 74.

секретарі виконкомів сільрад³⁰. Всі вони добре знали місцеві умови та політичну обстановку, користувалися повагою трудящих.

Однак висунення на керівні посади значної кількості людей, що не мали необхідного досвіду, вимагало від партійних і радянських органів проведення великої роботи, спрямованої на підвищення ідейно-теоретичного й загальноосвітнього рівня, а також кваліфікації працівників, ознайомлення їх з різноманітними питаннями радянського будівництва та передовими формами і методами роботи державного апарату. Адже більше 80% голів і секретарів виконкомів сільських Рад західних областей республіки виконували ці обов'язки вперше³¹.

Тому в резолюції листопадового (1944 р.) Пленуму ЦК КП(б)У «Про хід виконання постанови ЦК ВКП(б) «Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР» відзначалося: «Враховуючи, що на керівну роботу в сільські Ради в більшості висунуті нові кадри, які не мають достатнього досвіду керівної роботи, зобов'язати облвиконкоми і обкоми КП(б)У організувати навчання низових радянських працівників у тісному зв'язку з їх практичною роботою на селі»³².

Підготовка та перепідготовка радянських кадрів була розгорнута в радянсько-партійних школах, у мережі партосвіти, середніх та вищих навчальних закладах, через систему курсів, семінарів, нарад, теоретичних конференцій і лекцій. Велике значення щодо цього мало також видання виконкомками бюлетенів і оглядів про досвід роботи кращих Рад, використання місцевої преси для розкриття набутого досвіду в практиці радянського будівництва тощо.

У Республіканській партійній школі при ЦК КП(б)У в Києві у 1945 р. було підготовлено 86 радянських працівників із західних областей України. У березні того ж року в Харкові почали діяти тримісячні курси, на яких навчалися заступники голів і завідувачі відділами райвиконкомів, голови сільських Рад та інші радянські працівники. До кінця війни для західних областей УРСР тут було підготовлено 460 чол.³³

Тяжка спадщина минулого — неписьменність і малописьменність населення західних областей — давала себе знати і в радянському будівництві. Так, у Львівській області в 1945 р. із 718 голів сільських і селищних Рад лише 1 чол. мав вищу, 4 — середню, 3 — неповну середню і 710 — початкову освіту, що становило відповідно 0,1%, 0,6%, 0,4% і 98,9%. А серед секретарів усі 718 чол. мали початкову освіту³⁴.

З метою підвищення культурно-освітнього та політичного рівня партійно-радянського активу були відкриті політшколи, яких на кінець 1944 р. в західних областях республіки налічувалося 225³⁵, та школи політграмоти.

Однією з поширених форм навчання кадрів радянських працівників стали семінари з різним строком навчання. Так, у Львівській та Дрогобицькій областях протягом досліджуваного періоду було про-

³⁰ ВОДА, ф. Р-6, оп. 3, спр. 90, арк. 1; ЛОДА, ф. Р-221, оп. 2, спр. 997, арк. 97, 109—110; І-ФОДА, ф. Р-295, оп. 3, спр. 276, арк. 20; ЧОДА, ф. Р-3, оп. 2, спр. 699, арк. 23; Прикарпатська правда, 1945, 27 лип.; Червоний прапор, 1945, 27 лип. (Підрахунки авт.).

³¹ ЛОДА, ф. Р-221, оп. 1, спр. 2538, арк. 292—293; ф. Р-2022, оп. 1, спр. 3358, арк. 5, 8; ВОДА, ф. Р-6, оп. 4, спр. 46, арк. 5—6; І-ФОДА, ф. Р-295, оп. 2, спр. 835, арк. 45; РОДА, ф. Р-204, оп. 13, спр. 35, арк. 6, 8; ТОДА, ф. Р-1833, оп. 2, спр. 2011, арк. 2—47.

³² Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., т. 3, с. 386.

³³ Ліщенко М. О. Назв. праця, с. 110.

³⁴ ЛОДА, ф. Р-221, оп. 2, спр. 2538, арк. 292—293.

³⁵ Івасюта М. К. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР.— К., 1962, с. 83.

ведено 843 одноденних семінари, де пройшли підготовку більше 4 тис. чол.³⁶ У грудні 1944 р. РНК УРСР організувала в усіх областях республіки постійно діючі курси для голів і секретарів сільрад. Заняття тут проводилися один раз на тиждень. До кінця війни лише в Станіславській і Тернопільській областях їх закінчили 1184 чол.³⁷ Крім того, функціонували двотижневі семінари для підготовки голів і секретарів виконкомів сільських і селищних Рад та п'ятиденні — голів постійних комісій. У Волинській і Ровенській областях їх загалом закінчив 1501 чол.³⁸

На семінарах вивчалися положення Конституції СРСР і Конституції УРСР, радянське законодавство, рішення партії і уряду, питання планування роботи і ведення протокольного господарства, було організовано обмін передовим досвідом.

Для більш глибокого ознайомлення радянських кадрів з питаннями організаційно-масової роботи Рад функціонували річні, шестимісячні, тримісячні, півтора-місячні та місячні обласні курси. Так, на Львівщині на річних та шестимісячних курсах у 1944—1945 рр. було підготовлено 45 голів та секретарів сільрад. На тримісячних курсах лише у Львівській та Ровенській областях пройшли навчання 77 голів виконкомів сільських і селищних Рад.³⁹ У Станіславській, Дрогобицькій і Тернопільській областях діяли місячні обласні курси, на яких навчалися 660 голів та секретарів виконкомів сільрад⁴⁰, а у Волинській — півтора-місячні, які закінчили 277 чол.⁴¹

Загалом на республіканських курсах, у партійно-радянських школах, на обласних постійно діючих та короткострокових семінарах, курсах, в університетах марксизму-ленінізму в 1944—1945 рр. було організовано навчання більш як 13 тис. керівних радянських працівників західних областей республіки, в тому числі 3,5 тис. голів і секретарів виконкомів сільських Рад.⁴²

Важливу роль у політичному вихованні кадрів місцевих Рад, особливо в західних областях УРСР, де це питання стояло надзвичайно гостро, відігравала мережа партійної освіти — гуртки, університети марксизму-ленінізму, теоретичні семінари. Так, у Чернівецькій області заняття вечірнього університету марксизму-ленінізму в 1944 р. відвідувало 120 працівників радянського державного апарату.⁴³

Важливе значення для підвищення кваліфікації радянських кадрів мали інформаційні бюлетені та пам'ятки, що їх видавали виконкоми обласних Рад. Зокрема, на Дрогобиччині протягом року після визволення було випущено три такі бюлетені. Перший випуск був присвячений перевірці стану організаційно-масової роботи в районах області, другий — узагальненню передового досвіду виконкомів і постійних комісій місцевих Рад, третій — веденню діловодства у сільських Радах.⁴⁴

³⁶ ЛОДА, ф. Р-221, оп. 2, спр. 126, арк. 122; ф. Р-2022, оп. 1, спр. 3354, арк. 13.

³⁷ Прикарпатська правда, 1945, 16 серп.; Рад. Волинь, 1945, 29 лип.

³⁸ РОДА, ф. Р-204, оп. 13, спр. 32, арк. 293; ВОДА, ф. Р-6, оп. 3, спр. 90, арк. 1.

³⁹ ЛОДА, ф. Р-221, оп. 2, спр. 2522, арк. 103; РОДА, ф. Р-204, оп. 13, спр. 32, арк. 293.

⁴⁰ ЛОДА, ф. Р-2022, оп. 1, спр. 3354, арк. 16; ТОДА, ф. Р-1883, оп. 4, спр. 48, арк. 64; Рад. Волинь, 1945, 29 лип.; Нариси історії Івано-Франківської обласної партійної організації, с. 105.

⁴¹ Скопеч М. С. Партійне керівництво добром і підготовкою кадрів радянських працівників УРСР в 1943—1945 рр. — УІЖ, 1970, № 2, с. 92.

⁴² ВОДА, ф. Р-6, оп. 3, спр. 90, арк. 1; ЛОДА, ф. Р-221, оп. 2, спр. 126, арк. 122; спр. 997, арк. 110; спр. 2522, арк. 103; ф. Р-2022, оп. 1, спр. 3354, арк. 13, 16; РОДА, ф. Р-204, оп. 13, спр. 32, арк. 293; ТОДА, ф. Р-1883, оп. 4, спр. 48, арк. 64; Рад. Волинь, 1945, 29 лип.; Прикарпатська правда, 1945, 16 серп.; ЧОДА, ф. Р-3, оп. 2, спр. 751, арк. 290 (Підрахунки авт.).

⁴³ Рад. Буковина, 1944, 12 листоп.

⁴⁴ ЛОДА, ф. Р-2022, оп. 1, спр. 3354, арк. 2—10.

Передовий досвід організаційно-масової роботи та форми діяльності сільвиконкомів, ініціативи постійних комісій, вуличних комітетів систематично висвітлювалися в обласній та районній пресі, що також певною мірою допомагало вихованню кадрів місцевих Рад.

Таким чином, швидке відновлення діяльності Рад західних областей Української РСР у період Великої Вітчизняної війни переконливо показало життєвість і непереможність радянського державного ладу. Спираючись на досвідчені радянські кадри, направлені партією в західні області УРСР, залучаючи широкі народні маси до активної участі в усіх державних організаціях та висуваючи на керівні посади вихідців з місцевого населення, партійні організації вже в ході війни добилися зміцнення органів Радянської влади на місцях, розширення зв'язків Рад депутатів трудящих з масами, зростання їх ролі і авторитету у розв'язанні важливих народногосподарських завдань.

Багатогранна робота по відновленню і зміцненню місцевих Рад депутатів трудящих в західних областях УРСР, проведена в ході війни, набутий ними досвід добору і виховання радянських кадрів та залучення широких мас трудящих до активної участі в управлінні державою створили необхідні передумови для дальшого зміцнення і вдосконалення діяльності органів державної влади цих областей в наступні роки мирного соціалістичного будівництва.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

ЛЕНІНСЬКІ УРОКИ — ЕФЕКТИВНА ФОРМА КОМУНІСТИЧНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ

Виховання молоді в дусі ленінізму було, є і буде ідейною основою формування нової людини — революційного бійця, патріота й інтернаціоналіста, будівника соціалізму і комунізму. Однією з важливих й ефективних форм виховання школярів на прикладах життя і діяльності Володимира Ілліча є Ленінські уроки. Методика їх проведення і тематика можуть бути найрізноманітнішими. Старшокласники завжди виявляють особливий інтерес до вивчення й обговорення на Ленінських уроках таких тем: «Заповідям Леніна вірні», «В. І. Ленін — великий мислитель, вчений, вождь, людина», «Що значить бути революціонером сьогодні?», «Ленін. Час. Ми», «Ленінський комсомол — надійний помічник партії, її безпосередній резерв», «Тобі, країно рідна, наші мрії і діла» та ін.

Ленінські уроки в цьому році проводяться відповідно до інструктивно-методичних листів Міністерства освіти СРСР і Міністерства освіти УРСР «Про ознайомлення учнів загальноосвітніх шкіл з матеріалами XXVI з'їзду КПРС» та «Про підготовку в загальноосвітніх школах до 60-річчя утворення Союзу РСР», в яких, зокрема, говориться, що педагоги покликані дохідливо, яскраво і переконливо показувати учням, що наша партія впевнено втілює в життя ленінську генеральну лінію¹.

Важливу роль у вивченні матеріалів XXVI з'їзду КПРС відіграв Ленінський урок на тему: «Партія — розум, честь і совість нашої епохи», проведений у багатьох школах м. Києва. На уроці мова йшла про те, що радянський народ, виражаючи безмежне довіря до рідної партії, постійно поповнює її ряди свіжими силами. Тільки за роки, що пройшли після XXV з'їзду, в КПРС вступили близько 3 млн. кращих представників трудящих. Майже три чверті тих, що вступили в КПРС за ці роки, — члени Ленінського комсомолу. Тепер у партії сімнадцять з половиною мільйонів комуністів².

Радянський народ під керівництвом ленінської партії, втілюючи в життя економічну стратегію, вироблену XXIV і XXV з'їздами КПРС, досяг великих успіхів у створенні матеріально-технічної бази комунізму. Так, обсяг промислової продукції за п'ять років десятиї п'ятирічки збільшився порівняно з дев'ятою на 717 млрд. крб. Капітальні вкладення в народне господарство становили 634 млрд. крб. Введено в дію понад 1200 великих промислових підприємств³. Учні із захопленням підкреслюють, що ще більш грандіозні завдання накреслені XXVI з'їздом КПРС на 1981—1985 роки і на період до 1990 року.

Цікаво й ефективно проводяться Ленінські уроки в Бородянській середній школі Київської області. Так, у всіх старших класах відбувся Ленінський урок на тему: «Комунізм — велика мета партії і народу». Значну допомогу учителям у його підготовці подали райком партії та райком комсомолу. На уроках були присутні керівники партійних, комсомольських і радянських організацій, депутати місцевих Рад народних депутатів, керівники і передовики підприємств, колгоспів і радгоспів.

¹ Рад. освіта, 1981, 25 берез.

² Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 81.

³ Там же, с. 155.

На Ленінському уроці учні розповідали про успішне виконання планів десятої п'ятирічки, про завдання на одинадцяту, перспективи розвитку райцентру і сіл району. У своїх виступах учні наводили слова з промови члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербицького на XXIV з'їзді комсомолу України: «У наші дні висока свідомість, ідейна зрілість, активна життєва позиція кожної людини виявляється насамперед у праці, творчій участі в здійсненні накреслених партією планів комуністичного будівництва»⁴.

На уроці десятикласники критично оцінювали свою участь в громадській роботі школи, району, міста і вели розмову про те, як їм найбільш активно взяти участь у рухові за успішне виконання завдань партії. Обговорення цього питання допомогло учням усвідомити, що їх майбутні успіхи в комуністичному будівництві беруть початок на шкільному уроці, в політичному гуртку, на теоретичній конференції, де вони опановують знання, вчать мислити, використовувати марксистські закони для аналізу явищ, подій і проблем сучасності, щоб «комунізм не був би... чимсь таким, що заучене, а був би тим, що... самими продумане, був би тими висновками, які є неминучими з точки зору сучасної освіти»⁵.

Готуючись до Ленінського уроку на тему «Про нас, про радянський спосіб життя, про втілення ленінських ідей у життя — говорять цифри і факти», присвяченого Конституції СРСР, дев'ятикласники прочитали значну кількість політичної й історико-довідкової літератури, робили коротенькі виписки, діаграми, таблиці. Все це дало змогу їм зібрати цікавий і конкретний матеріал про досягнення радянського народу в різних галузях економіки і культури. У своїх виступах вони наводили переконливі факти і відомості про те, що соціалізм відкрив трудящим широкий шлях до знань, багатств духовної культури, здійснює на практиці свободу, рівність і братерство людей, подає світу приклад соціальної справедливості для всіх трудящих. «Скоро ми закінчимо школу і перед нами відкриється широкий шлях щасливого трудового життя, — говорив старшокласник Петро Г. — І ми будемо разом з усім народом, з своїми батьками працювати на промислових підприємствах, колгоспних ланах і фермах, ревно оберігати природу — загальнонародну власність, як заповідав нам В. І. Ленін».

Великий інтерес у восьмикласників викликала підготовка і проведення Ленінського уроку на тему «Державний герб і прапор Країни Рад». Розповідаючи про них, учні наголошували на тому, що і на гербі, і на прапорі зображені непорушні символи: схрещені серп і молот та червона п'ятикутна зірка. Емблема — серп і молот, народжена Великою Жовтневою соціалістичною революцією, розповідає нам про історію Батьківщини, непорушний союз робітничого класу і селянства, про людей праці — головних творців суспільного розвитку. Червона зірка символізує єдність пролетарів п'яти материків нашої планети в боротьбі за справу комунізму, пролетарського інтернаціоналізму. Учні наводили приклади про героїчні сторінки історії, пов'язані з червоною зіркою. На гербі золоте колосся хліба, освяченого трудовими подвигами народу — символ життя і могутності нашої Батьківщини.

«Ми інтернаціоналісти, — говорили учні. — Дружба народів — основоположний принцип Радянської держави, фундамент життя кожного із нас. І в зображенні Державного герба Союзу РСР це особливо підкреслено. Заклик «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» написаний мовами всіх союзних республік».

Учні розповідали про те, як розглядав ескізи високих символів молодой Країни Рад В. І. Ленін, і схвалюючи їх, пропонував винести на обговорення народу. Учні довідалися, що червоне полотно зародилося

⁴ Рад. Україна, 1982, 6 квіт.

⁵ Ленін В. І. Завдання спілок молоді. Повне збір. творів, т. 41, с. 292.

в глибині віків. Червоний колір багатозначний — це і колір крові, і колір надії, і колір свободи, і колір перемоги. Державний прапор нашої Батьківщини — знамено Великої Жовтневої соціалістичної революції — своїм червоним кольором символізує кров багатьох поколінь героїв, полум'яних революціонерів, беззавітних борців за справу трудящих. Учні говорили, що Державний прапор СРСР для кожного радянського громадянина і особистий. Він піднімається на флагштоках піонерських таборів, над новобудовами п'ятирічок, його несли перед колонами перших радянських тракторів, він полум'янів над полками захисників Батьківщини. Червоний прапор Перемоги був встановлений у травні 1945 р. на даху фашистського рейхстагу. З Червоним прапором їхали комсомольці освоювати цілинні землі. Він полум'яніє над полюсами земної кулі і на горі Еверест, встановлений нашими першопрохідниками. Згадали учні й про те, що радянські мирні ракети доставили Державний прапор і зображення Державного герба СРСР у зірковий простір і як візитну картку планети Земля пред'явили Місяцю, Венері і Марсу.

Ми навели лише кілька прикладів проведення Ленінських уроків, різноманітних за своєю тематикою і змістом, але всі вони вчать учнів розглядати завдання, що стоять перед ними тепер і в майбутньому, через призму Ленінських заповітів, виховують у них почуття полум'яного радянського патріотизму, так, щоб кожний учень з гордістю вимовляв дорогі слова: «Я — громадянин Радянського Союзу».

Досвід роботи педагогічних колективів і комсомольських організацій шкіл багатьох областей Української РСР переконливо свідчить про те, що Ленінські уроки є ефективним засобом підвищення рівня політичної освіти, ідейного виховання учнів. Вони сприяють виконанню таких завдань:

- ознайомлення учнів з діяльністю і творами В. І. Леніна, з його заповідями;

- вироблення в учнів умінь та навичок працювати з Програмою КПРС і матеріалами XXVI з'їзду партії, з рішеннями Комуністичної партії і Радянського уряду;

- виховання в учнів почуття радянського патріотизму, соціалістичного інтернаціоналізму, комуністичних переконань і громадсько-політичної активності, формування у них уміння протистояти впливу чужих ідей, вести проти них наступальну і безкомпромісну боротьбу.

«Знання революційної теорії, політики партії,— говорить в постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи»,— повинно перетворюватись у радянських людей у переконання, активну життєву позицію стійкого борця за комунізм, проти будь-яких проявів чужої ідеології, в керівництво до дії для розв'язання актуальних проблем розвинутого соціалізму»⁶. Важливо, щоб учні засвоювали не тільки те чи інше теоретичне положення, але й вчилися використовувати ці знання на практиці, щоб кожна молода людина, висловлюючись словами В. І. Леніна, могла відстоювати їх перед ким завгодно і коли завгодно.

П. М. ЩЕРБАНЬ (Київ)

⁶ Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року.— К., 1979, с. 9.

60-річчя XII З'їзду РКП(б)

В історії Комуністичної партії Радянського Союзу XII з'їзд РКП(б) посідає особливе місце. Це був перший після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції з'їзд, у роботі якого через хворобу не зміг взяти безпосередньої участі В. І. Ленін. Однак підготовка до з'їзду і сама його робота проходили під впливом ленінських ідей і пропозицій.

У виступах на IV Конгресі Комінтерну та пленумі Московської Ради (листопад—грудень 1922 р.), у статтях «Сторінки з щоденника» та «Про кооперацію» (січень—лютий 1923 р.), а також у безпосередньо звернутих до делегатів XII з'їзду працях «Як нам реорганізувати Робсельінспекцію (Пропозиція XII з'їздові партії)» та «Краще менше, та краще» Володимир Ілліч накреслив найважливіші завдання, які належало розв'язати партії і Радянській владі в той час. Вказівки вождя було покладено в основу рішень з'їзду.

Делегати з'їзду заочно обрали В. І. Леніна до складу президії і послали йому гаряче привітання.

XII з'їзд РКП(б) відбувся в Москві 17—25 квітня 1923 р. В його роботі взяли участь 408 делегатів з вирішальним голосом, які представляли 386 тис. членів партії, і 417 — з дорадчим. Від України на з'їзд було послано 54 делегати з вирішальним голосом¹. На порядку денному стояли питання: політичний і організаційний звіти ЦК; звіт ревізійної комісії; звіт ЦКК; звіт представництва у Виконкомі Комінтерну; про промисловість; національні моменти в партійному і державному будівництві; податкова політика на селі; про районування; вибори центральних органів партії.

З'їзд підсумував дворічний досвід здійснення нової економічної політики і на основі ленінського плану побудови соціалізму визначив далі шляхи розвитку народного господарства країни, зміцнення партії і Радянської держави.

Підбиваючи підсумки роботи партії, з'їзд повністю схвалив політичну і організаційну лінію Центрального Комітету, яка забезпечила серйозні успіхи на всіх напрямках соціалістичного будівництва. Було викрито й затавровано спроби троцькістів розглядати неп лише як відступ, як звичайну систему державного капіталізму. Делегати з'їзду не підтримали Радека і Красіна, які не вірили в можливість власними силами справитися з відбудовою і розвитком народного господарства країни і пропонували піти на великі поступки іноземним капіталістам. З'їзд відкинув також пропозиції Бухаріна й Сокольникова про часткове скасування монополії зовнішньої торгівлі.

Відповідно до ленінських настанов XII з'їзд підтвердив непорушність монополії зовнішньої торгівлі, вказавши на недопустимість будь-яких вагань при її здійсненні, і доручив новому складу ЦК постійно зміцнювати її режим.

Керуючись ленінським планом побудови соціалізму, з'їзд визначив головний курс політики партії — далі розвиток промисловості й сільського господарства. При розгляді питання про промисловість було відзначено досягнуті в цій справі успіхи, значне поліпшення матеріального становища робітників. Однак у цілому стан розвитку промисловості залишався ще незадовільним. Тому головна увага зверталася на планування.

Партія рішуче засудила й відкинула спроби троцькістів зірвати нову економічну політику. Ще до з'їзду, при затвердженні проекту тез доповіді про промисловість, ЦК РКП(б) довелося вести вперту боротьбу проти Троцького з основних політичних питань: взаємостосунки пролетаріату й селянства, промисловості й сільського господарства. Висуваючи головним аргументом той факт, що важка промисловість завдає державі збитків, Троцький пропонував закрити найбільші заводи, зокрема такі, як Путіловський, Брянський, Сормовський та ін. Цю пропозицію було відкинуто.

¹ XII съезд РКП(б): Стеногр. отчет.— М., 1968, с. 418, 419.

Троцький намагався протиставити інтереси промисловості інтересам сільського господарства, що призвело б до розриву союзу робітничого класу й селянства. Він висунув гасло «диктатури промисловості», тобто розвиток індустрії за рахунок експлуатації села. Партія категорично відхилила його. Проект тезів, запропонований Троцьким, було розцінено Політбюро ЦК РКП(б) як документ, який неправильно орієнтує партію з основних питань поточного моменту. Проект було піддано докорінній переробці. В прийнятих з'їздом рішеннях підкреслювалося, що лише важка індустрія може бути міцним фундаментом соціалістичного будівництва, що «тільки розвиток промисловості створює непохитну основу пролетарської диктатури»². З'їзд також вказав, що розвиток промисловості повинен обов'язково йти з урахуванням інтересів селянства. «...Найважливіше політичне завдання партії, — говорить в резолюції по звіту ЦК, — яке визначає весь результат революції: з найбільшою увагою і пильністю оберігати і розвивати союз робітничого класу з селянством»³.

Посилеючись на положення лєнінської праці «Про кооперацію», XII з'їзд прийняв резолюції «Про податкову політику на селі» та «Про роботу РКП на селі». У них вказувалося на необхідність посилити роботу по зміцненню сільськогосподарської кооперації. Сільським партійним організаціям пропонувалося більш конкретно й оперативно керувати кооперацією, забезпечити в ній комуністичний вплив, ширше залучати до кооперативного будівництва маси трудячого селянства. Однією з форм зміцнення союзу двох класів визнавалося шефство міста над селом.

Наступний період наочно показав, наскільки далекоглядним був розроблений партією курс. Наша країна змогла подолати ті суворі випробування, які випали на її долю, лише завдяки успіхам в індустріалізації, колективізації сільського господарства, міцності союзу робітничого класу й селянства. Саме цей курс дає нам можливість на новому етапі комуністичного будівництва успішно розв'язувати завдання всебічного підвищення рівня добробуту й культури трудящих.

Дуже актуально звучать сьогодні висновки і вказівки з'їзду про значення господарських планів та планування. У листі «Про надання законодавчих функцій Держпланові» Володимир Ілліч обґрунтував необхідність підвищення ролі й наукового рівня планування, його постійного вдосконалення у зв'язку із зростанням масштабів народного господарства. Виходячи з лєнінських настанов, з'їзд записав у своїх рішеннях, що «...жодне загальнодержавне господарське питання не проводиться у вищих органах республіки поза Держпланом»⁴. Водночас підкреслювалася важливість надання різним регіонам країни необхідної самостійності у розв'язанні господарських завдань. Так втілювалися і продовжують успішно втілюватися в життя лєнінські принципи гармонійного поєднання інтересів усього Союзу РСР в цілому і кожної республіки зокрема.

Винятково велику увагу з'їзд приділив національному питанню. В основу його рішень було покладено принципи, викладені в листі В. І. Лєніна «До питання про національність або про «автономізацію», який було оголошено делегатам з'їзду. Розглядаючи національне питання в нерозривному зв'язку з практичними завданнями будівництва соціалізму, Володимир Ілліч рішуче виступав проти поспішності та адміністрування у його розв'язанні, засуджував всілякі ідеї «автономізації», виявляв особливе піклування про зміцнення Союзу РСР на основі повної добровільності об'єднання та рівноправності всіх республік, усіх націй і народностей. Він висунув завдання подолання економічної, політичної та культурної відсталості раніше пригноблених націй, ліквідації пережитків великодержавного шовінізму і місцевого націоналізму, виховання трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму та дружби народів.

У резолюції з'їзду з національного питання було конкретизовано лєнінські ідеї про державні форми об'єднання радянських республік в єдиний непорушний союз, їх згуртування на принципах пролетарського інтернаціоналізму, дружби народів як могутньої рушійної сили соціалістичного суспільства. З'їзд підкреслив велике міжнародне значення лєнінської національної політики Комуністичної партії.

² КПРС в революціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979, т. 2, с. 394.

³ Там же, с. 389.

⁴ Там же, с. 399.

З'їзд висловився за необхідність ліквідації успадкованої від минулого господарської та культурної нерівності між народами Радянської країни, закликав партію до рішучої боротьби проти великоруського шовінізму як головної небезпеки і місцевого націоналізму, який особливо гостро на той час проявився в Грузії. Місцеві націонал-ухильники (Мдівані, Окуджава та ін.) виступали проти створення Закавказької федерації і відстоювали шовіністичну політику щодо інших народів регіону. Неправильну позицію з ряду питань національної політики займали також Раковський, Бухарін та ін. Вони недооцінювали небезпеку місцевого націоналізму. В ході дискусії помилкову лінію націонал-ухильників було рішуче засуджено.

Розроблені В. І. Леніним і схвалені XII з'їздом РКП(б) принципи здійснення національної політики були прийняті партією і радянським народом до неухильного керівництва. «Спираючись на них, послідовно утверджуючи їх на практиці,— відзначив Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов у доповіді «Шістдесят років СРСР», — ми створили могутню державу — Союз Радянських Соціалістичних Республік, утворення якого стало не тільки великим кроком у розвитку соціалізму, а й одним з найважливіших переломних моментів у ході всесвітньої історії»⁵.

З того часу Радянський Союз пройшов славний шлях революційно-творчих звершень. Наша партія першою показала приклад справедливого розв'язання національного питання. За короткий історичний період в СРСР досягнуто не лише юридичної, а й фактичної рівності всіх націй і народностей. Виникла нова історична спільність людей — радянський народ, встановилися братерські відносини між людьми праці всіх національностей, утвердилася ленінська дружба народів. Справжнього розквіту досягли економіка й культура союзних республік. Зусиллями трудящих нашої багатонаціональної Батьківщини побудовано розвинутий соціалізм.

З'їзд визначив також чергові завдання партії в справі комуністичного виховання трудящих і підвищення керівної ролі партії в усіх сферах життя радянського суспільства. В розгорнутих резолюціях «У питаннях пропаганди, преси й агітації» та «Про постановку антирелігійної агітації і пропаганди» відзначалося, що в умовах загострення ідеологічної боротьби набула особливого значення партійно-виховна робота. З'їзд накреслив конкретні заходи по удосконаленню політичної освіти мас, діяльності початкових партійних шкіл та курсів політграмоти, вказав на необхідність поліпшення партійної агітації і запропонував створити при губкомах та повітках РКП(б) колективи кваліфікованих агітаторів.

З'їзд приділив велику увагу ідеологічній роботі партії серед молоді і прийняв з цього питання спеціальне рішення. Центральному Комітетові було доручено вжити найенергійніших заходів для того, щоб усі партійні організації приділяли «...роботі серед молоді стільки уваги і сил, скільки дійсно заслуговує ця найважливіша галузь роботи, від якої залежить майбутнє партії»⁶. У резолюції «Про роботу РКСМ» було визначено дальші завдання комсомольського та піонерського руху⁷.

З'їзд також підкреслив величезне значення історико-партійної науки в справі комуністичного виховання трудящих і затвердив існуючу постанову ЦК про створення при партійних комітетах відділів по вивченню історії РКП(б) та Жовтневої революції (Істпартів).

На з'їзді докладно обговорювалося питання про керівну роль партії в діяльності державного апарату та господарському будівництві. В резолюції на звіт ЦК, зокрема, вказувалося, що партія ні в якому разі не може обмежитися тільки загальною пропагандою і агітацією: «...РКП керує і повинна керувати всією політичною і культурною роботою органів державної влади, спрямовує і повинна спрямовувати діяльність усіх господарських органів республіки»⁸. З'їзд рішуче засудив спроби Троцького, Зінов'єва, Преображенського, Осинського, Ларіна та інших протиставити партію державі й державу — робітничому класові, а також ослабити керівну роль РКП(б) у житті радянського народу.

⁵ Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР: Доповідь на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Палаці з'їзді 21 грудня 1982 року.— К., 1982, с. 6.

⁶ КПРС в резолюціях..., т. 2, с. 436.

⁷ Там же, с. 462—465.

⁸ Там же, с. 390.

Керуючись ленінськими настановами про єдність партії, її зв'язки з масами, необхідність колективного керівництва, про авторитет і роль Центрального Комітету, добір і розстановку кадрів, делегати з'їзду дали рішучу відсіч представникам різних угруповань («децистів», «робітничої опозиції» та ін.), які наполягали на ослабленні партійної дисципліни та скасуванні рішень про заборону фракцій. У постанові вказувалося, що з'їзд «...відновлює доручення, дане ЦК на XI з'їзді у зв'язку з колишньою групою «робітничої опозиція», і поширює його на всіх, хто спробує захитати єдність партії у цей вирішальний період революції»⁹.

Згідно з вказівками В. І. Леніна про удосконалення радянського й партійного апарату, про посилення колективного керівництва з'їзд постановив розширити склад ЦК і ЦКК РКП(б): до ЦК було обрано 57 членів і кандидатів, до ЦКК — 60¹⁰. Було визначено періодичність скликання пленумів ЦК (не рідше одного разу на два місяці). З'їзд закликав енергійніше залучати робітників до вступу в партію і схвалив важкі ЦК заходи для поліпшення добору і виховання керівних кадрів. На з'їзді було ухвалено постанову про злиття ЦКК і РСІ. Новому органу ЦКК—РСІ доручалося дбати про єдність партії, зміцнення партійної й державної дисципліни, дотримання соціалістичної законності, поліпшення роботи державного апарату, для чого рекомендувалося активно залучати робітників.

XII з'їзд РКП(б) мав велике історичне значення. Він продемонстрував вірність партії вченню В. І. Леніна, тверду рішучість втілити в життя розроблений ним план побудови соціалізму в СРСР. З'їзд накреслив конкретні шляхи дальшого розвитку народного господарства, піднесення ролі й авторитету ленінської партії у міжнародному комуністичному та робітничому русі. Рішення з'їзду зберігають свою актуальність і нині.

Л. П. ПОЛЬОВИЙ (Київ)

⁹ Там же, с. 393.

¹⁰ XII съезд РКП(б): Стеногр. отчет, с. 662—663.

60-річчя VII КОНФЕРЕНЦІЇ КП(б)У

Шістдесят років тому народи нашої багатонаціональної країни добровільно об'єдналися в Союз Радянських Соціалістичних Республік. Це було тріумфом марксизму-ленінізму, торжеством ленінської національної політики КПРС, «не тільки великим кроком у розвитку соціалізму, а й одним з найважливіших переломних моментів у ході всесвітньої історії»¹.

Всі народи Радянської країни гаряче схвалили рішення про утворення СРСР. Воно було одностайно підтримане VII конференцією КП(б)У, яка підкреслила, що нова форма співжиття народів у рамках єдиної держави має всесвітньо-історичне значення².

Конференція проходила у Харкові з 4 по 10 квітня 1923 р. В її роботі взяли участь 224 делегати з ухвальним і 40 делегатів з дорадчим голосом, які представляли 56 415 членів партії і 14 972 кандидати. Конференція розглянула питання: про завдання XII з'їзду РКП(б), політичний і організаційний звіти ЦК КП(б)У та звіт ЦКК КП(б)У, доповідь ЦК КСМУ, про організацію державної промисловості, про сільське господарство і податкову політику, про національні моменти в радянському і партійному будівництві, вибори керівних органів КП(б)У.

В основу роботи конференції було покладено останні статті і листи В. І. Леніна та матеріали ЦК РКП(б) до XII з'їзду партії, попередні якого проходила конференція. В резолюції «На доповідь про завдання XII з'їзду РКП(б)» конференція одностайно схвалила політичну та організаційну лінію ЦК РКП(б) і визначила завдання по дальшому посиленню керівної ролі Комуністичної партії в державному і господар-

¹ Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР. К., 1982, с. 6.

² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1918—1941. К., 1976, т. I, с. 259.

ському будівництві та активізації внутріпартійного життя, по зміцненню союзу робітничого класу і селянства. Заслухавши звітну доповідь ЦК КП(б)У, конференція визнала правильною політичну й організаційну лінію ЦК.

В центрі уваги партійного форуму були питання відбудови народного господарства, створення фундаменту соціалістичної економіки, поліпшення матеріального добробуту трудящих, підвищення їх культурного рівня.

Зокрема, значне місце займали питання, пов'язані з організацією і розвитком державної промисловості республіки. В доповіді В. Я. Чубаря, виступах делегатів підкреслювалася провідна роль промисловості, насамперед важкої індустрії, у піднесенні всіх галузей народного господарства, зміцненні диктатури пролетаріату, будівництві соціалізму в СРСР.

На конференції було підбито підсумки роботи промисловості в умовах нової економічної політики. Констатувалися значне поживлення у відбудові народного господарства, поліпшення матеріального становища трудящих, підвищення їх заробітної плати, ліквідація продовольчих труднощів у містах, зростання продуктивності праці в промисловості та збільшення випуску продукції. В. Я. Чубар, зокрема, відзначав, що видобуток вугілля за рік збільшився по Україні на 10%, а на державних шахтах — на 29%. Поліпшилася завантаженість підприємств, продуктивність праці шахтарів зросла на 37,1%, поступово створювався апарат реалізації продукції³.

Разом з тим делегати конференції піддали гострій критиці ряд недоліків у керівництві промисловістю, внесли ряд пропозицій щодо їх ліквідації. Особливо наголошувалося на необхідності боротьби з безгосподарністю, за прискорення темпів відбудови підприємств, економії державних коштів, підвищення продуктивності праці шляхом механізації виробничих процесів. Висувалося завдання всемірно посилювати партійне керівництво господарським будівництвом і підвищити активність профспілок.

На конференції було намічено конкретні заходи по дальшому розвитку сільського господарства республіки. При цьому підкреслювалось, що всі питання відбудови промисловості і сільського господарства партія і Радянська влада повинні розглядати з точки зору зміцнення союзу робітників і селян.

У доповіді наркома земельних справ УРСР І. Є. Клименка та виступах делегатів відзначалися успіхи в роботі по відбудові сільського господарства республіки: зросла його продукція, збільшилися площі під промисловими культурами, успішно було проведено сівбу озимих. Однак внаслідок посилення дроблення одноосібних селянських господарств, низької культури землеробства, відсутності необхідної технічної бази товарність сільського господарства була низькою і становила лише 36% довоєнного рівня.

Конференція визнала головним завданням якнайшвидше проведення раціонального землевпорядкування, забезпечення бідняцько-середняцьких господарств тягловою силою та реманентом, поширення серед селян передової культури землеробства, налагодження правильної системи кредиту, зміцнення державних радянських господарств і організацію з їх боку допомоги селянству насінням, молодняком племінної худоби тощо. Делегати конференції рішуче засудили опортуністичну пропозицію наркомпрода УРСР Лобачова ліквідувати всі радгоспи і передати їх землю селянам.

Керуючись ленінськими настановами, розробленим вождем кооперативним планом, конференція наголосила на необхідності розвитку соціалістичних форм землекористування, зміцнення вже створених колективних господарств (їх налічувалося понад 4 тис.), дальшого охоплення селянства різними формами кооперації, яка на початку 1923 р. об'єднувала на Україні більш як півмільйона селянських господарств⁴.

Висуваючи завдання нагромадження коштів для відбудови промисловості, конференція з метою дальшого зміцнення союзу робітників з батрацькими і середняцькими масами висловилася за удосконалення податкової політики таким чином,

³ Коммунист, 1923, 4 апр.; Бачинський П. Сьома конференція КП(б)У. К., 1963, с. 73—74; Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977, с. 351.

⁴ Бачинський П. Сьома конференція КП(б)У, с. 73—74; Нариси історії Комуністичної партії України.— с. 351.

щоб головний тягар податків лягав на куркульські групи, за перехід від багатьох видів оподаткування селян до єдиного сільськогосподарського податку і поступову заміну натурального податку грошовим.

Твердо проводячи лінію на узгодження інтересів сільського господарства і промисловості, конференція дала рішучу відсіч спробам опортуністичних, троцькістських елементів протиставити інтереси робітничого класу і селянства, ослабити керівну роль партії у радянському і господарському апараті. В резолюції конференції записано, що XII з'їзд РКП(б) «повинен особливо підкреслити необхідність забезпечення за нею (Комуністичною партією — авт.) фактичного керівництва всім радянським і, зокрема, господарським апаратом Радянської республіки»⁵.

Велику увагу було приділено питанням партійного будівництва. У прийнятій конференцією постанові йшлося про конкретні заходи щодо дальшого зміцнення організацій КП(б)У і посилення їх ролі на виробництві й у громадському житті. Важливого значення надавалося розгортанню внутріпартійної демократії, посиленню пролетарського ядра в партії, поліпшенню виховання комуністів. Відзначалася також необхідність перенести центр ваги партійної роботи безпосередньо у виробничі партійні осередки, вдосконалювати діяльність сільських парторганізацій, висувати на керівні посади у партійні, державні й господарські органи кедри, тісно зв'язані з робітничим класом.

Делегати одностайно схвалили пропозицію В. І. Леніна про реорганізацію ЦКК і Робсільінспекції і створення єдиного органу партійного і державного контролю — ЦКК-РСІ. Вказувалося також на велике значення активізації агітаційно-пропагандистської роботи в масах, добору і підготовки кадрів ідеологічних працівників, підвищення ролі преси у вирішенні завдань соціалістичного будівництва, поліпшення роботи серед молоді, жінок, національних меншостей.

З доповіддю по національному питанню виступив заступник голови Раднаркому УРСР М. В. Фрунзе. Він, зокрема, відзначив, що партія пролетаріату повинна взяти участь у справі культурного відродження раніше пригноблених націй, щоб знищити все те, що перешкоджає розвитку їх класової свідомості і відокремлює одну від одної⁶. Конференція намітила заходи щодо розвитку національної культури, внесла конкретні пропозиції стосовно побудови вищих органів влади СРСР і союзних республік, засудила місцевий націоналізм і великодержавний шовінізм, зокрема великодержавно-шовіністичну «теорію боротьби двох культур». Її прихильники вимагали, щоб партія не втручалась у розвиток української культури, протиставляла культуру російського і українського народів. У виступах М. В. Фрунзе, В. П. Затонського, М. О. Скрипника та інших делегатів викривалася небезпечність цієї «теорії» для долі комуністичного будівництва.

Прийнявши в цілому правильні рішення, конференція припустилася помилки в питанні про визначення структури ЦВК СРСР, вказавши, що в Палаті Національностей повинні бути представлені не всі народи СРСР, а лише члени Союзу — РРФСР, УРСР, ЗРФСР, БРСР, що суперечило настановам В. І. Леніна і ЦК РКП(б). Ця пропозиція була відхилена XII з'їздом РКП(б).

Сьома конференція КП(б)У проходила на првагах з'їзду Компартії України. Вона обрала Центральний Комітет у складі 25 членів і 7 кандидатів, ЦКК, Ревізійну комісію. На Пленумі ЦК КП(б)У було обрано Політбюро, Оргбюро і Секретаріат. До складу Політбюро ввійшли Е. І. Квірінг, Г. І. Петровський, М. В. Фрунзе, В. Я. Чубар та інші. Першим секретарем ЦК було обрано Е. І. Квірінга.

Конференція стала переконливою демонстрацією вірності Компартії України лєнінізму, її тісної згуртованості навколо Центрального Комітету РКП(б) у боротьбі за здійснення лєнінських заповітів.

О. Д. ГОРБУЛ (Київ)

⁵ Комуністична партія України в резолюціях..., т. I, с. 218.

⁶ Селянська правда, 1923, 13 квіт.

**ВІДОМИЙ РАДЯНСЬКИЙ
ВІЙСЬКОВИЙ І ДЕРЖАВНИЙ ДІЯЧ**
(до 100-річчя з дня народження
С. М. Будьонного)

Серед славних народних героїв нашої Батьківщини, талановитих полководців громадянської та Великої Вітчизняної воєн почесне місце належить Семену Михайловичу Будьонному. Він пройшов шлях від

селянина-батрака до державного діяча, члена Президії Верховної Ради СРСР, від рядового солдата-кавалериста до легендарного полководця, Маршала Радянського Союзу.

С. М. Будьонний народився 13(25) квітня 1883 р. на хуторі Козюриному (нині Пролетарського району Ростовської області) у сім'ї селянина-бідняка. Безрадіним було його дитинство. Він рано розпочав трудову діяльність. Дев'ятирічним хлопчиком почав працювати в магазині у купця. Згодом став підручним у кузні, де уночі самотужки вчився читати й писати. Пізніше Семен Михайлович працював у того ж купця мастильником, кошегаром, а потім — машиністом на молотарці¹. В 1903 р. його призвали на військову службу. Він служив у 46-му Донському козацькому полку.

В 1904—1905 рр. С. М. Будьонний брав участь у російсько-японській війні. В 1908 р. закінчив петербурзьку школу наїзників. Під час першої світової війни воював на німецькому, австрійському та кавказькому фронтах. За виявлену хоробрість і сміливість його було нагороджено Георгіївськими хрестами всіх чотирьох ступенів.

Ревoluційна діяльність С. М. Будьонного розпочалася після Лютневої буржуазно-демократичної революції. Влітку 1917 р. в складі Кавказької дивізії він прибув у Мінськ, де познайомився з професійним революціонером-ленінцем М. В. Фрунзе, який на той час очолював Раду селянських депутатів Мінської та Віленської губерній і був членом фронтового комітету армії Західного фронту. Саме М. В. Фрунзе дав йому перші уроки революційної боротьби, допоміг глибше зрозуміти політику більшовицької партії².

У Мінську в липні 1917 р. С. М. Будьонного обрали головою полкового солдатського комітету й заступником голови дивізійного комітету. У серпні того ж року за наказом начальника штабу революційних військ Мінської дільниці М. В. Фрунзе Семен Михайлович керував роззброєнням в Орші «диккої дивізії», яку генерал Корнілов намагався використати для ліквідації Радянської влади у Петрограді³.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції С. М. Будьонний повернувся на Дон, у станицю Платівську, де його було обрано членом Сальського окружного виконкому. В 1918 р. він сформував з бідноти кавалерійський загін для боротьби проти білогвардійської контрреволюції на Дону. Під час переходу (кінець серпня 1918 р.) із Сальських степів до Царицина загін виріс у полк, а пізніше — в бригаду. У березні 1919 р. Семен Михайлович очолював окрему кавалерійську дивізію, яка успішно билася в рядах 10-ї армії під командуванням К. Є. Ворошилова. Під Царициним дивізія, очолювана С. М. Будьонним здійснила 400-кілометровий рейд по тилах ворога, розгромила його 10 піхотних і 13 кавалерійських полків⁴. В умовах безперервних боїв дивізія перетворилася на корпус, який відіграв вирішальну роль у розгромі білогвардійських військ під час Воронежсько-Касторненської операції 1919 р. Тоді вщент були розбиті кавалерійські корпуси Мамонтова та Шкуро.

Особливо яскраво талант С. М. Будьонного як полководця розкрився в 1919—1920 рр. У 1919 р. Семен Михайлович вступив до лав ленінської партії. Той рік був дуже важким для молодого Республіки Рад, яку охопило стальне кільце фронтів. Червона Армія відбивала жорстокі атаки денікінських полчищ, що рвалися до Москви. Південний фронт став тоді головним. «Настав один з найкритичніших, — писав В. І. Ленін у листі «Всі на боротьбу з Денікіним!», — мабуть що, навіть найкритичніший момент соціалістичної революції»⁵.

ЦК РКП(б) і Радянський уряд розробили план відсічі ворогу, одним з головних завдань якого було створення великих кавалерійських частин. У листопаді 1919 р. Реввійськрада Південного фронту прийняла рішення організувати Першу Кінну

¹ Буденный С. М. Прожденный путь. — М., 1958, с. 10.

² Золототрубов А. Жизнь — подвиг. — М., 1976, с. 13.

³ Буденный С. М. Указ. соч., с. 33—35.

⁴ Там же, с. 132.

⁵ Ленін В. І. Всі на боротьбу з Денікіним. — Повне зібр. творів, т. 39, с. 41.

армію, що являла собою новий, вищий тип оперативного кавалерійського з'єднання. До неї входили 4 кавалерійські дивізії, кавбригада, загін бронепоездів, авіагрупи та ряд спецчастин. Командуючим армією був призначений С. М. Будьонний, членами Реввійськради — К. Є. Ворошилов і Ю. О. Шаденко.

Перша Кінна армія відіграла вирішальну роль у розгромі військ Денікіна і буржуазної Польщі на Україні та Врангеля в Північній Таврії й Криму⁶, а також у боротьбі проти махновщини на Україні, бандитизму на Дону і Кубані та басмачів у Середній Азії.

Вона стала бойовою кузницею для багатьох відомих пізніше воєначальників — маршалів С. К. Тимошенка, К. О. Мерецкова, А. І. Єременка, К. С. Москаленка, П. Ф. Жигарєва, П. С. Рибалка, С. І. Богданова, генералів армії І. В. Тюленєва, Д. Д. Лелюшенка та інших⁷. К. Є. Ворошилов, зокрема, відзначав, що служба в Першій Кінній була для нього та інших командирів школою опанування мистецтвом управління військами⁸.

Особливий слід у житті й діяльності С. М. Будьонного залишили його зустрічі з В. І. Леніним на IX з'їзді РКП(б), VIII та IX з'їздах Рад у 1920—1921 рр. «Я безмірно щасливий, — писав Семен Михайлович, — що мені довелося не раз бачити і слухати Ілліча, за його порадою розв'язувати військові питання... Ленін... ввійшов у моє серце на все життя. Пам'ять про нього — вічна»⁹.

В. І. Ленін високо цінував С. М. Будьонного. В розмові з відомим діячем міжнародного робітничого руху Кларою Цеткін Володимир Ілліч, зокрема, сказав: «Наш Будьонний зараз, мабуть, повинен вважатися найблискупішим кавалерійським начальником. Ви, звичайно, знаєте, що він — селянський хлопець... Він володіє надзвичайним стратегічним інстинктом. Він відважний до шаленості, до безумного зухвальства. Він поділяє із своїми кавалеристами всі найжорстокіші труднощі й найтяжчі небезпеки. За нього вони готові дати порубати себе на частини. Він один замінює нам цілі ескадрони»¹⁰.

Про героїчні рейди червоних кіннотників знали не тільки в нашій країні, а й за рубежом. Побувавши у 1920 р. в Росії, відомий англійський публіцист Генрі Брайльсфорд у журналі «Нью Рипаблік» писав: «Справді легендарною постаттю Червоної Армії є генерал Будьонний, відчайдушний кавалерійський начальник, сміливі рейди якого по тилах противника відіграли таку важливу роль в усіх успіхах Червоної Армії»¹¹.

Після закінчення громадянської війни Семен Михайлович працював на відповідальних посадах у Червоній Армії. В 1921—1923 рр. — член Реввійськради, а згодом — заступник командуючого Північно-Кавказьким військовим округом. З 1923 р. — помічник головному Червоної Армії по кавалерії та член Реввійськради СРСР. У 1924—1937 рр. — інспектор кавалерії РСЧА.

С. М. Будьонний провів значну роботу по організації і керівництву кінними заводами, які в результаті багаторічної діяльності вивели нові породи коней — будьоннівську і терську. В 1932 р. Семен Михайлович закінчив Воєнну академію ім. М. В. Фрунзе. Високо оцінюючи організаторський талант С. М. Будьонного, в 1937 р. його було призначено командуючим Московським військовим округом і членом Головної військової ради Народного комісаріату оборони СРСР, а у 1939—1940 рр. — одночасно і заступником наркома оборони.

В роки Великої Вітчизняної війни Семен Михайлович займав ряд командних постів у Радянській Армії, брав безпосередню участь у бойових операціях. З перших днів війни він входив до складу Ставки Верховного Головнокомандування. Його призначають командуючим групою військ армій резерву Ставки. В липні — вересні 1941 р. — головнокомандуючий військами Південно-Західного напрямку, у вересні — жовтні — командуючий Західного резервного фронту. З початком війни С. М. Бу-

⁶ Буденный С. М. Пройденный путь, кн. 1.—М., 1958; кн. 2.—М., 1965; кн. 3.—М., 1973.

⁷ Мойсеев О. В. Герои безсмертны.—К., 1968, с. 39.

⁸ Правда, 1981, 14 февр.

⁹ Буденный С. М. Встречи с Ильичем.—М., 1970, с. 5.

¹⁰ Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине в 5-ти томах.—М., 1979, т. 5, с. 18.

¹¹ Золототрубов А. Указ. соч., с. 18.

дьяонний надавав великого значення і виступив одним з ініціаторів відродження кавалерійських з'єднань: дивізій і кінних корпусів, які з'явилися уже в 1941 р. на новій технічній основі. Зокрема, в історичній битві під Москвою відзначилися кавалерійські корпуси Л. Доватора і П. Белова¹².

На початку весни 1942 р. Семена Михайловича призначають головнокомандуючим військами Північно-Кавказького напрямку, в травні — вересні — командуючим Північно-Кавказьким фронтом. Як у роки громадянської, так і в період Великої Вітчизняної воєни, Семен Михайлович виявив організаторський талант військового керівника, брав активну участь у розробці планів стратегічних операцій, займався формуванням і підготовкою стратегічних резервів, віддавав всі свої сили і вміння справі перемоги над гітлерівським фашизмом.

У січні 1943 р. С. М. Будьонного призначають командуючим кавалерією Радянської Армії й членом Вищої військової ради Міністерства Збройних Сил СРСР, у 1947—1953 рр. одночасно — заступником міністра сільського господарства з конярства. З 1954 р. Семен Михайлович працював одним з генеральних інспекторів Міністерства оборони СРСР. З 1920 р. С. М. Будьонний — член ВЦВК, а з 1922 р. — ЦВК СРСР. Він був депутатом Верховної Ради СРСР усіх скликань. З 1938 р. — член Президії Верховної Ради СРСР. На XVII з'їзді партії (1934 р.) був обраний кандидатом у члени ЦК ВКП(б), на XVIII (1939 р.) — членом ЦК ВКП(б), а в 1952 р. — кандидатом у члени ЦК КПРС.

Працюючи в радянському і партійному апаратах, Семен Михайлович відзначався надзвичайною працездатністю і невичерпною енергією, був вимогливим до себе і до тих, хто рядом з ним працював, чуйним й уважним до людей, своїх товаришів.

За бойові заслуги перед Батьківщиною в справі будівництва Збройних Сил, мужність і відвагу, виявлені у боях по захисту Радянської держави, Семен Михайлович Будьонний був тричі удостоєний звання Героя Радянського Союзу, а також нагороджений 8 орденами Леніна, 6 орденами Червоного Прапора, орденом Суворова I ступеня, орденом Червоного Прапора Азербайджанської РСР, орденами Монгольської Народної Республіки, золотою бойовою зброєю з орденом Червоного Прапора на ній і написом «Народному герою», почесною революційною вогне-стрільною зброєю з орденом Червоного Прапора на ній, почесною зброєю — шпагою із золотим зображенням Державного герба СРСР та медалями.

Яскраве й багатогранне життя Семена Михайловича — надихаючий приклад самовідданого служіння справі Комуністичної партії, народу, справі торжества ідеалів комунізму.

І. В. ХМІЛЬ (Київ)

¹² Люди бессмертного подвига.— М., 1965, с. 149.

ВИСВІТЛЕННЯ ОБ'ЄДНАВЧОГО РУХУ ЗА УТВОРЕННЯ СРСР В НАРИСАХ ІСТОРІЇ ОБЛАСНИХ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

60 років тому — 30 грудня 1922 р. — волею народів нашої країни створено Союз Радянських Соціалістичних Республік — першу в світі єдину союзню багатонаціональну державу робітників і селян. Широке наукове дослідження цієї знаменної події, яка за своєю політичною значущістю і соціально-економічними наслідками зайняла видатне місце в історії Радянської держави, було і залишається одним з найважливіших завдань радянської історичної науки. Ця подія знайшла відбиття в нарисах історії обласних партійних організацій, виданих за останні роки.

У нарисах показано об'єднавчий рух напередодні утворення СРСР, діяльність губернських, повітових, волосних парторганізацій та місцевих партійних осередків по інтернаціональному згуртуванню трудящих, викладено зміст рішень VII Всеукраїнського і I Всесоюзного з'їздів Рад, відзначено велике історичне значення утворення Союзу РСР.

В такому багатоплановому, з широкими хронологічними рамками виданні неможливо детально висвітлити діяльність місцевих партійних організацій в об'єднавчому русі. Тому авторські колективи нарисів по-різному підійшли до використання місцевого матеріалу. Автори нарисів історії Київських міської і обласної, Вінницької, Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Сумської, Херсонської обласних партійних організацій зуміли знайти важливі і змістовні документи, виявити цікаві факти, які дали можливість на конкретному краєзнавчому матеріалі розкрити всенародний рух за об'єднання в єдину державу на засадах соціалістичної федерації.

У Нарисах історії Київських міської і обласної партійних організацій (К., 1981) виділено підзаголовок «Участь трудящих Київщини в здійсненні ленінської ідеї утворення СРСР». Стисло, але змістовно, з використанням документів і газетних повідомлень показано роботу партійних організацій, які очолили загальнонародне прагнення до об'єднання. В нарисах підкреслюється, що промови делегатів на волосних повітових і губернському з'їздах були пронизані «...ідеями інтернаціоналізму, прагненням до прискореної відбудови народного господарства, зміцнення оборони країни» (с. 256).

У Нарисах історії Вінницької обласної партійної організації (Одеса, 1980) використані архівні документи, які розкривають атмосферу активної підтримки трудящими Вінниччини ідеї об'єднання радянських республік. Так, Гавришівська волосна безпартійна конференція, заслухавши повідомлення про VII Всеукраїнський з'їзд Рад, одностайно ухвалила: «Цілком погодитися і вітати цей союз, який дасть можливість ще тісніше згуртувати ряди робітників і селян у боротьбі з капіталом» (с. 105). Комуністи Жмеринської повітової організації КП(б)У і Літинського партійного осередку розгорнули роз'яснювальну роботу серед трудящих про значення рішень I Всесоюзного з'їзду Рад.

Автори Нарисів історії Сумської обласної партійної організації (Харків, 1981) в підрозділі «Утворення СРСР» розповіли про високу політичну активність трудящих, їх заінтересованість подіями внутрішнього і міжнародного життя, зокрема в зв'язку із створенням єдиного дипломатичного фронту радянських республік. Коли Радянський уряд призначив В. І. Леніна головою радянської делегації на міжнародну економічну конференцію в Генуї, трудящі висловилися проти поїздки В. І. Леніна в Геную через загрозу терору з боку міжнародної реакції. Свій голос до цієї думки приєднали і делегати VII з'їзду Рад Кролевецького повіту, які надіслали В. І. Леніну телеграму: «VII Кролевецький повітовий з'їзд Рад... протестує проти поїздки вождя світового пролетаріату дорогого Володимира Ілліча особисто на конференцію. Ми не маємо ніякої підстави вірити облудній і зрадницькій світовій буржуазії» (с. 63).

У Нарисах історії Донецької обласної партійної організації (Донецьк, 1978) цитується рішення VI губерньського з'їзду Рад Донецького басейну (5 грудня 1922 р.), в якому схвалювалася діяльність уряду Української РСР в об'єднанні радянських республік і підкреслювалося, що «пролетарський Донбас ніколи не піддавався націоналістичним ухилам, на першому місці в нього завжди стояли спільні інтереси боротьби робітничого класу з капіталом...» (с. 203).

Конкретний матеріал про загальнонародний рух наводиться в Нарисах історії Запорізької обласної партійної організації (Дніпропетровськ, 1981, с. 91—92). Про одностайне схвалення партійними організаціями, зборами селян рішення I Всесоюзного з'їзду Рад про утворення Союзу РСР розповідається і в нарисах історії Херсонської обласної партійної організації (Сімферополь, 1981, с. 88).

Автори Нарисів історії Дніпропетровської обласної партійної організації (Дніпропетровськ, 1979) навели важливе методологічне положення з доповіді Л. І. Брежнєва «Про 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», що корінні інтереси всіх радянських народів, «...вся логіка боротьби за соціалізм у нашій країні вимагала утворення єдиної багатонаціональної соціалістичної держави»¹. І далі розповідається про одностайне схвалення трудящими рішення I Всесоюзного з'їзду Рад, вміщено лист В. І. Леніну від учасників безпартійної селянської конференції Криворіжжя, в якому сказано: «Утворення Союзу РСР гарантує зміцнення міжнародного становища Радянського Союзу, гарантує зміцнення внутрішнього становища радянських республік і успішну відбудову народного господарства» (с. 234).

В Нарисах історії Ворошиловградської (К., 1979), Житомирської (К., 1981), Кіровоградської (Дніпропетровськ, 1981), Миколаївської (Одеса, 1980), Полтавської (Харків, 1981), Харківської (Харків, 1981), Черкаської (Дніпропетровськ, 1981), Чернігівської (К., 1980) обласних партійних організацій автори не відтворили всенародний рух за утворення СРСР. Висвітлення заключного етапу утворення СРСР (друга половина 1922 р.) подано переважно в загальних положеннях, без розкриття організаторської діяльності місцевих парторганізацій і радянських органів по роз'ясненню трудящим масам великого історичного значення цього процесу. У них відзначено лише, що були прийняті рішення повітових або губерньських партконференцій та відповідних місцевих з'їздів Рад про необхідність об'єднання радянських республік, але зміст цих постанов не розкривається.

Побіжно відзначимо, що автори нарисів історії Чернігівської обласної партійної організації в останньому виданні звузили висвітлення питання про заключний етап утворення СРСР порівняно з попереднім виданням (К., 1970), в якому говорилося зокрема про те, що дві тисячі делегатів волосних конференцій Борзнянського повіту, схвалюючи політику партії, спрямовану на дальше зближення радянських республік, рішуче засудили українських буржуазних націоналістів, які намагалися посіяти недовіря і ворожнечу між братніми народами (с. 160). Нам здається, що такі важливі факти з місцевого життя не слід було б опускати при підготовці нового видання нарисів.

Треба зауважити, що попередні етапи загальнонародного руху до об'єднання радянських республік у нарисах майже не відображені, у більшості з них навіть не згадується про створення воєнно-політичного союзу радянських республік у 1919 р., його ролі в об'єднанні сил для спільної боротьби проти іноземних інтервентів та внутрішньої контрреволюції. Наприклад, нічого про це не сказано в Нарисах історії Кримської обласної партійної організації (Сімферополь, 1981). Відомо, що представники Кримської Радянської Соціалістичної Республіки разом з представниками України, Латвії, Литви і Білорусії 1 червня 1919 р. брали участь у засіданні Всеросійського ЦВК, на якому було схвалено історичний декрет про створення воєнно-політичного союзу радянських республік.

Про підтримку трудящими України цього союзу свідчать документи. Так, Волинський губерньський з'їзд Рад (червень 1919 р.) схвалив кроки України і Росії до господарського і воєнного об'єднання радянських республік². Радомишльський

¹ Брежнєв Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. — К., 1974. Т. 4, с. 43.

² Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 — серпень 1919). 36. докум. і матер. — К., 1962, с. 498.

повітовий з'їзд Рад Київської губернії (листопад 1919 р.) закликав трудящих зміцнити завоювання Жовтня «...в тісному союзі і з допомогою братньої Росії»³.

У нарисах історії обласних партійних організацій не відображено і створення єдиного господарського союзу радянських республік в 1921—1922 рр., не відзначено його ролі в підготовці економічної бази їх об'єднання. Між тим, у розпорядженні дослідників є ряд документів, вміщених у збірнику «Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР» (К., 1972). Це, наприклад, резолюція Ізюмської повітової конференції КП(б)У від 18 лютого 1920 р. про необхідність братерського злиття Радянської України з Радянською Росією, яке обумовлювалося територіальною близькістю, економічними і воєнними потребами, рішення повітових партконференцій Ніжинської від 18 лютого 1920 р., Лебединської від 21 лютого 1920 р., Донецької і Катеринославської губернських партконференцій, які проходили 24 лютого 1920 р.

Про доповнення воєнно-політичного союзу радянських республік господарським союзом також було прийнято ряд рішень місцевих партійних організацій та Рад. Так, у квітні 1920 р. таке рішення прийняла І сесія III Городнянського повітового з'їзду Рад Чернігівської губернії та IV Катеринославського повітового з'їзду Рад.⁴ Названі рішення передували укладенню Союзного робітничо-селянського договору між РСФРР і УСРР про воєнний і господарський союз (28 грудня 1920 р.), що підкреслює ініціативу народних мас знизу до об'єднання в галузі спільної господарської діяльності.

За необхідність тісного союзу всіх радянських республік, за об'єднання військових організацій та їх військових сил виступили і прийняли рішення учасники Бериславської безпартійної селянської конференції Херсонської губернії 26 березня 1920 р., III-го Полтавського губернського з'їзду Рад 25 квітня 1920 р., пленуму Харківської Ради робітничих і червоноармійських депутатів 10 травня 1920 р. Відзначимо також, що недостатньо використано в нарисах документи опублікованих місцевих документальних збірників. Використання таких матеріалів у нарисах значно посилило б і науковість викладу, і переконливість тих загальних положень, до яких нерідко вдаються автори, замінюючи ними виклад конкретних подій і фактів.

Слабо використані також архівні джерела та періодична преса. Ось кілька прикладів. Селяни Петропавлівської волості Катеринославської губернії дали наказ своєму делегату на III Всеукраїнський з'їзд Рад (6—10 березня 1919 р.) «...добитися, щоб Україна входила до складу РСФРР»⁵. В резолюції Київського повітового з'їзду Рад (березень 1919 р.) відзначалося, що «...Україна повинна бути в міцному союзі з іншими соціалістичними республіками»⁶.

Повніше введення в науковий обіг документів і фактів дало б можливість ширше розкрити різні аспекти боротьби партійних організацій за здійснення ленінських принципів об'єднання радянських республік, зокрема показати боротьбу проти українських буржуазних націоналістів. Так, на Білоцерківському повітовому з'їзді Рад Київської губернії 29 квітня 1919 р. рішуче був засуджений український буржуазний націоналізм і в основу національної політики Радянської влади на Україні, відзначалося в резолюції, повинен бути покладений принцип найтіснішого інтернаціонального зв'язку і об'єднання робітників всього світу.⁷

На Прилуцькій повітій безпартійній конференції (лютий — березень 1920 р.) боротьбисти намагалися переконати делегатів, що остаточна перемога Радянської влади на Україні можлива тільки в тому випадку, якщо орієнтуватися на «місцеві пролетарські сили міста і села». Вони розраховували на розрив зв'язків між УСРР і РСФРР, агітували за створення самостійної української Червоної Армії і відособленого від Росії економічного центру, виступали за розвиток української національної культури у відриві від російської.

³ Київський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. Р—1, оп. 1, спр. 6, арк. 17.

⁴ Чернігівський обласний державний архів (далі — ЧОДА), ф. Р—19, оп. 1, спр. 26, арк. 29; Запорізький обласний державний архів, ф. Р—262, оп. 1, спр. 1, арк. 10.

⁵ Дніпропетровський обласний державний архів, ф. Р—5011, оп. 1, спр. 5, арк. 58.

⁶ КОДА, ф. Р—102, оп. 1, спр. 18, арк. 40.

⁷ Києвщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918—1920 гг.). Сб. докум. и матер. — К., 1962, с. 214—215.

Делегати дали гідну відповідь боротьбистам. У рішенні конференції підкреслювалося, що «тільки тісна братерська солідарність між робітниками і селянами всіх країн є істотною умовою всесвітньої соціалістичної революції»⁸. Відкинувши вимогу боротьбистів створити українську Червону Армію, Чернігівський губернський з'їзд Рад у лютому 1920 р. вітав «єдину Червону Армію трудящих Росії і України під єдиним командуванням». У цьому ж дусі висловилися Валківська повітова безпартійна конференція Харківської губернії (лютий 1920 р.)⁹.

Наведені вище приклади свідчать, що певні прогалини у використанні місцевих архівних матеріалів та періодичної преси є результатом недостатньої роботи краєзнавців у галузі історико-партійних наукових досліджень.

Має місце і упущення у використанні джерел в нарисах. Так, у Нарисах історії Вінницької обласної партійної організації говориться про рішення Гавришівської волосної безпартійної конференції (с. 105), але не сказано про місце і дату її проведення. Не відзначена і дата відправлення В. І. Леніну телеграми від VII з'їзду Рад Кroleвецького повіту у нарисах історії Сумської обласної партійної організації (с. 63). Ці ж зауваження стосуються і нарисів історії Дніпропетровської обласної парторганізації (с. 234) та інших нарисів.

Загальну оцінку нарисів історії обласних партійних організацій дано на сторінках «Українського історичного журналу» та інших видань. У них вказується на велику наукову і практичну їх цінність, значну роль в ідейному зростанні партійних, ідеологічних кадрів, усіх, хто цікавиться історією парторганізацій республіки. Велику роботу по координації підготовки та рецензуванню нарисів здійснив Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Це забезпечило високий науковий рівень нарисів, широке висвітлення головних напрямів діяльності партійних організацій, показ своєрідності їх роботи залежно від конкретних місцевих умов.

Висловлені критичні зауваження не мають на меті применшити в цілому позитивну оцінку нарисів, які стали важливою подією в історико-партійній науці республіки. Бажано, щоб у наступних виданнях були враховані відзначені в огляді прогалини, більш обґрунтовано поєднувалося висвітлення загальноісторичних і місцевих подій, загальнотеоретичного і конкретного матеріалу.

Вихід у світ нарисів історії місцевих парторганізацій республіки свідчить, що всебічне вивчення і використання краєзнавчого матеріалу з їх історії стало істотним доповненням до загальних праць з історії Комуністичної партії Радянського Союзу. У різнобічній творчій діяльності цих організацій яскраво проявилася велика революційно-перетворююча сила ленінської партії комуністів.

П. М. ДЕНИСОВЕЦЬ (Полтава),
П. М. ТРИГУБ (Полтава)

⁸ Полтавський обласний державний архів, ф. Р—1865, оп. 1, спр. 153, арк. 163—165.

⁹ ЧОДА, ф. Р—2, оп. 1, спр. 34, арк. 55; Харківський обласний державний архів, ф. Р—203, оп. 1, спр. 66, арк. 14.

Рецензуємо Нариси Історії обласних партійних організацій України

ОЧЕРКИ ИСТОРИИ
ОДЕССКОЙ ОБЛАСТНОЙ
ПАРТИЙНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ.

Одесса: Маяк, 1981.—539 с.

/Редкол.: Г. Д. Максименко
(отв. ред. и др.)

Історико-партійна література збагатилася ще однією цікавою узагальнюючою працею — Нарисами історії Одеської обласної партійної організації. Написані вони на значній документальній базі. В них широко використані праці В. І. Леніна, партійні документи, періодична преса, матеріали партійних і державних архівів. Спираючись на такий великий документальний матеріал і керуючись марксистсько-ленінською методологією, авторський колектив створив фундаментальне монографічне дослідження, в якому висвітлено весь історичний шлях Одеської обласної партійної організації — складової частини Компартії України, одного з бойових загонів КПРС.

Під керівництвом Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу і ЦК Компартії України комуністи Одещини внесли вагомий вклад у боротьбу трудящих півдня України і всієї нашої Вітчизни за перемогу Великого Жовтня і зміцнення радянського ладу, за побудову розвинутого соціалістичного суспільства, зміцнення братерської дружби й інтернаціональної єдності народів Союзу РСР.

Рецензовані Нариси привертають до себе увагу тим, що Одеська партійна організація завжди відігравала важливу роль у загальнопартійному житті. Автори Нарисів показали її місце і роль на всіх етапах діяльності нашої партії.

Одеська область була створена 27 лютого 1932 р., але її географічні межі не раз зазнавали суттєвих змін. Адміністративно-територіальні зміни, звичайно, ускладнювали висвітлення діяльності Одеської обласної партійної організації як єдиного цілого, але автори в основному справилися з цим завданням. На конкретних фактах вони показали провідну роль Одеської партійної організації на півдні України, її благотворний вплив на роботу Миколаївської, Херсонської, Ізмаїльської та інших партійних організацій регіону. У Нарисах необхідно було відзначити адміністративно-територіальні зміни, які відбулися, щоб читач міг відрізнити сучасну Одеську область від Одещини 1930, 1920 років, чи дореволюційного періоду, бо автори всюди вживають лише один цей термін.

В. І. Ленін підтримував тісні зв'язки з Одеською партійною організацією. Він отримав мандат Одеського комітету РСДРП для участі в роботі Амстердамського конгресу II Інтернаціоналу в 1904 р., обирався делегатом комітету на III з'їзд РСДРП (1905 р.). З ініціативи Володимира Ілліча було створено Південне бюро ЦК РСДРП, яке відіграло важливу роль у боротьбі проти розкольніцьких дій меншовиків у 1904—1905 рр. У роботі Одеської партійної організації активну участь взяли учні й соратники В. І. Леніна: В. В. Воронський, С. І. Гусев, Р. С. Землячка, І. Х. Лалаянц, П. А. Пятницький, М. О. Скрипник, Д. І. Ульянов, О. С. Шаповалов, О. М. Ярославський та ін.

У рецензованій праці аналізуються особливості соціально-економічного розвитку Одеси, умови виникнення робітничих гуртків і товариств. Так, у липні 1875 р. в Одесі було створено «Південно-російський союз робітників» — першу в Росії пролетарську організацію. У Нарисах названо імена його керівного складу, характеризується статут союзу, відзначено встановлення зв'язків з робітниками Харкова, Миколаєва, Керчі, Таганрога, Катеринослава, Севастополя та інших міст, створення відділень союзу у Ростові-на-Дону і Кишиневі.

На значному фактичному матеріалі у Нарисах простежується далі піднесення революційного руху, розповсюдження марксистської літератури, що видавалася за кордоном групою «Визволення праці» і морським шляхом перевозилася в Одесу. Автори справедливо наголошують, що за кількістю виявленої і конфіскованої жандармами марксистської літератури, Одеса займала у 80-х роках перше місце на Україні (с. 23). Не зрозуміло лише, чому в Нарисах не згадано про передрук весною 1884 р. учнівською молоддю міста праці Ф. Енгельса «Розвиток соціалізму від утопії до науки», що тоді виходила під назвою «Розвиток наукового комунізму»¹.

З другої половини 90-х років в Одесі широко розповсюджувалися праці В. І. Леніна. Вирішальну роль у цьому відіграла ленінська газета «Искра». Завдяки своїм міжнародним зв'язкам Одеса стала важливим центром для транспортування газети з-за кордону в Росію. Її перевозили на пароплавах, які прибували з Єгипту, Болгарії, Румунії. Важливу роль у доставці

¹ УІЖ, 1971, № 2, с. 88.

«Искры» в Одесу відіграв болгарський революціонер І. Г. Загубанський, який з 10 вересня до 1 грудня 1901 р. здійснив п'ять поїздок з чемоданами іскрівської літератури. Автори допустили тут помилку. Вони пишуть, що під час останнього приїзду Загубанського у нього було конфісковано 400 примірників газети «Искра» № 10 (с. 36). У телеграмі ж начальника одеського жандармського управління писалося, що «у чемоданах з подвійним дном знайдено «Искры» номер дев'ятий — триста сорок примірників, номер десятый — триста десять...»².

Під впливом ленінської «Искры» в Одеській організації РСДРП розгорнулася напружена боротьба проти опортуністичної течії «економізму», за перехід комітету на позиції політичної боротьби проти царизму. У Нарисах відзначається роль Південної революційної групи соціал-демократів і «Південного революційного союзу соціал-демократів» як прихильників «Искры» в Одесі, діяльність агентів газети Д. І. Ульянова, К. О. Левицького та Р. С. Землячки, які багато зробили для переходу комітету на іскрівські позиції.

Після II з'їзду РСДРП Одеський комітет активно виступив проти опортуністичної політики меншовиків. У книзі розповідається про приїзд до Одеси меншовицького емісара Крохмалю, який намагався довести «лояльність» й правоту меншовиків, але комітет дав йому гідну відсіч (с. 47). Більшовики міста взяли активну участь у створенні й діяльності Південного бюро ЦК РСДРП, у роботі південної конференції більшовицьких комітетів, яка відбулася наприкінці вересня 1904 р.³, а не в липні 1904 р., як помилково сказано у Нарисах (с. 51).

З початком першої російської революції внутріпартійна боротьба між більшовиками й меншовиками настільки загострилася, що привела до розколу Одеської організації РСДРП. На противагу більшовицькому Одеському комітету меншовики створили в січні 1905 р. свою самостійну організацію під назвою «Одеська група при ЦК РСДРП». Однак підірвати вплив Одеського комітету їм не вдалося. Керуючись вказівками і порадами В. І. Леніна, більшовики міста проводили велику організаторську й агітаційно-пропагандистську роботу серед мас. У Нарисах розповідається і про труднощі в діяльності партійної організації, про окремі помилки комітету, зокрема про його недооцінку профспілок.

Після поразки грудневого збройного повстання царські власті посилили репресії проти робітників і членів більшовицької партії. Через масові арешти більшовики Одеси не змогли взяти участі у роботі VI (Празької) Всеросійської конференції РСДРП. Правда, у Нарисах говориться про відвідання Одеси уповноваженими РОК

Г. К. Орджонікідзе і Д. М. Шварцманом у липні-жовтні 1911 р. для проведення виборів делегата на цю конференцію (с. 107). Однак ніяких достовірних документів про це немає, та й сам Г. К. Орджонікідзе у своєму фінансовому звіті не згадував поїздки до Києва⁴.

Виняткову роль у зміцненні більшовицьких організацій і згуртуванні їх навколо В. І. Леніна відіграла щоденна робітнича газета «Правда», яка почала виходити з 22 квітня (5 травня 1912 р.). Крім Одеси, у книзі згадується діяльність правдистських груп у Болграді і Ананьєві. З початком першої світової війни Одеський комітет РСДРП був розгромлений, зазнав репресій керівник Болградської групи А. В. Христов та інші більшовики, проте антивоєнна робота серед мас не припинялась. Автори підкреслюють, що Лютнева буржуазно-демократична революція 1917 р. проходила під керівництвом партії більшовиків, яка, незважаючи на люті переслідування царизму, зберегла свої основні кадри.

Після перемоги Лютневої революції більшовицька партія вийшла з підпілля і почала перебудовувати свою роботу відповідно до нової обстановки. В Одесі, як і в інших містах Херсонської губернії, була створена об'єднана соціал-демократична організація, до складу якої ввійшли більшовики й меншовики. Автори правильно пояснюють причини створення її, вказують на допущені помилки більшовиками Одеси (с. 139).

Значне місце в Нарисах відведено висвітленню боротьби більшовиків Одещини проти буржуазного Тимчасового уряду й української буржуазно-націоналістичної Центральної ради, за встановлення і зміцнення влади Рад. Автори відзначають у зв'язку з цим і значну пропагандистську роботу серед солдатів гайдамацьких військ секції більшовиків-українців на чолі з М. І. Матяшем, створеної при Одеському комітеті РСДРП(б) (с. 170). Думається, однак, що подавати цей факт як позитивний немає підстав, оскільки створення таких груп «українських більшовиків» в окремих місцях (крім Одеси вони були і в Горлівсько-Шербинівському районі Донбасу) було проявом федералістських настроїв і протиріччю ленінському інтернаціоналістському принципу побудови пролетарської партії⁵. Під керівництвом Одеського комітету РСДРП(б) і створеного ним військово-революційного комітету влада Рад у місті була встановлена 17 січня 1918 р. У січневі дні Радянська влада утвердилася також в Акермані, Балті, Ананьєві, Киїлі, Овідіополі та інших населених пунктах Одещини. Період її існування був короткий. Уже наприкінці січня Акерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії окупували війська королівської Румунії, у лю-

⁴ УІЖ, 1971, № 12, с. 88—90.

⁵ Варгатюк П. Л., Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. В. І. Ленін і большевистские организации Украины в Октябрьской революции.— К., 1980, с. 304—305.

² Искровские организации на Украине: Сб. документов и материалов.— К., 1950, с. 288.

³ Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977, с. 69.

тому — беззні на територію Одещини вторглися австро-німецькі війська. У Нарисах на великому фактичному матеріалі показано героїчну боротьбу трудящих під керівництвом більшовиків проти австро-німецьких окупантів, а потім проти військ Антанти і «добровольчої армії» Денікіна, бойові дії підпільників і партизанських загонів.

Автори Нарисів об'єктивно відобразили складну обстановку, в якій більшовикам Одещини після визволення краю від денікінських військ довелося відновлювати органи Радянської влади, вести боротьбу проти господарської розрухи, проводити мобілізацію комуністів на фронт. У книзі розповідається про внутріпартійне життя, наполегливу боротьбу за зміцнення партійних рядів, проти троцькістів, націонал-ухильників та інших антиленінських угруповань.

Належну увагу у книзі приділено діяльності партійної організації по відбудові народного господарства, здійсненню ленінських ідей індустріалізації та колективізації сільського господарства. Нариси широко висвітлюють організаторську й ідейно-політичну діяльність Одеської партійної організації по розвитку соціалістичного змагання, стахановського руху, мобілізації трудової і політичної активності трудящих на дострокове виконання п'ятирічних планів. Авторі наводять яскраві приклади трудового героїзму робітників, колгоспників, вантажників Одеського порту, моряків Чорноморського флоту. Великих успіхів добилися трудящі області в розвитку освіти, культури і науки.

Не можна без хвилювання читати сторінки Нарисів, присвячені Великій Вітчизняній війні, коли трудящі області, як і весь радянський народ, стали на захист своєї соціалістичної Вітчизни. Уже в перші тижні війни більше половини 35-тисячного загону Одеської обласної партійної організації влилося в ряди Радянської Армії. У книзі показана величезна робота одеських комуністів по виконанню директив Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б), мобілізації трудящих на нещадну війну з ворогом, перебудові народного господарства на военний лад, збиранню врожаю, формуванню винищувальних батальйонів, будівництву оборонних споруд. Привертають увагу матеріали про партійне підпілля і партизанську боротьбу в Одесі і районах області, визволення краю від фашистських загарбників і початок відбудовних робіт у ході завершального етапу Великої Вітчизняної війни.

У книзі широко висвітлюється діяльність Одеської обласної партійної організації у післявоєнний період, коли розв'язувалися складні завдання переходу до мирного соціалістичного будівництва, завершення відбудовних робіт і дальшого розвитку народного господарства. Завдяки невтомній діяльності партійних організацій і взаємодопомозі братніх народів СРСР, самовідданої праці трудящих області народне господарство було не тільки успішно відбудовано, а й значно перевершено його довоєнний рівень. У книзі наводяться конкретні приклади досягнень за четверту і

п'яту п'ятирічки в галузі промисловості, сільського господарства і культури, названі імена передовиків, удостоєних високих урядових нагород, звання Героїв Соціалістичної Праці і лауреатів Державної премії СРСР. Цінним у книзі є те, що автори не обходять тих трудюшів, що їх доводилося переборювати.

Великий інтерес викликають останні розділи рецензованої праці, в яких висвітлюється діяльність обласної партійної організації в умовах розвинутого соціалізму. В них показано дальше зміцнення парторганізації на основі здійснення ленінських норм партійного життя і принципів партійного керівництва, підвищення авангардної ролі комуністів у трудових колективах, у роботі Рад, профспілок і комсомольських організацій. У книзі узагальнено досвід організаторської роботи комуністів Одещини по виконанню рішень XXII—XXV з'їздів КПРС, розвитку внутріпартійної демократії, вдосконаленню ідейно-виховної роботи, на конкретному фактичному матеріалі показано кількісне і якісне зростання партійних рядів. Якщо у вересні 1961 р. в обласній партійній організації налічувалося 80 тис. чол., то в грудні 1980 р. у ній було понад 150 тис. комуністів (с. 419, 507).

У книзі розкрито форми і методи роботи партійних організацій Одещини, їх авангардну роль у розвитку промисловості і сільського господарства. Використавши великий документальний і статистичний матеріал, автори показали багатогранну діяльність обласної партійної організації по забезпеченню виконання п'ятирічних планів, прискоренню технічного переозброєння і реконструкції підприємств, підвищенню ефективності й якості промислової продукції, землеробства і тваринництва, розвитку всіх галузей науки і впровадженню наукових досліджень у виробництво. У праці наводяться яскраві приклади розгортання соціалістичного змагання і зміцнення зв'язів трудових колективів Одеси із спорідненими підприємствами Ленінграда, Волгограда та інших міст братніх республік.

У Нарисах ґрунтовно показано роль обласної партійної організації у зміцненні дружби і співробітництва з трудящими братніх республік, вихованні робітників, колгоспників та представників інтелігенції в дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму. Можливо, варто було б більше сказати в зв'язку з цим про роль Чорноморського і Дунайського пароплавства, порідненості Одеси з Генуєю та Марселем.

Завершуються Нариси розповіддю про рішення XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України, діяльність обласної партійної організації по роз'ясненню і пропаганді їх рішень, мобілізації комуністів, усіх трудящих Одещини на систематичну і результативну роботу по виконанню цих рішень.

Позитивно оцінюючи рецензовану книгу, хотілося б висловити деякі побажання і зауваження, крім тих, що уже відзначалися у процесі аналізу Нарисів. Книга набага-

то виграла б, якби в ній були вміщені іменний і географічний покажчики, короткий літопис подій, карти, діаграми, фотоілюстрації. Окремі розділи, зокрема XVIII, XIX, дещо перевантажені загальнопартійними матеріалами. Відсутні аналітичні висновки до кожного розділу. Зустрічаються редакційні огріхи. Наводяться факти без відповідних покликів на джерела (с. 38, 65, 67, 68, 104, 110, 128 та ін.), по-різному оформлені посилання на газети (с. 11, 29, 62 та ін.) і журнали (с. 13, 20, 36, 91 і т. д.). Неправильно названо Центральний державний архів Жовтневої революції, вищі органи державної влади і органи державного управління РСР (с. 12). Окремі міста, вулиці, парки даються за старими і новими назвами. Проте більшість з них, як і заводи й фабрики, носять тільки стару назву. Це утруднює читачеві орієнтування в ході подій.

Городенський П. З.
ЕКОНОМІКА БРАТЕРСЬКОГО
ЄДНАННЯ.

К.: Політвидав України, 1981.— 128 с.

Велику увагу, як відомо, проблемам розвитку і поглиблення економічного співробітництва народів РСР приділив XXVI з'їзд КПРС. Співробітництво і взаємодопомога братніх республік є запорукою дальшого зміцнення дружби між націями і народностями, одними з найголовніших факторів піднесення продуктивних сил країни, посилення її економічної могутності й міжнародного авторитету.

У рецензованій книзі розглядаються актуальні аспекти співробітництва народів Радянського Союзу у створенні матеріально-технічної бази комунізму. П. З. Городенський головну увагу приділив висвітленню господарських зв'язків Української РСР з братніми республіками, міжреспубліканського обміну трудовими ресурсами, а також таких важливих питань, як роль міжреспубліканського соціалістичного змагання в інтернаціоналізації народного господарства країни, міжнародне значення досвіду економічного співробітництва радянських республік.

Автор розглянув основні напрями розвитку єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу на сучасному етапі, приділивши значну увагу кооперованим зв'язкам між союзними республіками у промисловості. Виклад суто економічних питань в книзі поєднано з широкими узагальненнями соціального і політичного характеру. Відзначаючи, наприклад, що кооперація між республіками перетворює суспільно поділену працю в сукупну працю колективного працівника, він простежує вплив кооперованих зв'язків на зближення націй і народностей, поглиблен-

Зазначені недоліки не впливають на загальну позитивну оцінку Нарисів. Авторський колектив у цілому створив змістовну узагальнюючу працю з історії Одеської обласної партійної організації. Порівняно з попередніми виданнями Нарисів (1962 і 1964 рр.) у ній значно повніше і глибше висвітлено діяльність обласної партійної організації, а останні двадцять років висвітлено вперше. Книга, безумовно, має наукове і практичне значення для пропагандистів, агітаторів, викладачів історії, студентів. Вона відіграє важливу роль у справі комуністичного виховання трудящих, особливо молоді, на славних революційних, бойових і трудових традиціях партії та народу.

П. М. ШМОРГУН (Київ),
Д. С. ШЕЛЕСТ (Одеса)

ня інтернаціоналізації економічного життя. У праці на великому фактичному матеріалі показано, що створення могутньої загальносоюзної економіки — це історичне завойовання всіх братніх народів нашої країни, результат послідовного здійснення ленінської національної політики.

Переконливо викривши найпоширеніші буржуазні концепції з приводу розвитку економіки Радянської багатонаціональної держави, автор зазначив, що ідеологи антикомунізму грубо перекручують справжню суть національних відносин в РСР, які ґрунтуються на могутній загальносоюзній економічній базі.

Досліджуючи процеси перерозподілу національного доходу між союзними республіками (через державний бюджет, ціни тощо), П. З. Городенський підкреслив, що в них яскраво виявляються відносини соціалістичної взаємодопомоги, заінтересованості кожної союзної республіки в економічному зміцненні РСР. Створений на базі злиття господарських ресурсів усіх республік єдиний загальносоюзний народногосподарський комплекс сприяє раціональному підходу до розміщення продуктивних сил країни, успішному економічному маневруванню.

Значну увагу приділено в книзі найближчим перспективам спеціалізації і кооперування радянської промисловості відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС. Наведений автором матеріал свідчить, що вирівнювання рівнів економічного розвитку різних регіонів країни здійснюється на основі всебічного і повного врахування територіального поділу праці, який склався, можливостей кожної республіки.

Однак рецензована праця не позбавлена окремих недоліків. Подекуди в тексті, присвяченому дослідженню сучасних процесів, зустрічаються застарілі дані. Так, розповідаючи про заходи по раціональному

розподілу трудових ресурсів між союзними республіками і економічними районами, автор зазначає, що в СРСР щороку територіально переміщується понад 20 млн. чол. (с. 92). Проте ця цифра стосується кінця 60-х років. Наводячи приклади спільної праці представників десятків національностей на сучасних великих будовах, автор поряд з іншими називає колектив будівельників Нурекської ГЕС (с. 93), хоча спорудження цієї електростанції давно закінчено.

Зустрічаються й друкарські помилки. Так, на с. 38 замість властивої капіталізму

«потворності спеціалізації економічних районів», надруковано — «повторність...». Широко відомий факт про досягнутий у 1935 р. ланкою М. С. Демченко урожай цукрових буряків (523,7 ц з гектара) теж подано неправильно (с. 105).

В цілому рецензована книга є серйозним дослідженням важливої теми. Безумовно, вона стане в нагоді лекторам, пропагандистам і всім тим, хто цікавиться питаннями братнього співробітництва народів Союзу РСР, ленінської національної політики КПРС.

С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (Київ)

Бакуменко В. П., Новицький Е. А.

ЧТОБЫ СЛОВО СТАНОВИЛОСЬ ДЕЛОМ

К.: Политиздат Украины, 1981.—143 с.

Партія розглядає контроль і перевірку виконання як важливу рису ленінського стилю роботи, передумову успішної діяльності всіх партійних, радянських і господарських органів, реалізації планів соціального й економічного розвитку. Масштабність завдань, які розв'язуються в умовах розвинутого соціалізму, корінний поворот до інтенсифікації народного господарства неухильно підвищують значення організованості і дисципліни в усіх сферах суспільного життя. «Забезпечити суворий контроль за виконанням прийнятих рішень» — таку вимогу висунув листопадовий (1982 р.) Пленум ЦК КПРС¹.

Важливою умовою підвищення ефективності партійно-політичної роботи є вивчення і узагальнення нагромадженого в цій справі досвіду, перетворення його у надбання всіх партійних комітетів, організацій, широких мас комуністів. У зв'язку з цим значний інтерес для партійного активу, науковців, широкого кола читачів становить рецензоване видання. В ньому розкриваються сутність і значення контролю і перевірки виконання як важливої складової частини організаторської і політичної роботи партії; докладно розглядаються ленінські принципи контролю, зокрема, його всеохоплюючий характер, єдність з організацією виконання, науковий підхід, об'єктивність, масовість, систематичність, гласність, дієвість, особиста участь у ньому керівників. Автори підкреслюють, що ленінські принципи стали найважливішими методологічними положеннями всієї теоретичної і практичної діяльності КПРС. При цьому відзначається постійне зростання ролі контролю в умовах соціалістичного і комуністичного будівництва.

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 22 листопада 1982 року. К., 1982, с. 25.

В книзі ґрунтовно висвітлено документи КПРС, в яких розглядаються питання про підвищення ролі контролю як політичного методу розв'язання актуальних завдань, випробуваного засобу поліпшення справи, а також добору, розстановки і виховання кадрів. Глибоко і всебічно розкривається значення контролю для розробки і здійснення політичного курсу партії, суворого додержання принципів і норм партійного життя, принципів партійного керівництва, для розвитку внутріпартійної демократії та підвищення активності комуністів, зміцнення партійної дисципліни і посилення комуністичного виховання трудящих.

Важливе місце у книзі відведено узагальненню досвіду роботи партійних організацій та їх керівних органів по дальшому вдосконаленню контролю і перевірки виконання відповідно до рішень XXIII—XXVI з'їздів КПРС. Автори на конкретних прикладах показують, що вміле застосування ленінських принципів, реалізація вимог Центрального Комітету КПРС дають можливість партійним комітетам, первинним партійним організаціям республіки постійно удосконалювати стиль, форми і методи своєї діяльності, підвищувати дієвість контролю виконання рішень партії та уряду, систематично забезпечувати єдність слова і діла, рішення і виконання.

Глибоко аналізуються досвід організації контролю і перевірки виконання, нагромаджений ЦК Компартії України, а також обласними, міськими, районними комітетами партії, первинними і цеховими партійними організаціями та партгрупами. При цьому велика увага приділяється розгляду діяльності тих партійних організацій, чий досвід схвалено в ЦК КПРС, на з'їздах і в ЦК Компартії України. Це, зокрема, Донецький, Дніпропетровський, Запорізький, Харківський та інші обкоми й Київський міськом партії. Вони добиваються розв'язання всіх завдань відповідно до загальнопартійних, загальнонародних інтересів, використовуючи при цьому відповідні форми і методи партійно-політичної роботи.

Автори наголошують, що головним показником ефективності партійного керівництва є не кількість проведених заходів і прийнятих постанов, а рівень політичної та організаторської роботи, досягнуті конкретні результати. Розкриваються різноманітні форми і методи контролю і перевірки виконання, що використовуються партійними організаціями республіки: глибоке, всебічне вивчення стану справ на місцях, регулярні звіти партійних комітетів, організацій, керівників радянських і господарських органів, добре поставлена інформація про хід реалізації рішень, а також пропозицій і зауважень комуністів тощо.

Значну увагу приділено контролю як випробуваному засобу виховання у комуністів вимогливості, дисциплінованості, почуття високої відповідальності за доручену справу. Справедливо відзначається, що в обстановці безконтрольності навіть сумлінні працівники можуть іноді виявляти безвідповідальність. Контроль і перевірка виконання в сполученні з критикою і самокритикою, з гласністю відіграють важливу роль у формуванні в кадрів якостей активних бійців за справу партії, сприяють розвитку активності комуністів і зміцненню партійної дисципліни.

Керівний характер діяльності КПРС зумовлює всеосяжний характер партійного контролю, зосередження зусиль партійних організацій на всіх без винятку ділянках господарського і культурного будівництва, організаторської та ідейно-політичної роботи, всього багатогранного життя суспільства розвинутого соціалізму. На матеріалах парторганізацій України яскраво демонструється, що перевірка виконання рішень є запорукою здійснення планів со-

ціального і економічного розвитку, дальшого зміцнення дисципліни і порядку, підвищення ефективності виробництва, продуктивності праці, якості виробів.

Треба також відзначити, що розглядаючи практику партійної роботи, автори аналізують причини найбільш характерних недоліків у постановці контролю і перевірки виконання, у впровадженні системи цієї роботи як в обласній, районній, так і в первинній ланках. При цьому розглядаються основні напрями удосконалення форм і методів, всього стилю роботи партійних організацій республіки у світлі вимог ЦК КПРС.

Змістовна книга не позбавлена і недоліків. В ряді випадків автори недостатньо розкривають спрямованість і ефективність тих чи інших форм і методів контролю. Більшої уваги заслуговують деякі способи організації контролю, зокрема дедалі ширше впровадження в практику так званих поетапних контролю і перевірки виконання, що дає можливість добитися більшої систематичності та послідовності в їх здійсненні.

Зазначені недоліки мають частковий характер і не знижують загальної позитивної оцінки рецензованого видання. Книга В. П. Бакуменка і Є. А. Новицького «Чтобы слово становилось делом» адресована партійним працівникам, широкому партійному активу, комуністам і спрямована на підвищення активності й бойовитості партійних організацій в боротьбі за здійснення актуальних господарських і політичних завдань.

В. Ф. ШЕВЧЕНКО (Київ),
В. Ю. ОМЕЛЬЧУК (Київ)

ВОСПИТЫВАТЬ ПАТРИОТОВ, ИНТЕРНАЦИОНАЛИСТОВ.

К.: Политиздат Украины, 1982. — 216 с.

Питання патріотичного та інтернаціонального виховання радянських людей постійно привертаять увагу істориків. Саме цій проблемі й присвячений рецензований збірник матеріалів, у створенні якого взяли участь партійні працівники, науковці та викладачі вузів Києва. Він складається з трьох розділів. У них аналізується досвід патріотичного й інтернаціонального виховання трудящих, розглядаються форми і методи його вдосконалення.

Цінність рецензованої праці полягає в тому, що її було опубліковано у період підготовки до святкування 60-річчя утворення Союзу РСР, коли, як зазначав на листопадовому Пленумі ЦК КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов, «радянські люди свої найкращі помисли звертають до нашої ле-

нінської партії, яка стояла біля джерел створення СРСР...»¹.

Написані на основі марксистсько-ленінської методології з використанням широкої джерельної бази матеріали збірника аргументовано викривають неспроможність буржуазно-націоналістичних фальсифікацій теорії та практики пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму.

У першому розділі висвітлюються форми, методи і принципи партійного керівництва виховною роботою, зокрема, вплив лекційної пропаганди, соціалістичного змагання, масової інформації, культурно-освітніх закладів та інших засобів ідеологічної роботи на формування патріотичних й інтернаціоналістичних почуттів трудящих, зокрема молоді.

Заслуговує на увагу стаття секретаря

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС: 22 листопада 1982 року.— К., 1982, с. 22.

Київського міського комітету Компартії України Т. В. Главак, в якій читач зможе ознайомитися з досвідом столичної партійної організації по вдосконаленню патріотичного та інтернаціонального виховання трудящих міста.

У статті С. П. Панченка підкреслюється, що в справі виховання патріотів й інтернаціоналістів велику роль відіграє рівень викладання суспільних наук у вищих навчальних закладах, що педагоги, зокрема вузів, покликані залучати студентську молоддь до активної творчої діяльності на благо Радянської Батьківщини.

В статті В. І. Гусева показано, як Київський міськомком і райкоми Компартії України спрямовують діяльність педагогічних колективів шкіл та профтехучилищ на постійне вдосконалення форм і методів патріотичного й інтернаціонального виховання молоді. Автор звертає увагу на ідеологічних працівників на те, що цьому значною мірою сприяє реалізація п'ятирічних комплексних планів організаційних та соціально-економічних заходів, спрямованих на поліпшення виховання й навчання дітей і підлітків Києва.

Другий розділ збірника присвячений актуальним проблемам патріотичного й інтернаціонального виховання трудящих у зв'язку з 1500-річчям заснування Києва. В статтях Ю. Ю. Кондуфора, І. С. Хміля та інших проводиться думка про те, що Київ з давніх часів був оплотом визвольної боротьби народних мас проти чужоземних поневолювачів, політичним центром Давньоруської держави — колиці трьох східнослов'янських народів — російського, українського й білоруського. Автори справедливо вказують на марні спроби буржуазних історіографів тенденційно висвітлювати історію Київської Русі.

У третьому розділі збірника вміщені статті, в яких розкриваються теорія й практика пролетарського інтернаціоналізму, аналізується соціально-політична природа інтернаціоналізму та націоналізму.

В статті А. М. Шлепакова «Інтернаціоналізм і націоналізм у сучасному ідеологічному протиборстві» підкреслюється, що ідеологи імперіалізму всіляко намагаються применшити історичну роль робітничого класу, його ідеологію. Автор ґрунтовно аналізує сучасні напрями буржуазно-націоналістичних концепцій та піддає їх аргументованій критиці.

Особливий інтерес становить стаття В. В. Косолапова «Національне питання в ідеологічній боротьбі на сучасному етапі», в якій висвітлюється такий напрям буржуазного націоналізму, як космополітизм. Автор його концепцій ставить на націоналістичних позиціях, оскільки їх головною класовою метою є захист інтересів капіталістів.

У статті В. П. Чередниченка розкриваються початки антирадянськості українського буржуазного націоналізму, показується його роль як зловісної зброї в класовій боротьбі імперіалізму проти першої в світі соціалістичної держави. Автор наводить слова В. І. Леніна про сутність контрреволюційної еміграції: «...Це прями помічники всесвітнього капіталу, які його коштом у-

римуються і разом з ним діють»². У статті аналізуються ідеологічні диверсії, за допомогою яких буржуазні націоналісти намагаються приховати відсутність наукових аргументів у протиборстві проти соціалізму. Все це вимагає підвищення пильності радянських людей, вміння їх розпізнавати та викривати ідеологічні диверсії емігрантської буржуазно-націоналістичної пропаганди.

З виходом у світ розглядуваного збірника партійні й ідеологічні працівники республіки мають змогу вивчати й використовувати в своїй роботі цінний досвід патріотичного та інтернаціонального виховання трудящих.

Оцінюючи у цілому позитивно рецензовану книгу, водночас зазначимо, що вона не позбавлена окремих недоліків. Зокрема, в ній не знайшли належного висвітлення багатогранні зв'язки УРСР з братніми радянськими республіками. Їх показ сприяв би зміцненню й дальшому розвитку патріотичних та інтернаціоналістських переконань трудящих. Так, Київська міська парторганізація набула у цій справі плідного досвіду, який міг би використовуватися в інших містах республіки. Те ж саме можна сказати і про досвід патріотичного й інтернаціонального виховання трудящих у містах-побратимах Києва з країн соціалістичної співдружності. Лише одна стаття збірника знайомить читачів з роботою, що ведеться в цьому плані у Братиславі (ЧССР).

У матеріалах рецензованого збірника опиняється чимало цікавих форм і засобів патріотичного й інтернаціонального виховання трудящих. Однак автори статей не завжди приділяють належну увагу з'ясуванню того, як працівники ідеологічного фронту добиваються підвищення їх ефективності. Тому необхідно не тільки шукати нові форми патріотичного та інтернаціонального виховання, а й ефективніше використовувати традиційні. В зв'язку з цим цілком слушним, на наш погляд, є побажання, висловлене В. П. Тищенком, про те, що пошуки нових форм роботи повинні поєднуватися з використанням уже існуючих, з наданням їм нового змісту, щоб глибше й емоційніше впливати на людей.

Матеріали збірника, безумовно, певною мірою збагачують теорію і практику патріотичного та інтернаціонального виховання трудящих. Постає питання про авторський колектив: мета — узагальнити цінний практичний досвід у цьому напрямі — в основному досягнута. Однак, як зазначає Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов у доповіді «Шістдесят років СРСР», завдання виховання радянських людей у дусі взаємного поважання й дружби всіх націй і народностей країни, любові до своєї Радянської Батьківщини, інтернаціоналізму, солідарності з трудящими інших країн є постійними. Переконливий, конкретний показ наших досягнень, серйозний аналіз нових проблем, які постійно народжують життя, свіжість дум-

² Ленін В. І. Промова на Всеросійському з'їзді транспортних робітників. Повне зібр. творів, т. 43, с. 124.

ки та слова — ось шлях до вдосконалення всієї нашої пропаганди, яка повинна бути

³ Див.: Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР: Доповідь на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Палаці з'їздів 21 грудня 1982 року.— К., 1982, с. 15.

Мельниченко А. М.
В. И. ЛЕНИН И СТАНОВЛЕНИЕ
НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
НА УКРАИНЕ: ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
КОМУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ
ПО СОЗДАНИЮ СОВЕТСКОЙ
СИСТЕМЫ
НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
НА УКРАИНЕ. 1917—1920 гг.
К.: Вища школа, 1982.—184 с.

В радянській історіографії створено чимало праць, що висвітлюють процес становлення радянської системи народної освіти. Проте ряд аспектів цієї важливої проблеми ще мало вивчений. До них, зокрема, відноситься питання про діяльність Комуністичної партії та її бойового загону — Компартії України у створенні системи народної освіти, вищої школи на Україні в 1917—1920 рр. Саме дослідженню цієї теми й присвячена рецензована монографія.

В ній розглянуто здобутки радянської історичної науки з проблеми становлення радянської народної освіти та зроблено аналіз найважливіших історико-партійних джерел по темі. Книга базується на широкому колі різноманітних матеріалів, більшість з яких уперше вводиться до наукового обігу.

Показуючи велику і напружену діяльність Комуністичної партії України, її Центрального Комітету, місцевих партійних організацій по створенню нової системи народної освіти в період становлення соціалістичної держави, автор підкреслює, що вона спиралася на ленінські вказівки, практичний досвід і допомогу Радянської Росії.

В дослідженні переконливо показано видатну роль В. І. Леніна в справі теоретичного обґрунтування основ створення єдиної трудової політехнічної школи в нашій країні, його постійну увагу до розвитку системи народної освіти в національних республіках і, зокрема, на Україні. Автор акцентує увагу на тому, що найважливішою рисою школи нового типу, за ленінським визначенням, є її класовий характер.

У книзі зазначається, що в 1917—1920 рр. під керівництвом і за участю В. І. Леніна було прийнято близько 50 декретів, постанов та ряд інших документів з питань становлення, зміцнення й розвитку радянської загальноосвітньої школи.

Позитивною рисою рецензованої монографії є те, що у ній знайдено правильне

завжди правдивою й реалістичною, а також цікавою, дохідливою, а значить, і більш дієвою³. Активну участь у розв'язанні цього завдання покликані брати як партійні працівники, так і суспільствознавці.

А. І. СКРИПНИК (Одеса),
І. Г. ТЕРЕЩЕНКО (Одеса)

пропорціональне співвідношення у викладі матеріалу, який стосується країни в цілому та Радянської України, зокрема. Це дало змогу автору більш повно показати основні напрями діяльності Комуністичної партії, її Центрального Комітету на чолі з В. І. Леніним у здійсненні керівництва розвитком народної освіти. В праці на значному фактичному матеріалі висвітлюється та велика матеріальна допомога, що її подавали ЦК РКП(б), уряд Радянської Росії, Народний комісаріат освіти РСФРР трудящим України у цій справі.

В рецензованій монографії вперше у радянській історіографії підкреслюється, що соціалістичні перетворення в галузі шкільного будівництва на Україні більшовицькі організації розгорнули вже в ході повсюдного утвердження Радянської влади — в кінці 1917 — на початку 1918 рр. Проте, як зазначає автор, творча робота партії у цьому напрямі була перервана вторгненням на територію України австро-німецьких окупантів. Тільки з відновленням Радянської влади в республіці під керівництвом КП(б)У розгорнулася значна робота по створенню нової, соціалістичної системи народної освіти.

На конкретному і цікавому матеріалі в монографії досліджується копітка діяльність місцевих партійних організацій по вирішенню проблем становлення єдиної трудової політехнічної школи, налагодження дошкільного виховання, розвитку професійно-технічної освіти тощо. При цьому, наголошує автор, більшовицькі організації спиралися на активну підтримку трудящих мас, які, ставши господарями своєї країни, активно взялися за шкільне будівництво.

Значна увага в монографії відводиться й проблемі забезпечення кадрами навчальних закладів системи народної освіти, яка на той час особливо гостро постала перед молодого Радянською державою. Г. М. Мельниченко конкретно аналізує діяльність в цьому напрямі Народного комісаріату освіти України. Особливий інтерес викликає висвітлення в книзі тієї великої уваги, що її виявляв В. І. Ленін до діяльності Наркомосу республіки (с. 101—104).

Окремий розділ у монографії присвячено становленню радянської вищої школи на Україні. При цьому автор правильно підкреслює, що, визначаючи першочергові завдання вищих навчальних закладів, ЦК КП(б)У і Раднарком України, згідно з ленінськими вказівками при постійній допомозі ЦК РКП(б), зосередили головну увагу на розгортанні роботи медичних, техніч-

них і сільськогосподарських вузів. Про реальні успіхи в цій справі свідчить хоча б той факт, що у 1920 р. з 3 тис. випускників вищих навчальних закладів республіки понад половину становили лікарі, інженери, агрономи та інші спеціалісти.

На конкретно-історичному матеріалі автор показує, що вже на 1920 р. РКП(б), у тому числі її бойовий загін КП(б)У, немало зробили й для залучення кращих представників старої професури до соціалістичного будівництва.

Заслуговує на схвалення те, що в монографії об'єктивно показані й ті помилки, які мали місце в процесі будівництва системи народної освіти на Україні.

На великому фактичному матеріалі в праці переконливо спростовуються наклепи буржуазних фальсифікаторів історії, які намагаються протягти ідею про неможливість розв'язання проблеми народної освіти. Весь зміст праці доводить, що вже у роки громадянської війни та іноземної інтервенції під керівництвом Комуністичної партії в республіці були здійснені корінні перетворення в галузі народної освіти і закладені міцні підвалини для її розвитку та вдосконалення в наступний період соціалістичного будівництва.

Пушкарєва И. М.

ФЕВРАЛЬСКАЯ

*БУРЖУАЗНО-ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ
РЕВОЛЮЦИЯ 1917 г. В РОССИИ*

М.: Наука, 1982. — 319 с.

Радянська історіографія Лютневої буржуазно-демократичної революції має значні здобутки. Досліджено найрізноманітніші питання щодо її передумов, ходу і значення, розкрито найважливіші риси її особливості. Однак історія другої російської революції все ще являє собою широке поле для нових, поглиблених наукових пошуків. Свідченням цього є монографія доктора історичних наук І. М. Пушкарєвої.

Рецензована книга є науково-популярним виданням. Популярне воно за формою та стилем викладу матеріалу. Водночас за змістом, глибиною наукового аналізу, чіткістю висновків і узагальнень це солідна наукова праця. Слід відзначити й ґрунтовну джерельну базу дослідження. Автор не лише творчо використала численні праці дослідників Лютневої революції, а й ввела до наукового обігу ряд нових матеріалів і документів, виявлених у фондах Центрального військово-історичного архіву та рукописних відділах бібліотек.

Структура монографії відзначається логічністю, що дає змогу легко сприймати взаємозв'язок і взаємозумовленість історичних подій, викладених у ній.

Значне місце автор відвела дослідженню об'єктивних передумов другої буржуазно-демократичної революції в Росії. У книзі

Відзначаючи, що книга написана на високому науково-теоретичному рівні, хорошою літературною мовою, хотілося б водночас висловити ряд зауважень та побажань. Так, загальну назву монографії краще було б дати так, як це зазначено в підзаголовку, оскільки сформульована саме там тема й стала основним предметом дослідження автора. На наш погляд, слід було б більше наголосити на тому, що діяльність Комуністичної партії по створенню радянської системи народної освіти на Україні проходила в складних умовах громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції, у жорстокій боротьбі з поваленими експлуаторськими класами. Детальнішого розгляду потребує і таке питання, як робота більшовицьких організацій по будівництву й розвитку системи народної освіти на селі.

В цілому ж рецензована книга, у якій вперше в радянській історіографії узагальнено досвід Комуністичної партії по створенню радянської системи народної освіти на Україні в 1917—1920 рр., є певним вкладом в дослідження важливої проблеми.

Ж. П. ТИМЧЕНКО (Київ)

переконливо спростовується твердження буржуазних фальсифікаторів про те, що Лютнева революція 1917 року — винятковий феномен, подія, спровокована «зверху» «самогубною» політикою Миколи II. Автор наголошує, що це закономірний, історично зумовлений етап у процесі розвитку нашої країни. Аналізуючи процес визрівання передумов другої російської революції, І. М. Пушкарєва основну увагу зосередила на роках першої світової імперіалістичної війни, оскільки вона надзвичайно прискорила наближення нового революційного вибуху.

В стислій формі, але чітко і ясно монографія знайомить читача з розстановкою класових сил напередодні революції, висвітлює програмні платформи різних партій, що діяли на політичній арені тогочасної Росії.

В монографії на великому і яскравому фактичному матеріалі показано, що лише революційно-демократичний табір, ядро якого становив очолюваний більшовицькою партією робітничий клас, був не лише найбільш заінтересований в поваленні самодержавства і встановленні демократичної республіки, а й фактично являв собою єдину силу, що послідовно боролася за здійснення цього завдання. Могутність революційно-демократичного табору визначалася, насамперед, здатністю пролетаріату проводити масові революційні виступи. У рецензованій монографії наводяться переконливі факти, що свідчать про їх невіддільне зростання у роки війни.

Підкреслюючи авангардну роль робітників центральних промислових районів країни і, насамперед, пітерських пролетарів у боротьбі за повалення самодержавства,

І. М. Пушкарьова показує, що в ній активну участь брали трудящі всієї Росії. Зокрема, високо оцінено революційні виступи робітничого класу України, особливо багатотисячні страйки 1916 р. суднобудівників Миколаєва і шахтарів Горлівсько-Щербинівського району в Донбасі (с. 61—62).

Книга завдає нищівного удару по буржуазних «дослідниках» Лютневої революції, які вже не одне десятиріччя силкуються принизити роль більшовиків, В. І. Леніна в її підготовці й здійсненні. На численних фактах автор показує, що партія російського пролетаріату, якій, за визначенням В. І. Леніна, з початком війни стало працювати в 100 разів важче¹, проводила серед робітників, селян, солдатів, дрібнобуржуазних верств міського населення величезну організаційну й агітаційно-пропагандистську роботу.

Характеризуються в монографії й два інші політичні табори. Автор, зокрема, простежує, як з початком війни російська ліберальна буржуазія, хоча й продовжувала грати в опозиційність, остаточно стала на шлях контрреволюції. Той факт, що об'єктивно опозиційність буржуазії «відіграла певну роль у розхитуванні самодержавної системи» (с. 119), аж ніяк не є свідченням активної участі в наступі на позиції царизму. Для урядового табору було цілком ясно, що ліберальна буржуазія «ніколи й не відважилася на серйозні антиурядові дії, боячись революційних виступів» (с. 101). У зв'язку з цим незрозумілим здається твердження про те, що нібито Микола II, розмірковуючи про укладення сепаратного миру з Німеччиною, зважав на можливе негативне ставлення до цього буржуазної опозиції, «посилення якої... боявся приблизно так, як і революції» (с. 109).

Розповідаючи про збройне повстання в Петрограді та повалення царського самодержавства, автор на конкретних прикладах показує, що основною рушійною силою революції був пролетаріат, і насамперед понад 200 тис. кадрових робітників столиці, а єдиною партією, яка спрямовувала дії, цементувала сили тих, хто піднявся на штурм царизму, — більшовицька партія. Зіставлення лютневих подій 1917 р. з аналогічними подіями періоду першої російської революції допомагають читачеві зрозуміти ті величезні зрушення, що сталися у свідомості робітничого класу та його союзників за десять років, побачити, як більшовики вміло використали уроки 1905—1907 рр.

Автор не тільки розповідає про певні події й факти, а й пояснює читачеві, чим вони зумовлювалися. Так, надзвичайно активна участь жінок у подіях, що розгорнулися в Петрограді, була пов'язана з тим, що на початок 1917 р. кожне третє місце

на підприємствах столиці було зайнято жінкою-робітницею (с. 143). Піднесенню політичної свідомості солдатів сприяло значне збільшення пролетарського прошарку в армії в роки війни. Наприклад, в ряді полків столичного гарнізону солдати-робітники становили понад 50%. У монографії чітко роз'яснюється значення для революції тих соціальних зрушень, що сталися в середовищі робітничого класу (с. 131—132), розкривається роль студентства (с. 156).

Розділ закінчується коротким оглядом розвитку революційних подій на місцях, тобто дослідженням факторів, що закріпили її перемогу в масштабах всієї країни. На нашу думку, такому великому і важливому регіону, як Україна, в розділі варто було б приділити більше уваги. Не дуже переконливим є у книзі твердження про наявність двох періодів розвитку революції в країні у лютому — березні 1917 року: 1) до утворення Тимчасового уряду, 2) після одержання на місцях звістки про його сформування (с. 226). У заключному розділі монографії показано перші кроки антинародної, замаскованої «революційною» демагогією діяльності буржуазного Тимчасового уряду і так званих «громадських комітетів» на місцях. В монографії досить детально розглядаються передумови їх виникнення, соціальний склад, політична спрямованість. Показано, що в тих місцевостях (Центрально-промисловий район, частково Урал, Нижній Новгород та ін.), де пролетарські маси були добре організовані й згуртовані, на діяльності цих комітетів позначався вплив робітників. На жаль, розглядаючи це питання, автор обійшла своєю увагою Донбас. На його прикладах безпорадність громадських комітетів для читача стала б ще більш очевидною. Слід було б згадати про цей регіон також при висвітленні революційної творчості мас у березні 1917 р.

У монографії проводиться і переконливо аргументується думка, що і передумови Лютневої революції і сам факт її переможного звершення мали глибокий антивоєнний зміст. Показано величезну, послідовну боротьбу більшовицької партії проти війни. Для припинення останньої потрібний був новий крок по шляху дійсно революційного оновлення країни — перехід державної влади до рук пролетаріату. Розглядом ленінського курсу на соціалістичну революцію завершує І. М. Пушкарьова свою, безперечно, вдалу, потрібну монографію. Вважаємо, що її схвально зустрінуть не лише фахівці-історики, а й масовий читач.

Рецензована книга наводить на думку про те, що потрібно й історикам УРСР подбати про поповнення історіографії новими виданнями про події Лютневої революції на Україні.

П. В. ЗАМКОВИЙ (Київ)

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 49, с. 35.

Кулинич И. М.
РАБОЧИЙ КЛАСС
ГЕРМАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ —
ВЕДУЩАЯ СИЛА В СТРОИТЕЛЬСТВЕ
СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА.

К.: Наукова думка, 1982. — 286 с.

У нещодавно виданій монографічній праці І. М. Кулинича детально розглянуто проблеми, які, безумовно, становлять значний інтерес для вчених-германістів. Автор проаналізував провідну роль і місце робітничого класу Німецької Демократичної Республіки в будівництві основ соціалізму та у створенні матеріально-технічної бази розвинутого соціалістичного суспільства, а також процеси, які відбуваються у його соціальній структурі. Слід сказати, що ці питання тією чи іншою мірою вже розглядалися як у радянській¹, так і зарубіжній марксистсько-ленінській історіографії². Тому нині особливої актуальності набуває створення фундаментальної синтетичної праці, в якій у проблемно-хронологічному плані було б розкрито основні функції робітничого класу Німецької Демократичної Республіки на різних етапах революційних перетворень у країні, а також узагальнено останні досягнення марксистсько-ленінської історіографії. Поява книги І. М. Кулинича має важливе значення, оскільки історія НДР, СЕПН та робітничого класу в цілому й донині є об'єктом систематичних нападів та фальсифікацій, які активно фабрикує буржуазна пропаганда. Лише у ФРН подібні питання розробляють понад 2000 спеціалістів, які, звичайно, виконують соціальне замовлення реакційних кіл західно-європейських держав — створити ідейно-політичні передумови для дестабілізації внутрішнього становища у соціалістичних країнах, дискредитування досягнень Німецької Демократичної Республіки та СЕПН в очах трудящих усього світу.

Праця І. М. Кулинича є результатом багаторічних пошуків ученого. Автор зібрав і належним чином узагальнив значний за обсягом фактичний матеріал, використав архіви Об'єднання вільних німецьких профспілок (ОВНП), різноманітні партійні та державні документи, а також ряд публікацій відомих спеціалістів з питань історії НДР. І. М. Кулинич обрав три основні напрями свого дослідження — бойові традиції революційного німецького робітничого

руху; робітничий клас у боротьбі за здійснення антифашистських, демократичних перетворень на сході країни та створення основ соціалізму в Німецькій Демократичній Республіці; будівництво розвинутого соціалістичного суспільства в НДР.

Автор ґрунтовно висвітлив процеси формування німецького робітничого класу, його революційних традицій. Він також проаналізував основні етапи класової боротьби, кінцевою метою якої була побудова нової, демократичної Німеччини. І. М. Кулинич наголошує, що саме марксистсько-ленінізм є загальною теоретичною базою німецького робітничого руху. Ласалляновство, ревізіонізм, центризм, правий опортунізм — ось сили, які намагалися дезорганізувати цей рух, розхитати його в ідейному й політичному плані, перешкодити робітникам очолити широкі народні маси в роки Листопадової революції, а також у період боротьби з фашизмом. У рецензованій книзі підкреслено, що Комуністична партія Німеччини, а згодом і СЕПН, яка очолила трудящих Східної Німеччини після розгрому нацистів, врахували уроки історії. Ліквідація розколу всередині робітничого класу, як зазначає дослідник, стала передумовою зміцнення його союзу із селянством та всіма трудящими, розширення мас штабів співробітництва із середніми верствами населення країни й антифашистські настроєми колами дрібної та середньої буржуазії (див. с. 63). Ця політична платформа для об'єднання демократичних сил дала можливість здійснити революційні за своїм змістом та соціальною спрямованістю антифашистсько-демократичні реформи. Автор зробив аргументований висновок, що виникнення й дальший розквіт першої на німецькій землі робітничо-селянської держави «стало складовою частиною всесвітньо-історичних перетворень епохи переходу від капіталізму до соціалізму, яку започаткувала Велика Жовтнева соціалістична революція» (див. с. 85). Аналізуючи шляхи та форми реалізації провідної ролі робітничого класу в будівництві основ соціалізму, І. М. Кулинич закономірно приділяє свою увагу питанням зміцнення його союзу із селянством. Рішення II конференції СЕПН, яка відбулася в 1952 р., ознаменували початок «нового етапу в розвитку союзу між робітничим класом та селянством» (с. 90). Завершення соціалістичного перетворення сільського господарства «поставило союз робітників і селян на нову основу, він став союзом двох соціалістичних класів» (с. 103).

У рецензованій монографії переконливо показано, що робітничий клас здобув авторитет серед широких мас трудящих, насамперед, завдяки своїм історичним звершенням. Автор навів досить цікаві матеріали про рухи активістів виробництва (1948 р.), взаємодопомоги між робітниками та бригадами, який розгорнуто за ініціативою Ф. Франика (1952 р.) і т. п. У згадані на честь 80-річчя президента В. Піка у 1955 р. взяли активну участь майже 1,5 млн. чол.

Переконалими є дані про кількісне та якісне зростання робітничого класу (на кінець перехідного періоду). Його частка

¹ Див.: История Германской Демократической Республики. 1949—1979. М., 1979, а також окремі праці А. П. Бовтура, І. М. Кулинича, В. Д. Кульбакіна, Л. К. Лебедева, М. П. Павлової-Сильванської, Є. М. Петруніна, М. І. Салехова та інших.

² Поряд із загальними працями, наприклад, 8-томною «Історією німецького робітничого руху» (Берлін, 1966), «Історією Соціалістичної єдиної партії Німеччини» (Москва, 1980) див. також дослідження Р. Вайдига, З. Грундмана, М. Летч, К. Хагера, В. Хорна, В. Шнейдера та інших.

у загальній кількості працюючих збільшилася із 70,1% в 1945 р. до 76,3% у 1962 р. (див. с. 94, 107). Лише за першу п'ятирічку загальне число робітників і службовців зросло з 5,3 млн. до 6,4 млн. чол., понад 50% з них підвищили свою кваліфікацію. Приблизно 60% депутатів народних представництв за соціальним походженням були робітниками.

В останньому розділі праці І. М. Кулинич розглянув цілий ряд питань — СЕПН як авангард трудящих країни; робітничий клас — будівник матеріально-технічної бази розвинутого соціалістичного суспільства, його роль у розвитку культури. Звичайно, як підкреслює автор, на новому етапі відбулися певні зміни у соціально-класовій структурі суспільства. Питома вага робітників у загальній кількості працюючих зросла з 81,0 в 1960 р. до 89,1% у 1977 р. (с. 207). Напередодні святкування 30-річного ювілею Німецької Демократичної Республіки 67% самодіяльного населення країни мало закінчену професійну освіту (с. 220).

В рецензованій монографії наведено значний фактичний матеріал, який дав можливість досліднику показати вирішальний вклад робітничого класу у виконання важливих народногосподарських завдань, висунутих VIII з'їздом СЕПН. Вони стосувалися дальшого піднесення матеріального й культурного рівня трудящих на основі високих темпів розвитку виробництва, підвищення його ефективності, науково-технічного прогресу й зростання продуктивності праці. Прагнення трудящих узяти активну участь у здійсненні політики Соціалістичної єдиної партії Німеччини знайшло своє реальне відображення в різноманітних пропозиціях новаторів, у значній кількості ініціатив виробничників. Серед них І. М. Кулинич виділяє особисті й колективні творчі плани підвищення продуктивності праці, ударні зміни, «помітки до плану» та ін. Рух новаторів у НДР постійно народжував нові форми. З'явилися й такі поняття, як бригада новаторів, раціоналізаторська пропозиція, новаторська угода, бюро по раціоналізаторству й винахідництву, окружне бюро сприяння руху новаторів, профспілковий актив новаторів. Таким чином, як зазначає автор рецензованої праці, «розвиток робітничого класу НДР відбувався насамперед у боротьбі за підвищення продуктивності праці, за здійснення науково-технічної революції» (с. 180). Дослідник навів переконливі цифрові дані про ефективність руху новаторів. У 1971—1975 рр. пропозиції ударників, які було впроваджено у виробництво, дали можливість зеконотити 16,7 млрд. марок.

Трудова активність робітничого класу стала надихаючим прикладом для трудящого селянства, інших верств населення країни. Завдяки їх зусиллям народне господарство НДР досягло високого рівня свого розвитку. Протягом 70-х років продуктивність праці зросла на 53,6%, національний дохід приблизно дорівнював доходу за 50—60-ті роки, взятих разом, у сільському господарстві приріст продукції становив понад 20%.

Цих успіхів трудящі добилися й завдяки безкорисливій допомозі, яку НДР подали Радянський Союз та інші соціалістичні країни, дедалі зростаючим масштабам інтеграції економіки республіки у рамках РЕВ. Про це красномовно свідчать факти й документи, вміщені в рецензованій монографії (див. сс. 91—92, 182—183 та ін.). Автор підкреслив думку про те, що робітничий клас НДР є провідною силою у процесі соціалістичної інтернаціоналізації. І. М. Кулинич навів нові, цікаві матеріали про будівництво центральної молодіжної дільниці «траси дружби» — газопроводу «Союз», про виробничі й культурні зв'язки, які між собою підтримують трудящі Києва та Лейпцига, Донецька й Магдебурга, міжнародні школи трудового досвіду та інші форми міжнародного обміну виробничо-технічним досвідом, властиві для нинішнього етапу плідного співробітництва країн соціалістичної співдружності в усіх сферах суспільного життя.

Розглянуті автором книги якісні процеси, що відбулися у соціальній структурі робітничого класу НДР, дали досліднику можливість зробити, на наш погляд, цілком правильний висновок про те, що «сучасний робітничий клас відповідає постійно зростаючим вимогам, які пред'являються до розумової праці у виробничому процесі й до наукового керівництва виробництвом» (с. 277).

На жаль, монографія не позбавлена й деяких недоліків. У книзі практично майже нічого не сказано про взаємодію та контакти робітничого класу із партіями-союзниками — селянською та іншими. В умовах досить обмеженого обсягу наукової монографії це можна було б зробити за рахунок деякого скорочення підрозділу, присвяченого питанням культурного будівництва в НДР. У праці також зустрічаються смислові та стилістичні огріхи.

Незважаючи на них, праця І. М. Кулинича, безумовно, є певним вкладом у марксистсько-ленінську історіографію історії Німецької Демократичної Республіки.

А. С. ЗАВ'ЯЛОВ (Дніпропетровськ)

ВСЕСОЮЗНА ІСТОРІОГРАФІЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ

31 січня — 2 лютого 1983 р. у Москві відбулася всесоюзна наукова конференція на тему: «Марксизм-ленінізм і розвиток історичної науки в країнах Західної Європи і Америки», яку організували Наукова рада з проблеми «Історія історичної науки», Відділення історії АН СРСР та Інститут загальної історії АН СРСР.

У роботі цього форуму взяли участь працівники науково-дослідних інститутів і викладачі вузів Радянського Союзу. Голова ради акад. М. В. Нечкіна та директор Інституту загальної історії АН СРСР чл.-кор. АН СРСР З. В. Удальцова у своїх виступах відзначили, що конференція проводиться у «рік Карла Маркса» й цілком присвячена аналізу впливу марксистсько-ленінських ідей на розвиток світової історичної науки.

В наш час, коли авторитет радянської науки невпинно зростає, буржуазні вчені намагаються розширити масштаби своїх ідеологічних диверсій, перекрутити справжню сутність об'єктивних фактів та процесів. Тому суспільствознавці, що працюють у братніх країнах соціалізму, повинні активізувати свою дослідницьку роботу, глибше вивчати праці представників так званої «західної історіографії», оцінювати їх не лише в плані методології, а й історіографії. Потрібно також перекладати й видавати різними іноземними мовами значно більше праць наших учених для розповсюдження їх за кордоном, ніж це робиться нині.

На пленарному засіданні було заслухано такі доповіді: «Відкриття Маркомс матеріалістичного розуміння історії» (ст. наук. співроб. Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, д-р філософ. наук Г. О. Багатурія), «Марксистсько-ленінська теорія суспільно-економічних формацій і сучасна буржуазна історіографія» (зав. сектором Інституту загальної історії АН СРСР, д-р істор. наук Ю. Б. Черняк), «Марксистсько-ленінські принципи критики буржуазної історіографії» (зав. кафедрою Томського держуніверситету, д-р істор. наук, проф. Б. Г. Могильницький), «Марксистсько-ленінська і прогресивно-демократична історіографія міжнародного робітничого руху» (ст. наук. співроб. Інституту міжнародного робітничого руху АН СРСР, д-р істор. наук М. А. Заборов), «Прогресивні тенденції у розвитку історіографії США» (заст. директора Інституту загальної історії АН СРСР, д-р істор. наук В. В. Согрин і доцент Казанського держуніверситету, канд. істор. наук П. Б. Уманський), «Сучасна історична наука у Франції і марксизм» (зав. кафедрою ВКШ при ЦК ВЛКСМ, д-р істор. наук, проф. Ю. М. Афанасьєв), «Марксистська

історіографія і проблема селянської класової боротьби у зарубіжній медієвістиці» (ст. наук. співроб. Інституту загальної історії АН СРСР, д-р істор. наук, проф. Є. В. Гутнова), «Проблеми історії культури у прогресивній зарубіжній історіографії» (зав. кафедрою Пермського держуніверситету, д-р істор. наук, проф. Л. Ю. Кертман).

У цих доповідях було відзначено величезне значення видання 50-томного найповнішого зібрання творів К. Маркса і Ф. Енгельса, виходу у світ перших томів повного зібрання творів (понад 120 книг) К. Маркса і Ф. Енгельса мовами оригіналів, яке готують науковці СРСР та НДР, для розвитку історичної науки. Доповідачі особливо підкреслювали, що марксизм найтісніше зв'язаний з останньою, бо його вчення зароджувалося й нині розвивається на базі конкретно-історичного матеріалу, який дає вченому суспільство, аналіз особливостей його еволюції.

Нині наші ідейні противники атакують теорію суспільно-економічних формацій, заперечуючи існування об'єктивних закономірностей історичного процесу, поширюючи «теорії» постіндустріального суспільства майбутнього. Вони свідомо ігнорують роль соціальних революцій та класових суперечностей в цьому процесі. Напевно, радянським ученим слід розробити більш чіткі критерії для визначення місця та ролі того чи іншого буржуазного історика, його політичної орієнтації та поглядів, які він поділяє. Потрібно також тісніше пов'язувати актуальні питання історіографії із загальнотеоретичними і філософськими проблемами розвитку історичної науки взагалі.

На конференції працювало чотири секції: 1) історіографія Франції, Італії, Іспанії та Португалії; 2) історіографія Великобританії; 3) історіографія ФРН, Австрії, Нідерландів, 4) історіографія країн Америки. Загалом було заслухано близько 20 доповідей та 100 виступів. Промовці звертали увагу на необхідність регулярного ознайомлення радянських учених із змістом іноземних періодичних видань з питань історії, а також зміцнення творчих контактів із своїми зарубіжними колегами.

В роботі конференції активну участь взяли й історики Української РСР. З доповідями, повідомленнями й промовами виступили доктори істор. наук, проф. Б. І. Распутніс (Львівський держуніверситет), С. Й. Аппатов (Одеський держуніверситет), кандидати істор. наук Г. В. Павленко (Ужгородський держуніверситет), В. Б. Євтух, В. А. Зленко (Інститут соціальних та економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР), Л. В. Та-

ран, І. М. Хижняк (Київський педінститут), І. М. Коваль (Одеський держуніверситет), В. М. Калашников, Л. Ф. Кондратюк, Л. В. Скрипникова (Дніпропетровський держуніверситет) та ін.

Заст. голови Наукової ради з проблеми «Історія історичної науки» при Відділенні

історії АН СРСР д-р істор. наук, проф. В. А. Дунаєвський повідомив, що наступна всесоюзна історіографічна конференція має відбутися в 1985 р. На ній обговорюватиметься тема — «Вивчення історії СРСР за кордоном».

В. Г. САРБЕЙ (Київ)

ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ ВІДДІЛЕННЯ ІСТОРІЇ, ФІЛОСОФІЇ ТА ПРАВА АН УРСР

10 лютого 1983 р. відбулися загальні збори Відділення історії, філософії та права (ІФП) АН УРСР, на яких було заслухано й обговорено звіт про наукову й науково-організаційну діяльність Інституту суспільних наук (ІСН) АН УРСР (м. Львів) протягом 1978—1982 рр. Вступним словом їх відкрив академік-секретар Відділення акад. АН УРСР Б. М. Бабій. Із звітною доповіддю виступив директор Інституту суспільних наук АН УРСР канд. економ. наук М. В. Брик. Він розповів про те, що колектив інституту протягом останнього п'ятиріччя провів значну роботу в плані дослідження актуальних проблем сучасного розвитку радянського суспільства, виховання трудящих у дусі патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму та дружби народів, братерського співробітництва СРСР та країн соціалістичної співдружності, формування науково-матеріалістичного світогляду. Співробітники ІСН АН УРСР розробляли також питання історії матеріальної культури стародавнього населення Прикарпаття й Волині, історичної лексикології та лексикографії, критики ідеології антикомунізму.

Науковці інституту взяли активну участь у написанні таких фундаментальних книг, як «Історія Української РСР» (у 8-и томах, 10-и книгах), «Археологія Української РСР» (у 3-х томах) та інші. Загалом опубліковано 30 колективних і 20 індивідуальних монографій, 7 томів творів І. Франка, Ф. Прокоповича, Я. Галана, 7 збірників наукових статей і 5 збірників документів та матеріалів, 18 брошур, понад 580 статей та рецензій — загальним обсягом 1461 друк. арк.

Активно досліджувалася й історія революційної боротьби на західноукраїнських землях у дорадянський період, проблеми інтернаціональної солідарності трудящих регіону. В працях учених-істориків ІСН АН УРСР переконливо показано благотворний вплив ідей марксизму-ленінізму, Великого Жовтня, практики соціалістичного будівництва на формування у трудящих ідейної переконаності, почуття «єдиної родини». Серед цих книг слід особливо відзначити такі монографії, як «Подія великого історичного значення», «В боротьбі проти фашизму і загрози війни. З історії інтернаціональної солідарності трудящих Поль-

щі і Західної України в боротьбі проти наступу фашизму і зростання воєнної небезпеки (1933—1939)» (автор — В. П. Чугайов), «Під зорею Радянської».

Значну увагу було приділено й розробці актуальних питань історії соціалістичного будівництва й розвинутого соціалізму, зокрема, висвітленню соціалістичних перетворень, які відбулися в західних областях республіки. За результатами цих досліджень було опубліковано ряд праць: «Защастя оновленої землі. Нариси історії колективного селянства західних областей УРСР. 1939 — 1979», О. А. Кирсанова «Розвиток суспільно-політичної активності трудящих західних областей України в процесі будівництва основ соціалізму», «Від тихого Дону до високих Карпат» та інші.

Видано ряд ґрунтовних праць з вітчизняної історії, а також України (в тому числі її західних земель) доби феодалізму та капіталізму, наприклад, С. М. Трусевича — «Суспільно-політичний рух у Східній Галичині в 50—70-і роки XIX ст.», дві книги Я. Д. Ісаєвича — «Спадкоємці першодрукаря» та «Пам'ятки книжкового мистецтва». 1500-річному ювілею Києва було присвячено монографію О. А. Купчинського «Стародавні слов'янські топоніми України як джерело історико-географічного дослідження» та тематичний збірник «Київська Русь. Культура. Традиції».

Активно розроблялися й проблеми історії соціалістичного будівництва в європейських країнах соціалізму, зокрема, в Польській Народній Республіці. Різні їх аспекти знайшли своє висвітлення на сторінках таких праць, як «Будівництво соціалізму в ПНР. Історичний нарис» і Г. І. Ковальчака — «Польська Народна Республіка у співдружності країн — членів РЕВ».

Не менший інтерес становлять матеріали археологічних розкопок, проведених співробітниками ІСН АН УРСР, результати багаторічного вивчення палеолітичних пам'яток Подністров'я, а також деяких споруд епохи існування Давньоруської держави, наприклад, у Львові, Галичі, Звенигороді, Белзі, Уричі та інших місцях, які переконливо засвідчили єдність культури Київської Русі та розглядуваного регіону. Вони дали можливість надрукувати ряд

колективних монографій, зокрема «Археологічні пам'ятники Прикарпаття і Волині», «Молодово-І. Унікальне мустерське поселення на Дністрі».

Співробітники інституту добилися певних успіхів у галузі історичної лінгвістики. Видано фундаментальний двотомний «Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.», який був удостоєний премії АН УРСР ім. І. Я. Франка (1981 р.).

Доповідач розповів також про плани діяльності ІСН АН УРСР на майбутнє, про заходи щодо конкретизації основних напрямів досліджень, актуалізації їх тематики, вдосконалення структури наукових підрозділів.

Із співдоповіддю на зборах виступив чл.-кор. АН УРСР Ф. П. Шевченко. Комплексна перевірка наукової і науково-організаційної діяльності інституту у 1978—1982 рр., як він підкреслив, показала, що суспільствознавці значно розширили діапазон своїх пошуків, їх методологічний спектр. За звітний період в цілому ліквідовано ті недоліки, які було відзначено в

постановах Президії АН УРСР і загальних зборів Відділення ІФП АН УРСР про роботу Інституту суспільних наук АН УРСР протягом 1973—1977 рр.

В обговоренні звіту взяли участь акад. АН УРСР Б. М. Бабій, акад. АН УРСР П. Т. Тронько, чл.-кор. АН УРСР І. І. Артеменко, д-р істор. наук В. Г. Сербей та д-р філософ. наук О. С. Оніщенко. Вони позитивно оцінили наукові досягнення вчених інституту, вказали на наявність поки що невикористаних резервів для дальшого творчого зростання наукових кадрів.

На загальних зборах Відділення ІФП АН УРСР було прийнято постанову, в якій схвалено наукову й науково-організаційну діяльність Інституту суспільних наук АН УРСР протягом 1978—1982 рр. У ній також накреслено заходи, спрямовані на усунення наявних недоліків, визначено конкретні напрями роботи колективу ІСН АН УРСР на перспективу.

П. Д. ОВЧАРЕНКО (Київ)

ВШАНУВАННЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА М. М. МОТОРНЮКА З НАГОДИ ЙОГО 60-РІЧЧЯ

18 лютого 1983 р. на засіданні Ради київського вечірнього факультету Українського поліграфічного інституту ім. Івана Федорова відбулося вшанування зав. кафедрою марксизму-ленінізму, доктора історичних наук, професора Миколи Марковича Моторнюка з нагоди його 60-річчя і 40-річчя трудової діяльності.

Він народився в 1923 р. у с. Парипси Попельнянського району на Житомирщині в сім'ї коваля. У 17 років добровольцем пішов на фронт. У травні 1942 р. гвардії старший лейтенант М. М. Моторнюк у боях під Харковом був тяжко поранений. Після демобілізації з лав Червоної Армії у грудні 1942 р. його було направлено на комсомольську роботу. Спочатку він працював секретарем Ольгінського райкому ВЛКСМ Приморського краю, а з 1944 р. — секретарем Київської міської ВЛКСМ. Згодом М. М. Моторнюка обирають першим секретарем Київського обкому комсомолу. Із січня 1955 р. — на партійній роботі, працює другим секретарем Залізничного райкому Компартії України м. Києва. Він був делегатом XII з'їзду ВЛКСМ, XVII і XVIII з'їздів Компартії України, депутатом Київської міської та обласної Рад народних депутатів, членом бюро ЦК ВЛКСМ.

Микола Маркович закінчив Вищу партійну школу при ЦК Компартії України, історичний факультет КДУ ім. Т. Г. Шевченка, а також Київський інститут народного господарства ім. Д. С. Коротченка.

В 1960—1977 рр. М. М. Моторнюк працює в Київському інституті народного господарства: спочатку ст. вкл., а згодом доц. кафедри історії КПРС, деканом факультету.

В 1962 р. він захистив кандидатську, а в 1980 р. — докторську дисертації. З 1982 р. — професор.

З 1977 р. М. М. Моторнюк — зав. кафедрою марксизму-ленінізму київського вечірнього факультету Українського поліграфічного інституту ім. Івана Федорова.

Микола Маркович досліджує питання партійного керівництва органами народної освіти, комсомолом, а також проблеми комуністичного виховання підростаючого покоління. Опублікував понад 120 наукових праць, п'ять монографій. Він один з авторів таких фундаментальних книг, як «Історія Києва», «Історія комсомолу України», «Історія міської і обласної комсомольських організацій», «Ленін і будівництво комунізму» та інших.

Плодотворна діяльність М. М. Моторнюка відзначена високими урядовими нагородами, зокрема, орденом Великої Вітчизняної війни II ступеня, 9-ма медалями Союзу РСР, Почесними Грамотами ЦК ВЛКСМ, ЦК ЛКСМ України.

Засідання Ради київського вечірнього факультету Українського поліграфічного інституту ім. Івана Федорова відкрив декан факультету, канд. техн. наук, доц. О. Ф. Розум. Канд. філолог. наук, доц. Р. Г.

Іванченко розповів про життєвий шлях ювіляра.

Із словами привітання виступили секретар Київського міськкому комсомолу Г. М. Локтіонова, голова міської профспілки працівників наукових установ і вищої школи Є. А. Твердохлібова, заст. директора Українського науково-дослідного інституту науково-технічної інформації Держплану УРСР Г. П. Прощарук, проректор Київського педінституту ім. О. М. Горького В. З. Смалъ, головний редактор журналу «Радянська школа»

М. М. Василькова, зав. кафедрою історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при КДУ ім. Т. Г. Шевченка д-р істор. наук, проф. П. М. Шморгун та інші.

На адресу ювіляра надійшли поздоровлення від Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Міністерства освіти УРСР, Міністерства радгоспів УРСР, відділу науки і учбових закладів Черкаського обкому Компартії України, ряду учбових закладів та установ республіки.

О. Д. ЗУБАЛІЙ (Київ)

НОВІ КНИГИ

Ленинская аграрная политика КПСС: Сборник важнейших документов [август 1978 г.—август 1982 г.]. — М.: Политиздат, 1983. — 736 с.

РОМАНОВ Г. В. Избранные речи и статьи. — 2-е изд., доп. — М.: Политиздат, 1983. — 640 с.

СУСЛОВ М. А. Марксизм-ленинизм и современная эпоха: Избранные речи и статьи. В 3-х т. Т. 3. — М.: Политиздат, 1982. — 384 с.

АБАЛИХИН Б. С., ДУНАЕВСКИЙ В. А. Новое в изучении истории Отечественной войны 1812 года. — М.: Знание, 1983. — 64 с.

АРТЕМ (Ф. А. СЕРГЕЕВ). Статьи, речи, письма. — М.: Политиздат, 1983. — 351 с.

БАГРОВА И. В. Женский труд: социально-экономические проблемы. — К.: Вища школа, 1983. — 152 с.

Вехи боевой истории: 60 лет Коммунистической партии США. — М.: Политиздат, 1983. — 367 с.

ВДНЯНСКИЙ С. В. Інтернаціональне змагання трудових колективів УРСР та братніх соціалістичних країн. — К.: т-во «Знання» УРСР, 1983. — 48 с.

ГИМПЕЛЬСОН Е. Г. Рабочий класс в управлении Советским государством. Ноябрь 1917—1920 гг. — М.: Наука, 1982. — 343 с.

XXVI съезд КПСС и актуальные задачи развития общественных наук: Материалы расширенного заседания Секции общественных наук Президиума АН СССР [4—5 июня 1981 г.] — М.: Наука, 1982. — 144 с.

XXVI съезд КПСС и актуальные проблемы международных отношений. — М.: Междунар. отношения, 1983. — 240 с.

ЕРМОЛАЕВ А. И. КПСС — партия рабочего класса, авангард советского народа: Исторический процесс развития КПСС в партию всего народа. — М.: Мысль, 1983. — 230 с.

ИСТОМИНА Э. Г. Водные пути России во второй половине XVIII — начале XIX века. — М.: Наука, 1982. — 277 с.

КВАТЫРА Н. Н. Роль рабочего класса в осуществлении задач развития сельского хозяйства на современном этапе: [На материалах УССР]. — Львов: Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те, 1983. — 183 с.

КОЛКЕР Б. М. Африка и Западная Европа: политические отношения. — М.: Наука, 1982. — 216 с.

КОМОЛОВА Н. П., ФИЛАТОВ Г. С. Пальмиро Тольятти: Очерк жизни и деятельности. — М.: Политиздат, 1983. — 222 с.

КРУПЯНКО М. И. Советско-японские экономические отношения. — М.: Наука, 1982. — 254 с.

КУЗНЕЦОВА Н. А. Иран в первой половине XIX века. — М.: Наука, 1983. — 265 с.

КУКУРУДЗЯК М. Г. Робітничий рух на Північній Буковині наприкінці XIX — на початку XX століття. — Львів: Вища школа. Вид-во при Львів. ун-ті, 1982. — 128 с.

ЛЬВУНИН Ю., КУЗЬКО В. Георгий Димитров и международное профсоюзное движение. — М.: Профиздат, 1983. — 263 с.

МИРОНЕНКО В. І. Виховання ідейної зрілості, політичної активності молоді. — К.: т-во «Знання» УРСР, 1982. — 47 с.

МОЗОЛЕВСЬКИЙ Б. М. Скіфський степ. — К.: Наук. думка, 1983. — 200 с.

Моряки на сухопутных фронтах Великой Отечественной войны / Сост. В. Х. Казьмин. — М.: Знание, 1983. — 63 с.

НЕМИРОВСКИЙ Е. Л. Андрей Чехов. Около 1545—1629. — М.: Наука, 1982. — 109 с.

ОЛЕКСЮК М. М. Єдність інтернаціональних устремлінь. — Львів: Вища школа. Вид-во при Львів. ун-ті, 1982. — 176 с.

ПАНЧЕНКО П. П., ЄВТУШЕНКО А. П. Радгоспи: шлях становлення і розвитку, 1917—1980. [На матеріалах Української РСР]. — К.: Вища школа. Головне вид-во, 1982. — 264 с.

ПОЛТОРАК А. И. Нюрнбергский эпилог. — 3-е изд. — М.: Юрид. лит., 1983. — 416 с.

ПОССЕВИНО А. Исторические сочинения о России XVI в. — М.: Изд-во МГУ, 1983. — 271 с.

Разоружение — веление времени: Документы и материалы. — М.: Правда, 1983. — 94 с.

РИБАЧУК М. Ф. Трудова активність і світогляд особи. — К.: Наук. думка, 1982. — 173 с.

САМСОНОВ А. М. Сталинградская битва. — 3-е изд., доп. — М.: Наука, 1982. — 623 с.

СЕРГІЄНКО Г. Я. Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство. — К.: Наук. думка, 1983. — 206 с.

СОЛОВЬЕВ О. М. Международный империализм — враг революции в России. — М.: Мысль, 1982. — 262 с.

СУХОВЕРШКО Г. В. Соціальні горизонти села. — К.: Політвидав України, 1983. — 103 с.

ФІЛОНЕНКО А. М. Економічне змагання двох систем на сучасному етапі. — К.: т-во «Знання» УРСР, 1982. — 48 с.

ХЛЯКІН А. П. З ім'ям Батьківщини / Літ. запис І. О. Білокобильського. — К.: Політвидав України, 1982. — 190 с. — (Мемуари).

Як другу — друг, як брату — брат. — Сімферополь: Таврія, 1982. — 77 с.